

Raadsman bij politieverhoor

Raadsman bij politieverhoor

**Invloed van voorafgaande consultatie en aanwezigheid van raadslieden op
organisatie en wijze van verhoren en proceshouding van verdachten**

**Lonneke Stevens
Willem-Jan Verhoeven**

m.m.v.
T. Blom
H.G. van de Bunt
A.N.J. Korenhof
J.H.J. Verbaan
R.J. Verbeek
P.C. Verloop

Boom Juridische uitgevers
Den Haag
2010

© WODC, 2010, alle rechten voorbehouden / Boom Juridische uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the Publisher.

ISBN 978-90-8974-383-1

NUR 824

www.bju.nl

Voorwoord

Bij de start van het project twee jaar geleden wisten we niet precies wat ons te wachten stond. Het onderzoeksdesign en de methoden waren uitgedacht, maar hoe zou het er daadwerkelijk in het onderzoeksveld aan toegaan? De uitbreiding van de bijstand voor verdachten tijdens politieverhoren in de vorm van voorafgaande consultatie en toelating van de raadsman tot het verhoor is geen onomstreden onderwerp. Het experiment leek in het onderzoeksveld eigenlijk alleen maar tegenstanders te kennen. De politie zat niet te wachten op pottenkijkers die het verhoor naar alle waarschijnlijkheid ook nog eens zouden gaan verstoren. De advocatuur daarentegen kon zich niet vinden in de richtlijnen van het experiment zoals uitgewerkt in het protocol, waardoor ze tijdens het verhoor zo goed als ‘gemuilkorfd’ was. Ingrediënten die het slagen van het project in de weg zouden kunnen staan. Niets is minder waar gebleken. Hoewel de standpunten van de politie en de advocatuur ten aanzien van de uitbreiding van de rechtsbijstand van verdachten op veel punten tegenover elkaar bleken te staan is het experiment hierdoor niet geblokkeerd geraakt. Integendeel: het verschil in standpunten heeft tot interessante inzichten geleid over de uitbreiding van de rechtsbijstand van verdachten, de wijze van verhoren door de politie en hoe advocaten hierbij een rol (kunnen) spelen.

Aan een langlopend project als dit hebben veel mensen een bijdrage geleverd. In de eerste plaats was dit project niet geslaagd zonder de medewerking van de Raad voor Rechtsbijstand, de piketcentrale, de vier politiekorpsen en de deelnemers aan de verhoren. Daarom willen wij de Raad voor Rechtsbijstand, de piketcentrale en de korpsen Amsterdam-Amstelland, Rotterdam-Rijnmond, Haaglanden en Midden- en West-Brabant bedanken voor hun medewerking aan het onderzoek. Verder bedanken wij de verhoorders, teamleiders en advocaten voor hun bereidwilligheid met ons te spreken over hun ervaringen met de invoering van de tijdelijke maatregel. Ook zijn wij dank verschuldigd aan de researchteams die ons tijdens de observaties zonder terughoudendheid de benodigde informatie verstrekt hebben over de bijgewoonde verhoren. Bij dezen bedanken wij ook het WODC voor het in ons gestelde vertrouwen.

Ook aan het voor u liggende rapport hebben velen een bijdrage geleverd. In de eerste plaats bedanken wij Tom Blom, André Korenhof, Joost Verbaan, Ronald Verbeek en Paul Verloop. Zonder hun inspanningen, ondersteuning en adviezen was het rapport niet tot stand gekomen. Daarnaast bedanken wij studenten criminologie Evita Westmeijer, Danitsja Bosua en Simone Stevelmans voor hun inspanningen bij de dataverzameling, -verwerking en -analyse. Ten

slotte bedanken wij de leden van de begeleidingscommissie (zie bijlage A), onder voorzitterschap van Marc Groenhuijsen, voor hun tijd en nuttige en constructieve bijdragen die zij tijdens efficiënte vergaderingen geleverd hebben.

Rotterdam, 11 november 2010

Lonneke Stevens
Willem-Jan Verhoeven
Henk van de Bunt

Inhoud

Samenvatting	1
1 Inleiding	13
1.1 Aanleiding experiment	13
1.2 Afbakening van het experiment	14
1.3 Centrale onderzoeksvraag en uitwerking in deelvragen	14
1.4 Onderzoeksopzet: de utopie van het experiment	18
1.4.1 Effectevaluatie en onderzoeksdesigns	18
1.4.2 Houdbaarheid van het quasi-experimentele design in de praktijk	22
1.5 Onderzoeksmethoden en technieken: observeren, interviewen en analyses	27
1.5.1 Open observatie: het verslag	28
1.5.2 Gestructureerde observatie: het observatieschema	29
1.5.3 Interbeoordelaarsbetrouwbaarheid	30
1.5.4 Interviews met advocaten, teamleiders en verhoorders	32
1.5.5 Factoranalyse: van verhoortechnieken naar vormen van pressie	33
1.5.6 Multilevel regressieanalyse: kenmerken van verhoren, verdachten en zaken	34
1.6 De basis van het onderzoek: algemene informatie over de bijgewoonde verhoren	36
2 De context van het experiment raadsman bij politieverhoor	39
2.1 Inleiding	39
2.2 De juridische uitgangspunten	40
2.2.1 De procespositie van verdachte en raadsman met betrekking tot het verhoor	40
2.2.2 De normering van de handelwijze van de politie en de rol van de raadsman daarbij	43
2.2.3 De (dubbel)rol van de raadsman en het protocol	46
2.3 Wijzen van verhoor	48
2.3.1 (Buitenlands) onderzoek naar wijzen van verhoren	48
2.3.2 De Nederlandse technieken en strategieën van verhoor	50
2.3.3 Verslaglegging	53
2.4 Britse ervaringen met rechtsbijstand bij het verdachtenverhoor	54
2.4.1 Inleiding	54

2.4.2	De PACE 1984 en de daarbij horende handleiding inzake het verhoor	55
2.4.3	Onderzoek naar effecten van rechtsbijstand	56
2.5	Afsluiting: het experiment in de context	58
3	De raadsman en het verhoor	61
3.1	Inleiding	61
3.2	Aanwezigheid van de raadsman bij het verhoor en voorafgaande consultatie	61
3.3	Wachttijden	63
3.4	De advocaten: piket of gekozen?	65
3.5	Tijdens het verhoor	66
3.5.1	Inleiding	66
3.5.2	Algemeen beeld opstelling raadsman en verhoorders	67
3.5.3	Verstoren van het verhoor	70
3.5.4	Bemoeienis met het verhoor	71
3.6	Conclusies	80
4	Het handelen van de verhoorders	83
4.1	Inleiding	83
4.2	De duur van het verhoor	83
4.3	Van verhoortechnieken naar het gebruik van pressie door verhoorders	85
4.3.1	Gebruik van verhoortechnieken	85
4.3.2	Vier dimensies van pressie	88
4.4	Verschillen in het gebruik van pressie tussen verhoren met en zonder raadsman	93
4.4.1	Opvattingen en verwachtingen van verhoorders en advocaten	93
4.4.2	Gebruik pressie in relatie tot kenmerken van verhoor, verdachte en zaak	96
4.5	De bijdrage van de advocaat aan een transparanter verhoor en het voorkomen van ongeoorloofde pressie	104
4.6	Conclusies	107
5	De verdachte en zijn verklaring	111
5.1	Inleiding	111
5.2	Kennis van de verdachte over zijn positie	112
5.3	Verzoek om bijstand door verdachte	113
5.4	Ervaringen en opvattingen van advocatuur en politie over het gebruik van het zwijgrecht	114
5.5	Verklaringsgedrag van de verdachte en de relatie tot bijstand van de raadsman	116

5.5.1	Beroep op zwijgrecht	116
5.5.2	Verklaringsbereidheid over algemene en persoonlijke zaken	119
5.5.3	Verklaringsbereidheid over delict	121
5.5.4	Bekentenissen	124
5.6	Gebruik zwijgrecht in relatie tot kenmerken van verhoor, verdachte en zaak	127
5.7	(Lange termijn) gevolgen voor de opsporing	133
5.8	Conclusies	135
6	Conclusies over de raadsman bij het politieverhoor	137
6.1	Invloed	137
6.2	Aandachtspunten voor politie en advocatuur	141
6.3	Implicaties	144
	Summary	147
	Literatuur	159
	Bijlage A Samenstelling begeleidingscommissie	167
	Bijlage B Observatieschema	169
	Bijlage C Topiclijsten	173
	Bijlage D Protocol pilot raadsman bij politieverhoor van verdachten	177
	Bijlage E Methodische verantwoording bij het identificeren van dimensies van pressie op basis van de factoranalyse	185
	Bijlage F Methodische verantwoording bij de multilevel analyses van kenmerken van verhoren, verdachten en zaken op gebruik pressie en zwijgrecht	189
	Bijlage G Aanvullende tabellen	195

Samenvatting

Probleemstelling

Decennia lang wordt er al gediscussieerd over de toelating van de raadsman bij het politieke verdachtenverhoor. In juli 2008 is een tweejarig experiment van start gegaan waarbij de advocaat tot het (eerste) politieverhoor toegelaten wordt. Dit rapport doet verslag van het onderzoek naar dat experiment en de bevindingen die we hebben gedaan. Dat de raadsman nu binnen een experimentele situatie bij het politieverhoor wordt toegelaten moet begrepen worden tegen de achtergrond van internationale ontwikkelingen en een aantal strafzaken waarin de verdachte ten onrechte veroordeeld is, mede op basis van een valse bekentenis. Aanleiding zijn de fouten die in de Schiedammer Parkmoord tijdens het vooronderzoek door politie, Openbaar Ministerie en het Nederlands Forensisch Instituut gemaakt zijn en de daarop gebaseerde verkeerde rechtelijke beslissingen. Deze vormden de aanleiding tot het Programma Versterking Opsporing en Vervolging dat als doel had de waarheidsvinding in strafzaken te optimaliseren. Het programma omvatte maatregelen die enerzijds gericht waren op het verbeteren van de kwaliteit van het politieverhoor en anderzijds op het bevorderen van de transparantie van het politieverhoor. Eén van de maatregelen uit het programma was de invoering van audio dan wel audiovisuele registratie van verhoren in ernstige zaken. In aanvulling op het programma werd bovendien de politieke wens geuit om de advocaat toe te laten tot het politieverhoor. Nadat de Tweede Kamer de motie Dittrich aanvaard had, zegde de minister van Justitie toe tijdelijk een verandering in de procedure van de eerste politieke verdachtenverhoren in te voeren: het 'experiment raadsman bij politieverhoor'.

Het doel van het experiment is te bekijken wat de meerwaarde is van de aanwezigheid van de raadsman op het bevorderen van de transparantie en verifieerbaarheid van het verhoor en het voorkomen van ongeoorloofde pressie. De praktische uitwerking van deze doelstelling betreft een tweeledige verandering van de verhoorsituatie: de advocaat wordt toegelaten tot het verhoor én advocaat en verdachte krijgen voorafgaand aan het verhoor de gelegenheid in beslotenheid met elkaar te overleggen. De invoering van deze tijdelijke (experimentele) maatregel geldt voor alle (voltooide) misdrijven tegen het leven gericht, genoemd in Titel XIX Wetboek van Strafrecht in de regio's Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond. Ten behoeve van het experiment is het 'protocol pilot raadsman bij politieverhoor van verdachten' opgesteld, dat voorschrijft hoe alle deelnemers aan de verhoren zich zouden moeten opstellen.

Het is belangrijk te vermelden dat raadsman en verdachte volgens het protocol tijdens het verhoor geen contact met elkaar mogen hebben. Daarbij mag de raadsman het verhoor op geen enkele manier verstoren en alleen ingrijpen wanneer het pressieverbod volgens hem overtreden wordt. De advocaat krijgt hiermee dus een passieve rol tijdens het verhoor toebedeeld.

De doelstelling van onderhavig onderzoek is de feitelijke gang van zaken rondom het politieverhoor met voorafgaande consultatie en toelating van raadslieden zo zorgvuldig mogelijk in kaart te brengen. De beschrijving van de feitelijke gang van zaken en de ervaringen van betrokkenen bij het experiment vormen dan ook de kern van het onderzoek. Daarnaast wordt getracht vast te stellen of en in hoeverre de verhoorsituatie verandert door de hierboven besproken aanpassingen. De centrale vraagstelling van het onderzoek luidt:

Hoe verlopen de eerste politieverhoren met voorafgaande consultatie en aanwezigheid van de advocaat en wat zijn feitelijke waarneembare gevolgen van de consultatie en de aanwezigheid op het verloop van het verhoor?

Deze vraagstelling is tot een aantal concrete onderzoeksvragen uitgewerkt. De deelvragen zijn gericht op de drie deelnemers aan de verhoren binnen het experiment: de advocaat, de verhoorders en de verdachte. Het eerste cluster van onderzoeksvragen betreft de beschrijving van de feitelijke gang van zaken van de verhoren waar de raadsman bij geweest is. De nadruk ligt op het handelen van de raadsman en hoe de verhoorders daarop reageren, waarbij het protocol als referentiekader wordt gebruikt. Het tweede cluster van onderzoeksvragen richt zich in het bijzonder op het handelen van verhoorders. De aandacht gaat uit naar de verhoortechnieken die de verhoorders aanwenden, in welke mate ze daarmee druk op de verdachte uitoefenen en of hierin verschillen waargenomen worden tussen verhoren met en zonder advocaat. Daarnaast wordt eveneens gebruik gemaakt van de opvattingen van verhoorders en advocaten over al dan niet bestaande verschillen tussen verhoren met en zonder advocaat. Uiteindelijk ontstaat hierdoor inzicht in de mate waarin de toelating van de advocaat gevolgen heeft voor de wijze waarop de politie verdachten verhoort. Bij het laatste cluster van onderzoeksvragen staat het verklaringsgedrag van de verdachte centraal. Er wordt gekeken naar het beroep op het zwijgrecht, verklaringsbereidheid over het delict en over persoonlijke of algemene zaken en het afleggen van een bekentenis. Daarnaast wordt een vergelijking gemaakt in het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte tussen verhoren met en zonder advocaat om zodoende inzicht te krijgen in de gevolgen van de bijstand van de raadsman. In het verlengde hiervan wordt ook gekeken naar mogelijke (toekomstige) gevolgen voor het verzamelen van bewijs in strafzaken.

De antwoorden op deze onderzoeksvragen zijn van belang om gefundeerde conclusies te kunnen trekken aangaande de meerwaarde, zoals gedefinieerd door de minister, van de uitbreiding van de consultatie en de toelating van de advocaat tot het verhoor op de kwaliteit van de waarheidsvinding.

Onderzoeksopzet

De invoering van de experimentele maatregel is gericht op het verkrijgen van inzicht in de mogelijke gevolgen van de uitbreiding van de consultatie en de toelating van de raadsman. In de politieregio's Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond is de experimentele maatregel tijdelijk ingevoerd bij moord- en doodslagzaken en de politieregio's Haaglanden en Midden- en West-Brabant zijn gekozen als vergelijkingsregio's. Onderhavig onderzoek heeft als doel zowel de feitelijke gang van zaken rond de invoering van de experimentele maatregel zo gedetailleerd mogelijk in kaart te brengen alsook de mogelijke gevolgen ervan. Bij de verzameling van de gegevens is voor een belangrijk deel gebruik gemaakt van het, vanuit de regiekamer, observeren van de verhoren en alles wat daar omheen gebeurt. In totaal zijn 168 verhoren van 94 verdachten in 70 zaken bijgewoond. Dit vormt als het ware de totale steekproef. Van de 168 verhoren zijn er 69 in Amsterdam-Amstelland bijgewoond, 80 in Rotterdam-Rijnmond, 13 in Haaglanden en 6 in Midden- en West-Brabant. Het is echter niet mogelijk gebleken te achterhalen hoeveel verhoren er in totaal binnen het experiment plaatsgevonden hebben, ofwel hoe groot de populatie van verhoren is. Door middel van twee methoden is de informatie uit de observaties gesystematiseerd. In de eerste plaats zijn de geobserveerde verhoren uitgewerkt tot een verslag waarin het verloop van het verhoor chronologisch beschreven wordt. In de tweede plaats zijn, op basis van een speciaal voor dit onderzoek ontwikkeld observatieschema, kenmerken van verhoren, verdachten en zaken alsook de gebruikte verhoortechnieken gekwantificeerd. Deze kwantitatieve gegevens zijn geanalyseerd met behulp van multilevel (logistische) regressieanalyses. Naast het observeren van de verhoren zijn, gedurende verschillende fasen van het onderzoek, 12 advocaten en 28 opsporingsambtenaren geïnterviewd die bij de geobserveerde verhoren betrokken waren. De interviews zijn gehouden op basis van een topiclijst en in transcripten uitgewerkt waarna ze geanalyseerd zijn. Door het gebruik van verschillende databronnen met bijbehorende analysetechnieken is het onderwerp vanuit verschillende invalshoeken benaderd om een zo compleet mogelijk beeld te kunnen schetsen.

Overzicht empirische bevindingen

De raadsman en het verhoor

Wat betreft de feitelijke gang van zaken rondom het verhoor in de experimentele situatie kunnen enkele belangrijke bevindingen genoemd worden. Zo is in de eerste plaats gebleken dat de raadsman niet bij alle verhoren aanwezig was: ruim een vijfde van de verhoren in Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond heeft plaatsgevonden zonder advocaat. Hetzelfde geldt voor het voorafgaand overleg. Verder is geconstateerd dat de afstemming tussen advocaat en politie wat betreft de starttijd van het verhoor behoorlijk goed is te noemen. De 30 minuten wachttijd, zoals vastgelegd in het protocol, blijken daarbij niet meer dan een richtlijn. Op dit punt trad de politie coulant op en wanneer de omstandigheden erom vroegen werd de wachttijd vaak na overleg met de advocaat opgerekt.

Wat betreft de kwaliteit van de aanwezige advocaten kan gesteld worden dat door de deelnemingseisen die aan de advocaten binnen het experiment werden gesteld een bepaalde strafrechtelijke kwaliteit gegarandeerd was. Wel blijkt dat in sommige gevallen gekozen raadsliden zonder duidelijke strafrechtelijke ervaring hebben opgetreden. Ook blijkt het onvermijdelijk dat de dienstdoende advocaat collega's inschakelt om hem te vervangen bij verhindering. Die collega's lijken doorgaans wel uit de strafrechtelijke kring van de dienstdoende advocaat te komen. Hiermee is een zekere kwaliteit gegarandeerd.

De algemene indruk die overheerst is dat de invoering van de experimentele maatregel in relatieve rust is verlopen. Hoogoplopende ruzies hebben zich niet voorgedaan maar wel zijn er irritaties en fricties waargenomen. Die zijn soms het gevolg van onvoldoende kennis of een andere interpretatie van het protocol, soms het gevolg van politiemensen die juist heel strak de hand houden aan het protocol en soms het gevolg van advocaten die meer vrijheid nemen dan het protocol voorschrijft. Voorts lijken veel politiemensen de advocaat toch vooral als een indringer te beschouwen die hen het werken moeilijk maakt. Vanuit de gedachte achter het protocol dat de advocaat niet mag ingrijpen, trekt de politie de meerwaarde van de aanwezigheid van de advocaat in de verhoorkamer bovendien in twijfel. Controleren kan hij net zo goed vanuit de meekijkruimte of door achteraf de opname te bekijken. Op enkele uitzonderingen na hebben de advocaten zich aan de regels van het protocol gehouden. De vrede binnen het experiment lijkt te bestaan bij de gratie van de advocaat die zich aan het protocol houdt. Slechts één advocaat ging volgens de politie te ver en werd verwijderd uit de verhoorruimte.

Niettemin zijn er advocaten die zich wel degelijk actiever opstellen tijdens het verhoor dan het protocol voorschrijft. Deze advocaten regelen praktische

zaken, bemoeien zich met het proces-verbaal, verzoeken om overleg, geven advies of wijzen de politie erop dat het pressieverbod wordt overtreden. Wat betreft bemoeienis met het proces-verbaal is van belang dat niet alleen de wijze waarop er wordt geverbaliseerd verschilt (letterlijk of samenvattend, door een typiste of een rechercheur), maar ook het moment waarop. Dit heeft tot gevolg dat de advocaat niet altijd ter plekke opmerkingen kan maken over het proces-verbaal en die kan laten vastleggen. Het protocol schrijft de mogelijkheid tot het maken van opmerkingen bij het proces-verbaal echter wel voor en dit wordt door advocaten als een grote meerwaarde van hun aanwezigheid ervaren.

In een enkel geval neemt de advocaat actief deel aan het verhoor in de vorm van het geven van advies of het verzoeken om overleg. Vaker echter is dat een handeling die de politie stoort in het verhoorproces en waarop dus ook niet altijd welwillend wordt gereageerd. De advocaat grijpt dan ook in op momenten dat een zwijgende of moeizaam verklarende verdachte het moeilijk heeft en de politie de druk aan het opbouwen is. Datzelfde geldt eigenlijk voor het ingrijpen op grond van het pressieverbod. Dat wordt ingeroepen ten aanzien van vragen en opmerkingen van de verhoorders gericht aan zwijgende verdachten. Het is echter onwaarschijnlijk dat op grond van de vaste jurisprudentie de rechter de desbetreffende vragen en opmerkingen van de verhoorders in strijd zal achten met het pressieverbod. De advocaat legt dus zoals verwacht het pressieverbod (te) ruim uit. Dat neemt niet weg dat sommige van die opmerkingen van verhoorders de richting opgaan van misleiding, in die zin dat de juridische werkelijkheid eenzijdig wordt voorgespiegeld.

Het handelen van de verhoorders

Het onderzoek naar het handelen van de verhoorders is vooral gericht op de pressie die verhoorders op verdachten uitoefenen en de mogelijke invloed van de aanwezigheid van de advocaat hierop. Op twee manieren is een inschatting gemaakt van de mate waarin verhoorders pressie gebruiken: de duur van het verhoor en de gebruikte verhoortechnieken. De bevindingen uit dit onderzoek laten zien dat er geen samenhang gevonden is tussen verhoorduur en de aanwezigheid van de advocaat. De advocaat lijkt dus weinig tot geen rol te (kunnen) spelen bij de controle op de totale verhoorduur. Wel is naar voren gekomen dat de advocaat er vooral op toeziet dat er regelmatig pauze gehouden wordt en er dus niet te lang achter elkaar verhoord wordt.

Daarnaast wordt het gebruik van pressie door de politie vastgesteld aan de hand van veertien verhoortechnieken die veel gebruikt worden in verhoren van verdachten van ernstige delicten. Deze verhoortechnieken zijn geselecteerd op basis van internationale literatuur. Gekeken is in welke mate de verhoorders gebruik maken van de verhoortechnieken en hoe de verhoortechnieken gebruikt worden om druk uit te oefenen. Dit maakt niet alleen inzichtelijk óf de politie

pressie gebruikt maar eveneens op welke wijze dat gebeurt. De eerste bevinding is dat de extremere verhoortechnieken als fysieke intimidatie en beloftes beide maar in 4.2% van de verhoren voorgekomen zijn. In de tweede plaats is nagegaan of de verschillende geobserveerde verhoortechnieken geclusterd kunnen worden tot dimensies van pressie. Hieruit is naar voren gekomen dat de politie vier verschillende vormen van pressie gebruikt om verdachten ertoe te brengen een verklaring af te leggen. In de eerste plaats gebruikt de politie een sympathiserende vorm van pressie die geschaard kan worden onder *zachte* pressie. Deze vorm lijkt derhalve juist het wegnemen van pressie te beogen in een poging een gemoedelijke sfeer te creëren waarin de verdachte wordt ‘verleid’ tot het afleggen van een verklaring. Daarnaast maakt de politie gebruik van intimiderende, manipulerende en confronterende pressie, die geschaard kunnen worden onder *harde* pressie. Over het algemeen worden alle vier vormen van pressie weinig gebruikt. Verder is gebleken dat de politie van de vier vormen van pressie gemiddeld genomen het meeste gebruik maakt van het sympathie tonen jegens de verdachte. Het confronteren van de verdachte wordt het minst vaak door de politie gebruikt.

Met betrekking tot de invloed die de advocaat met zijn aanwezigheid kan hebben op het gebruik van pressie bestaat enige discrepantie tussen de opvattingen van de politie, de opvattingen van de advocatuur en wat er daadwerkelijk tijdens de verhoren voorgevallen is. Zo geeft de politie aan dat ze moet wennen aan een advocaat die haar als het ware op de vingers kijkt maar dat dit van tijdelijke aard is. De advocatuur daarentegen verwacht dat hun aanwezigheid wel degelijk als resultaat zal hebben dat tijdens verhoren rustiger aan gedaan zal worden. Volgens de observaties die gedaan zijn, hebben beide partijen gedeeltelijk gelijk. Er zijn geen verschillen gevonden in het gebruik van sympathiserende, confronterende en manipulerende pressie tussen verhoren met en zonder advocaat. Er is daarentegen wel gevonden dat in het geval de advocaat bij het verhoor aanwezig is, de politie minder gebruik maakt van intimiderende pressie dan wanneer er geen advocaat aanwezig is. Daarbij laten de bevindingen zien dat de politie geneigd is de verdachte te intimideren wanneer hij gebruik maakt van zijn zwijgrecht. Hieruit kan opgemaakt worden dat het intimideren van de verdachte een belangrijke strategie is voor de politie in een poging de weerstand van de verdachte te breken. Daarbij kan voorzichtig geconcludeerd worden dat de advocaat door zijn aanwezigheid erop toe kan zien dat dit niet uit de hand loopt.

Op basis van de hiervoor besproken bevindingen is echter lastig vast te stellen in hoeverre de aanwezigheid van de advocaat de transparantie van de verhoorsituatie vergroot en ongeoorloofde pressie kan voorkomen. Dit onderwerp is ter sprake gekomen tijdens de interviews met advocaten en politieambtenaren. Wanneer afgegaan wordt op de meningen van de politie en

de advocatuur blijkt dat beide partijen ook over dit punt verschillend denken. De politie is van mening dat de aanwezigheid van de advocaat geen meerwaarde heeft voor de transparantie van de verhoorsituatie. Wanneer de verhoren audiovisueel opgenomen worden, is alles immers achteraf controleerbaar. De advocaten onderschrijven het belang van de audiovisuele opname maar zien in tegenstelling tot de politie een meerwaarde in de aanwezigheid van de advocatuur. Achteraf uren videomateriaal bekijken is niet aantrekkelijk wanneer je niet naar iets specifiek op zoek bent. Daarbij voorziet de advocatuur logistieke problemen bij het achteraf uitkijken van video-opnamen. Een bijkomend voordeel van de aanwezigheid van de advocaat tijdens het verhoor is dat deze zich kan bemoeien met het proces-verbaal. Dit komt de kwaliteit van het proces-verbaal ten goede, hetgeen uiteindelijk ook van belang zal zijn voor de waardering van het proces-verbaal door de rechter.

Wanneer het gaat om het voorkomen van ongeoorloofde pressie is de advocatuur van mening dat haar aanwezigheid meerwaarde heeft omdat ze kán ingrijpen. Gesteld zou kunnen worden dat voor het tegengaan van ongeoorloofde pressie het achteraf bekijken van video-opnamen in feite te laat is omdat het kwaad dan al geschied is. De politie is daarentegen van mening dat het gebruik van ongeoorloofde pressie uitzonderlijk is. In de gevallen dat ongeoorloofde pressie voorkomt, zal de aanwezigheid van de advocaat inderdaad een meerwaarde hebben. Echter, een maatregel die in wezen gericht is op het voorkomen van uitzonderlijke gevallen zou volgens de politie niet in zijn algemeenheid ingevoerd moeten worden.

De verdachte en zijn verklaring

Uit dit onderzoek is naar voren gekomen dat de verdachte binnen het experiment niet volledig op de hoogte is geweest van zijn rechten op grond van het protocol. Dit als gevolg van het feit dat door de politie niet standaard werd medegedeeld dat de verdachte, indien hij zich met zijn raadsman wilde verstaan, dit aan de verhoorders kon verzoeken. Het is niet duidelijk of het ermee samenhangt, maar het blijkt dat verdachten tijdens verhoren in Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond maar in respectievelijk 16% en 12% van de verhoren om overleg of advies hebben gevraagd. Wat betreft de proceshouding van de verdachte lijkt het dat hij sowieso niet bepaald praatgraag is over het delict. In 63% van de verhoren, over alle vier de politieregio's samen, wordt nog wel gepraat over algemene en persoonlijke zaken, maar ten aanzien van het verklaren over het delict is dat maar in 31% van de verhoren het geval. Bekennen doen verdachten nog minder, in 13% van de verhoren. In 50% van de verhoren doet de verdachte een beroep op zijn zwijgrecht. Dit betekende echter niet dat de verdachte dan ook daadwerkelijk niet praatte. Of de raadsman aanwezig is geweest tijdens het verhoor blijkt voorts geen verschil te maken

voor de verschillende categorieën ‘beroep op zwijgrecht’, ‘verklaren over algemene/persoonlijke zaken’, ‘verklaren over delict’ en ‘bekennen’. Een effect van de voorafgaande consultatie wordt alleen gevonden bij de categorie ‘verklaren over algemene/persoonlijke zaken’. De kans dat de verdachte niet praat over zichzelf, zijn hobby’s, het weer, enzovoorts is groter als de advocaat voorafgaand aan het verhoor advies heeft gegeven aan de verdachte. Wat betreft de verhoren met bekende verdachten is nog nader ingegaan op de dynamiek van die verhoren. De raadsman bleek in die verhoren nauwelijks invloed te hebben op de verdachte. Als emotionele, ‘onervaren’ verdachten willen praten, dan praten ze, ook al heeft de raadsman anders geadviseerd.

De invloed van de advocaat op de proceshouding van de verdachte is nader geanalyseerd met multilevel regressieanalyses. Hiertoe is het verklaringsgedrag van de verdachte in één variabele gevangen, namelijk de variabele ‘gebruik zwijgrecht’. In 36% van alle verhoren maakt de verdachte gebruik van het zwijgrecht. Daarbij is uit de analyses naar voren gekomen dat de kans dat de verdachte gebruik maakt van zijn zwijgrecht groter is wanneer de raadsman bijstand (zowel in de vorm van consultatie als aanwezigheid) heeft verleend dan wanneer er geen bijstand is verleend. De bevindingen laten tevens zien dat voorafgaande consultatie meer invloed lijkt te hebben dan de aanwezigheid van de raadsman bij het verhoor. Deze bevindingen worden onderschreven door de observaties. Zo is het bijvoorbeeld meermalen voorgekomen dat de verdachte een briefje van de raadsman mee gekregen heeft met daarop ‘zwijgrecht’.

In het licht van de constatering dat de raadsman invloed lijkt te hebben op de proceshouding van de verdachte (uitgedrukt als het gebruik van het zwijgrecht), is het van belang te bezien hoe de politie dit nieuwe gegeven incorporeert in haar werkwijze. Binnen het experiment zelf blijkt niet anders te zijn gewerkt. Voor de toekomst zien de onderzoekers het zwijgen van de verdachte vooral als een uitdaging om beslagen ten ijs te komen in het verhoor. Daarbij wordt ook wel erkend dat er dan misschien langer doorgerechercheerd zal moeten worden. Aan de andere kant wordt opgemerkt dat ook nu al je onderzoek gericht moet zijn op het verkrijgen van bewijs, los van de verdachte. Een mogelijke radicale ommezwaai in werkwijze wordt door niemand echt voorzien.

Al met al kunnen de belangrijkste conclusies als volgt samengevat worden. Geconstateerd is dat een politiek gevoelig onderwerp als de toetreding van de raadsman tot het verhoor relatief geruisloos (tijdelijk) geïmplementeerd is. Daarnaast blijkt de consultatie voorafgaand aan het verhoor de kans te vergroten dat verdachten gebruik maken van het zwijgrecht. Daarbij is de politie meer geneigd ten aanzien van de verdachte een intimiderende ondervragingsmethode in te zetten wanneer hij gebruik maakt van het zwijgrecht. De aanwezigheid van

de advocaat lijkt er juist weer voor te zorgen dat de politie minder intimiderend optreedt naar de verdachte toe. Deze optelsom maakt in wezen duidelijk dat voorafgaande consultatie en toelating van de raadsman tot het verhoor niet los van elkaar gezien kunnen worden. Wanneer voorafgaande consultatie ingevoerd wordt (zoals als gevolg van de uitspraken van het EHRM inzake Salduz en Panovits reeds is gebeurd), ligt het dientengevolge in de rede ten aanzien van het tegengaan van ongeoorloofde druk en eventueel het voorkomen van valse bekentenissen eveneens de raadsman toe te laten tot het verhoor.

Implicaties

Logistiek

Zou het recht op bijstand op grotere schaal worden ingevoerd, dan zijn er voor alle betrokkenen zowel wat betreft denken als doen nog verschillende, belangrijke punten van aandacht. Aandacht verdient onder andere de werkwijze van de politie. Waar de politie voorheen meteen na de aanhouding kon gaan horen, moest nu eerst de piketcentrale worden ingelicht, moest worden gewacht tot de advocaat contact opnam en moest weer worden gewacht totdat de advocaat aanwezig was. Het protocol heeft de wachttijd willen beperken door de richtlijn te hanteren dat na de melding aan de piketcentrale een half uur moet worden gewacht met de start van het verhoor, en dat raadsman en cliënt een half uur met elkaar mogen overleggen. Er mag zonder de advocaat worden begonnen als het onderzoek dat dringend vordert. Het half uur wachttijd veronderstelt dat alle communicatie vlekkeloos verloopt en ook dan is het krap. In de praktijk bleek dan ook dat dit half uur als richtlijn nauwelijks een rol speelde, en dat op het dringend onderzoeksbelang geen beroep werd gedaan. Als de advocaat belde, werd met hem afgestemd binnen welke termijn hij op het bureau aanwezig kon zijn, waarbij over het algemeen zowel politie als advocatuur haar best deed om flexibel te zijn. Slechts als de advocaat niet op de afgesproken tijd aanwezig was, en dat gebeurde niet vaak, werd in enkele gevallen met het verhoor gestart. Ook aan het half uur consultatie werd niet strak de hand gehouden. Vaak werd gewacht totdat de advocaat aangaf klaar te zijn of werd na zo'n drie kwartier eens gevraagd of er afgerond kon worden. Deze soepele opstelling van de politie betekende wel dat er – zoals gezegd – veel moest worden gewacht. De politie kon niet meer haar eigen werksnelheid bepalen maar was afhankelijk van anderen. Dat werd door de politie als ongelukkig ervaren. Eén rechercheur noemt het experiment 'een logistieke ramp'. Op grotere schaal is de politie hier echter al mee geconfronteerd in het kader van de Salduz-consultatie. Een volledig inzicht in de (aard en omvang van de) veranderingen die als gevolg daarvan hebben plaatsgevonden, hebben wij niet.

Naast het wachten (door vooral de politie) voorafgaand aan het verhoor is het mogelijk dat advocaten geconfronteerd gaan worden met wachttijden na afloop van het verhoor. Het betreft hier de mogelijkheid tot het ter plekke maken van opmerkingen over het proces-verbaal. Advocaten hebben aangegeven dit een belangrijke meerwaarde te vinden van hun aanwezigheid tijdens het verhoor. De bevindingen hebben laten zien dat de politie nog geen uniforme wijze heeft van het op schrift stellen van verhoren, en ook het moment waarop geverbaliseerd wordt kan verschillen van verhoor tot verhoor. Wil de mogelijkheid tot het maken van opmerkingen bij het proces-verbaal geëffectueerd worden, dan zal de politie er voor moeten zorgen dat (liefst) tijdens het verhoor iemand meetypt en dat het proces-verbaal aan het einde van het verhoor kan worden uitgedraaid. Lukt dat niet, dan zullen de advocaten na afloop van het verhoor moeten wachten. Zeker in het geval van langdurige verhoren kunnen de wachttijden dan aardig oplopen.

Opsporingsonderzoek

Wordt de raadsman toegelaten tot de eerste fasen van het opsporingsonderzoek, dan zal de politie naar verwachting anders moeten gaan werken. Doorredenerend op de bevindingen uit onderhavig onderzoek kunnen verschillende veranderingen in het opsporingsonderzoek zich in de toekomst manifesteren. In de eerste plaats zal het vanuit logistiek oogpunt simpelweg moeilijk worden om via de verhoren tijdens de eerste fasen van het opsporingsonderzoek zo snel mogelijk na de aanhouding informatie uit de verdachte te krijgen. Een omslag in het denken over de plaats van de verklaring van de verdachte in het opsporingsonderzoek lijkt hierdoor onvermijdelijk. Die verklaring heeft nu een zeer centrale rol. Uit de interviews kwam naar voren dat hierover ten tijde van het experiment nog niet anders gedacht werd door opsporingsambtenaren. Het feit dat verdachten vaker gebruik maken van het zwijgrecht vormt voor de meeste verhoorders geen aanleiding om anders over de centrale rol van verklaringen te gaan denken. Het zwijgen van de verdachte wordt eerder als een uitdaging gezien om nog beter te gaan verhoren. De vraag is echter of die houding realistisch is en op den duur niet zal leiden tot frustratie en verspilling van onderzoekstijd. Drie dagen inverzekeringstelling om tevergeefs een zwijgende verdachte aan het praten te krijgen kunnen ook anders worden besteed.

Een bijkomend punt is de opstelling van de advocaat tijdens het verhoor. Uit dit onderzoek is naar voren gekomen dat verhoren, ondanks de ingrijpende verandering van de experimentele maatregel, in betrekkelijke rust zijn verlopen. Gezien de uitwerking van het protocol, waardoor de advocaat als het ware ‘gemuilkorfd’ was, lijkt dit eerder een door het strakke protocol gewapende vrede te zijn geweest. Het is nog maar de vraag of de raadslieden zich even

passief op zullen stellen wanneer de uitbreiding van de bijstand breder ingevoerd wordt. Een minder passieve rol van de advocaat zou de processtrijd tussen advocatuur en politie over het verloop van het verhoor en het opgemaakte proces-verbaal kunnen verschuiven van de rechtszitting naar het verhoor. Mogelijk verzet de politie zich tegen deze ontwikkeling door minder in het verdachtenverhoor te investeren, waardoor het verhoor tijdens de eerste fasen van het opsporingsonderzoek minder belangrijk zal worden. De consequentie hiervan zou kunnen zijn dat de politie moet investeren in andere opsporingsmethoden. Aan de andere kant is het evenwel mogelijk dat de politie, in het geval de processtrijd zich naar het verhoor verplaatst, juist meer investeert in het verhoor tijdens de eerste fase van het opsporingsonderzoek om zodoende de ‘strijd’ met de advocaat aan te kunnen gaan.

De ervaringen in Engeland hebben laten zien dat de politie daar zich minder is gaan richten op de verklaring van de verdachte en meer op het verzamelen van informatie door middel van bijzondere opsporingsmethoden. Kortom betekent dat, langer doorrechercheren voordat een verdachte wordt aangehouden en minder gefocust zijn op het verkrijgen van een verklaring van die verdachte. Hoe het in Nederland zal varen met eventuele veranderingen in het opsporingsonderzoek zal de toekomst uit moeten wijzen.

Als laatste kan aangestipt worden dat er inmiddels een nieuwe situatie is ontstaan naar aanleiding van jurisprudentie van het EHRM en de HR. Het is interessant te bezien in welke mate de conclusies uit dit onderzoek stand houden in de context van die ontwikkelingen. Met andere woorden: in hoeverre hebben we te maken met blijvende effecten? Dit zal over enkele jaren moeten blijken en het laatste woord over de uitbreiding van het bijstandsrecht tijdens verdachtenverhoren zal zeker nog niet gesproken zijn.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding experiment

In Nederland heeft de verdachte niet het recht zich tijdens het politieverhoor te laten bijstaan door een raadsman.¹ Niettemin wordt over de wenselijkheid daarvan al zo'n halve eeuw gediscussieerd.² Voorstanders van het recht op bijstand tijdens het verhoor stellen dat de aanwezigheid van de raadsman noodzakelijk is voor de verdachte om een zinvolle inhoud te kunnen geven aan zijn autonome procespositie. Daarnaast vormt de raadsman een waarborg tegen de door politie uitgeoefende ongeoorloofde pressie. Tegenstanders leggen de nadruk op het belang van de waarheidsvinding in die eerste fasen van het strafrechtelijk onderzoek en menen dat een bij het verhoor aanwezige raadsman de waarheidsvinding te zeer belemmert.³

Dat de raadsman nu binnen een experimentele situatie wordt toegelaten tot de verhoorruijnte moet worden begrepen tegen de achtergrond van het falen van justitie en politie in de Schiedammer Parkmoord, de zaak waarin een man in eerste en tweede aanleg ten onrechte werd veroordeeld, mede op basis van zijn eigen valse bekentenis. Uit deze dwaling kwam het Programma Versterking Opsporing en Vervolgijg (PVOV) voort dat als doel heeft het optimaliseren van de waarheidsvinding in strafzaken. Het programma stelde in dat kader het audio dan wel audiovisueel registreren van verhoren in ernstige zaken verplicht, en stelde bovendien dat nagedacht diende te worden over de vraag of de advocaat tot het verhoor moet worden toegelaten.⁴ Als vervolgens tweede Kamerlid Dittrich een (tweede) motie indient over het toelaten van de raadsman bij het politieverhoor in geval van verdenking van een levensdelict,⁵ en de minister van

1 In het rapport zullen wij gebruik maken van de term 'raadsman' alsmede van de term 'advocaat'.

2 Vergelijk Spronken 2001, p. 107. Zie ook Fijnaut 1987.

3 Vergelijk Stevens 2005, p. 62.

4 Programma Versterking Opsporing en Vervolgijg, november 2005, onder andere te downloaden via http://www.om.nl/actueel/archief_strafzaken/schiedammer/@143544/rapport_versterking/.

5 Motie van 25 oktober 2006, Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 14: de motie houdt in dat over wordt gegaan tot invoering van een tijdelijk systeem waarbij de advocaat wordt toegelaten bij het eerste politieverhoor in zaken waarbij de verdachte wordt beschuldigd van een levensdelict. Zie voor de eerste motie Kamerstukken 30 300 VII, nr. 142.

Justitie toezegt die motie uit te voeren, is het begin van ‘het experiment raadsman bij politieverhoor’ daar.⁶

1.2 Afbakening van het experiment

De raadsman wordt tot het verhoor toegelaten in de politieregio’s Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond. Alle verhoren binnen die regio’s worden audiovisueel geregistreerd. Als vergelijkingsregio wordt de regio Haaglanden aangewezen, en later nog de regio Midden- en West-Brabant (zie hierover paragraaf 1.4.2). Ook in die regio’s geldt het vereiste van audiovisuele registratie. Het experiment heeft betrekking op alle misdrijven tegen het leven gericht, genoemd in Titel XIX Wetboek van Strafrecht (Sr). Vereist is wel dat het gaat om een voltooid levensdelict en niet ‘slechts’ een poging tot of voorbereiding van. Medeplichtigheid aan een levensdelict valt in beginsel niet onder het experiment, tenzij de officier van justitie anders bepaalt.⁷ Op grond van het voor het experiment opgestelde protocol wordt de raadsman toegelaten tot het eerste *inhoudelijke* politieverhoor van de verdachte en wordt hij vervolgens door de recherche eveneens uitgenodigd voor het bijwonen van de vervolghoren. Het verhoor dat voorafgaat aan de inverzekeringstelling wordt niet gezien als inhoudelijk verhoor.

Het doel van het experiment is ‘te bezien wat de waarde is van de aanwezigheid van de raadsman bij het verhoor in het licht van de maatregelen [de maatregelen in het kader van het PVOV, *auteurs*] en de daaraan ten grondslag liggende redenen (o.a. bevorderen transparantie en verifieerbaarheid van het verhoor alsmede het voorkomen van ongeoorloofde pressie)’, zo blijkt uit de brief van de minister van mei 2007.⁸ Nog niet genoemd in de brief, maar in de uiteindelijke uitvoering wel een belangrijk kenmerk van het experiment, is het recht op consultatie van de verdachte voorafgaand aan het verhoor. Zowel de aanwezigheid van de raadsman tijdens het verhoor als zijn advies voorafgaand aan dat verhoor zijn derhalve onderwerp van dit onderzoek.

1.3 Centrale onderzoeksvraag en uitwerking in deelvragen

Het debat over de wenselijkheid van de raadsman bij het politieverhoor kent een lange geschiedenis. De posities die daarbij worden ingenomen – grof genomen

6 Brief van minister van Justitie van 11 december 2006, Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 30.

7 Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 113, en het protocol, zie http://www.advocatenorde.nl/newsarchive/Protocol_Raadsman_politieverhoor.def.pdf.

8 Brief van 1 mei 2007 inzake de voortgang van het programma Versterking Opsporing en Vervolg, Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 86, p. 4.

waarheidsvinding ‘tegenover’ het belang van de verdediging – lijken elkaar nooit te kunnen naderen. Belangrijk onderdeel van het onderzoek is dan ook inzichtelijk te maken hoe de verschillende partijen omgaan met de nieuwe situatie. Daartoe wordt de feitelijke gang van zaken rondom de toelating van raadslieden bij het politieverhoor zo zorgvuldig mogelijk in kaart gebracht. Het gaat daarbij niet om het reproduceren van bestaande percepties en weerstanden, maar om het concreet optekenen van *ervaringen* van personen die betrokken zijn bij het experiment. Deze beschrijving vormt de kern van het onderzoek. Daarnaast wordt getracht uitspraken te doen over wat de *gevolgen* zijn voor de verhoorsituatie wanneer de advocaat wordt toegelaten tot de eerste politieverhoren. Hierbij kunnen de opgetekende ervaringen inzicht verschaffen in de condities waaronder de maatregel al dan niet invloed zal hebben. Het betreft hierbij twee aspecten: de samenhang tussen de aanwezigheid van de raadsman (en het voorafgaande overleg) en het gedrag van de verhoorders enerzijds, en het gedrag van de verdachte anderzijds. De centrale vraagstelling van dit onderzoek luidt dan als volgt:

Hoe verlopen de eerste politieverhoren met voorafgaande consultatie en aanwezigheid van de advocaat en wat zijn feitelijke waarneembare gevolgen van de consultatie en de aanwezigheid op het verloop van het verhoor?

Bovenstaande algemene vraagstelling is tot een aantal concrete onderzoeksvragen uitgewerkt. Voordat deze deelvragen zullen worden behandeld wordt echter eerst in hoofdstuk 2 de achtergrond geschetst die schuilgaat achter de bovenstaande algemene vraag. Die context, in paragraaf 1.4.1 hierna en verder in hoofdstuk 2, is van belang voor het interpreteren van de resultaten van het onderzoek.

De deelvragen zijn opgehangen aan de drie deelnemers van het experiment: de advocaat, de verhoorders en de verdachte. Deze vragen zullen worden behandeld in de respectievelijke hoofdstukken 3, 4, en 5. In hoofdstuk 3 wordt de feitelijke gang van zaken beschreven van de verhoren waar de raadsman aanwezig is. De focus ligt daarbij op het handelen van de raadsman en hoe daarop wordt gereageerd door de verhoorders en de verdachte. Het protocol dat voorschrijft hoe alle deelnemers zich zouden moeten opstellen, wordt daarbij gebruikt als referentiekader.

De volgende onderwerpen/deelvragen komen aan bod:

- a. Advies en aanwezigheid advocaat. Is de advocaat steeds tijdig aanwezig? Hoe vaak komt het voor dat er geen advocaat aanwezig is tijdens een verhoor? Hoe vaak is er sprake van consultatie voorafgaand aan het verhoor?
- b. Wachtijden en starten met verhoor. Moet er vaak worden gewacht op de advocaat; hoe lang wordt er gewacht? Hoe vaak en in welke gevallen wordt (op grond van het dringend onderzoeksbelang) het eerste politieverhoor in een zaak gestart zonder aanwezigheid van de advocaat en in hoeveel gevallen komt de advocaat daar later alsnog bij?
- c. Gaat het om een piketadvocaat of een gekozen raadsman?
- d. Kennis van het protocol. In hoeverre hebben de betrokkenen (verhoorders en advocaten) kennis van de reglementering die door de minister is gegeven en van het protocol dat verdere, concrete voorschriften levert?
- e. Opstelling advocaat en verhoorders. Hoe en in welke gevallen speelt/grijpt de advocaat tijdens het politieverhoor in; wat is de reactie van de politie daarop? Hoe vaak en in welke gevallen stelt de raadsman dat er sprake is van ongeoorloofde pressie? Hoe en in welke gevallen staat de rol van de advocaat tijdens het verhoor in de verhoorkamer ter discussie? Hoe vaak en in welke gevallen en met welke redenen wordt de advocaat uit de verhoorkamer verwijderd?

Wordt in hoofdstuk 3 reeds beschreven hoe de verhoorders reageren op bepaald handelen van de raadsman, in hoofdstuk 4 staat hun eigen positie en handelen centraal: hoe voeren zij het verhoor uit? Daarbij wordt aandacht besteed aan de verhoortechnieken die de verhoorders aanwenden in de verhoren waarbij de advocaat aanwezig is, en zullen die verhoren voor wat betreft verhoortechnieken worden vergeleken met de verhoren waarbij geen advocaat aanwezig is geweest. Het gaat in dit hoofdstuk dus om de verschillen tussen verhoren met en verhoren zonder raadsman. Zo kan worden vastgesteld of de aanwezigheid van de advocaat gevolgen heeft voor de wijze waarop de politie verdachten verhoort. Ook de verhoorders zelf, evenals de advocaten, komen aan het woord over hun opvattingen inzake de verschillen tussen verhoren met en zonder raadsman.

De volgende deelvragen komen aan bod:

- f. Wat is de duur van het verhoor bij de verhoren met advocaat? In hoeverre verschilt de duur van het verhoor tussen verhoren met en zonder de advocaat?

- g. In hoeverre verschillen de verhoortechnieken en daaruit voortkomende (ongeoorloofde) pressie tussen de verhoren met en zonder de advocaat?
- h. In hoeverre draagt de aanwezigheid van de advocaat naar het oordeel van verhoorders en advocaten bij aan het tegengaan van (ongeoorloofde) pressie en aan een transparantere verhoorsituatie?

Als laatste betrokkene wordt de verdachte behandeld. Hoofdstuk 5 omvat in de eerste plaats een beschrijving van de houding van de verdachte binnen het experiment. Hoe stelt de verdachte zich op als er een advocaat aanwezig is tijdens het verhoor en/of als hij van die advocaat voorafgaand advies heeft gekregen? In de tweede plaats zal de proceshouding van verdachten binnen het experiment worden vergeleken met de proceshouding van verdachten bij verhoren zonder advocaat. Zit daarin verschil? In het verlengde daarvan zal aandacht worden besteed aan de meer algemene vraag wat de gevolgen van de aanwezigheid van de raadsman zijn, of zouden kunnen zijn, voor het verzamelen van bewijs in strafzaken. Al deze vragen, opgesplitst in de hiernavolgende deelvragen, staan centraal in hoofdstuk 5.

- i. Zijn de verdachten op de hoogte van de feiten waarvan ze worden verdacht en van hun (procedurele) rechten?
- j. In hoeveel gevallen verzoekt de verdachte om tussentijds overleg met de raadsman en in hoeveel gevallen wordt hiermee ingestemd?
- k. Proceshouding verdachte. In hoeveel gevallen beroept de verdachte zich op zijn zwijgrecht? In welke mate zijn verdachten bereid te verklaren over het delict en over persoonlijke of algemene zaken? In hoeveel gevallen legt de verdachte een bekentenis af en om wat voor soort zaken gaat het in die gevallen?
- l. In hoeverre verschilt het afleggen van verklaringen (algemeen/persoonlijk en over het delict) en bekentenissen door verdachten tussen verhoren met en zonder advocaat?
- m. In hoeverre verschilt gebruikmaking van het zwijgrecht door de verdachten tussen verhoren met en zonder advocaat?
- n. Wat zijn de gevolgen voor het verzamelen van bewijsmiddelen en de voortgang van het vooronderzoek? In hoeverre verandert het verloop van het opsporingsonderzoek, in het bijzonder ten aanzien van het gewicht en de betekenis van het verdachtenverhoor daarin?

1.4 Onderzoeksopzet: de utopie van het experiment

1.4.1 Effectevaluatie en onderzoeksdesigns

De opbouw van de onderzoeksvragen laat zien dat toegewerkt wordt naar het beantwoorden van de vraag in welke mate de aanwezigheid van de advocaat het politieverhoor verandert en op welke manier. Het gaat hierbij in het bijzonder om veranderingen in het gedrag van de verdachte en de verhoorders. Met dit onderzoek⁹ trachten we te achterhalen wat de invloed is van een (veranderd) beleidsprogramma (hier de experimentele maatregel ‘raadsman bij het eerste politieverhoor’). Dit kan ook wel aangeduid worden als een effectevaluatie.¹⁰

Er bestaat een levendige discussie over wat een goede manier is om een effectevaluatie uit te voeren. Enerzijds bestaat er de traditie van het experimentele onderzoek.¹¹ Hierbij wordt een onderzoeksdesign gekozen waarbij de nadruk ligt op de interne validiteit. Dit betreft de zekerheid waarmee waargenomen veranderingen in de beleidspraktijk daadwerkelijk toegeschreven kunnen worden aan het beleidsprogramma, wat maakt dat het ook wel effectmeting genoemd wordt. De nadruk ligt op het controleren van de onderzoekssetting aangezien mogelijke externe versturende factoren (alternatieve oorzaken) buitenspel gezet dienen te worden. De laatste jaren wordt in Nederland steeds vaker gekozen voor een experimenteel onderzoeksdesign om justitieel interventiebeleid te evalueren.¹² Zo ook in beginsel voor dit onderzoek.

Om het belang van controle over de onderzoekssetting te verduidelijken, wordt kort ingegaan op de basisprincipes van het ‘klassiek’ experimentele onderzoeksdesign. Bij effectevaluaties worden causale beweringen gedaan over de invloed van beleidsmaatregelen.¹³ Bij causale beweringen gaat het om oorzaak-gevolgrelaties. Een beleidsmaatregel wordt effectief verondersteld wanneer het de *oorzaak* is van waargenomen veranderingen in de afhankelijke variabele(n) waarmee het *gevolg* in de beleidspraktijk tot uitdrukking gebracht wordt. Om dit soort veronderstellingen te mogen maken, is het van belang dat de beleidsmaatregel de enige mogelijke oorzaak is voor de waargenomen

9 We hanteren in deze rapportage een onderscheid tussen de implementatie van de experimentele maatregel ‘raadsman bij politieverhoor’ en de dataverzameling die wij als onderzoekers verricht hebben. Wanneer het de implementatie betreft zal gesproken worden over ‘het experiment’. In het geval bedoeld wordt op de activiteiten uitgevoerd door de onderzoekers zal gesproken worden over ‘het onderzoek’.

10 Zie Fischer 2008.

11 Zie hiervoor onder andere Bennet 1996; Campbell & Stanley 1966; Cook & Campbell 1979; Farrington, Gottfredson, Sherman & Welsh 2002; Farrington & Welsh 2005.

12 Zo blijkt uit het themanummer voor het Tijdschrift van Criminologie 49/1 en uit de speciale uitgave van het Journal of Experimental Criminology 3/2.

13 Shadish, Cook & Campbell 2002.

veranderingen. Dit betreft de kwestie van interne validiteit. Een experimenteel onderzoeksdesign maakt een hoge interne validiteit mogelijk omdat het gebruik maakt van een gecontroleerde onderzoekssetting. Het doel is de beleidsmaatregel als enige oorzaak te isoleren zodat externe verstorende factoren (alternatieve oorzaken) geen invloed kunnen uitoefenen op de afhankelijke variabelen.

Om met enige zekerheid uitspraken te kunnen doen over oorzaak en gevolg moet het onderzoeksdesign aan een aantal voorwaarden voldoen. De basis van een experimenteel onderzoeksdesign betreft de vergelijking tussen een *experimentele groep* en een *controlegroep*. Hierbij wordt de experimentele groep blootgesteld aan een interventie (hier de experimentele maatregel ‘raadsman bij het eerste politieverhoor’) en de controlegroep niet. Bij het ‘klassiek’ experimentele onderzoeksdesign vindt de indeling in de experimentele groep en de controlegroep plaats op basis van toeval (randomisatie). Wanneer de omvang van de groepen voldoende groot is, resulteert randomisatie in vergelijkbare groepen en zullen overige (niet gemeten) factoren, die mogelijk de afhankelijke variabelen beïnvloeden, in beide groepen gelijk zijn.¹⁴ Op deze manier is de interventie het enige dat verschilt tussen de experimentele groep en de controlegroep. Daarnaast wordt door middel van een voormeting en een nameting bij zowel de experimentele groep als bij de controlegroep de verandering in de afhankelijke variabelen gemeten. Het effect van een interventie wordt uiteindelijk verkregen door de veranderingen in de afhankelijke variabelen in de experimentele groep te vergelijken met die in de controlegroep. Omdat de groepen gelijk zijn op andere factoren, kan het verschil in verandering toegewezen worden aan de interventie en zou dit dan het ‘netto’ effect van de ingevoerde beleidsmaatregel genoemd kunnen worden.

In tegenstelling tot de medische wetenschappen, waar experimenteel onderzoek eerder regel dan uitzondering is, is het hierboven beschreven klassiek experimentele onderzoeksdesign op het terrein van het justitieel interventiebeleid vaak moeilijk uitvoerbaar.¹⁵ Niet in de laatste plaats omdat de ‘werkelijke’ beleidspraktijk zich in de meeste gevallen niet leent voor gerandomiseerde experimenten. Een vaak gebruikt algemeen argument is dat de sociale werkelijkheid zich niet laat manipuleren. Daarnaast vinden er eveneens ethische discussies plaats wanneer het gaat om experimenteren met interventies in de strafrechtspleging. Hierbij worden juridische basisprincipes als het gelijkheidsbeginsel of het proportionaliteitsbeginsel als argumenten tegen het gebruik van experimenten aangedragen.¹⁶ Het gevolg is dat er gekozen wordt voor een minder ‘streng’ onderzoeksdesign dat gelijkenis toont met het klassiek

14 Farrington & Welsh 2005.

15 Van der Laan, Busschbach & Bijleveld 2007.

16 De Roos 2007.

experimentele design. Het basisprincipe van gerandomiseerde verdeling over de experimentele groep en de controlegroep wordt vaak als eerste criterium overboord gezet bij experimenten in de beleidspraktijk. In plaats van gerandomiseerde indeling kan dan gebruikt gemaakt worden van *matching*. Het matchen van een controlegroep aan een experimentele groep kan op verschillende manieren gedaan worden, maar het doel is de controlegroep op relevante kenmerken overeen te laten komen met de experimentele groep.¹⁷ Er wordt dan niet meer gesproken van het klassiek experimentele onderzoeksdesign maar van een quasi-experimenteel onderzoeksdesign.¹⁸ Soms wordt er, in plaats van gerandomiseerde indeling of aan de hand van matching, gebruik gemaakt van bestaande groepen. In dat geval wordt er ook wel gesproken van ‘natuurlijke’ experimenten.¹⁹ Het is evenwel mogelijk om de indeling in experimentele groep en controlegroep bij bestaande groepen dusdanig te kiezen dat beide groepen enkele overeenkomstige kenmerken hebben.²⁰

Het uitgevoerde experiment betreft in beginsel een quasi-experimenteel onderzoeksdesign waarbij politieregio’s als bestaande groepen gebruikt worden. Twee politieregio’s (Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond) zijn aangewezen als de experimentele groepen. In die regio’s wordt de experimentele maatregel ‘raadsman bij het eerste politieverhoor’ ingevoerd. Een derde politieregio (Haaglanden) is aangewezen als de vergelijkingsgroep. Zowel in de experimenteerregio’s als in de vergelijkingsregio worden politieverhoren bijgewoond voordat de experimentele maatregel ingevoerd wordt en na de invoering van de maatregel. Hiermee wordt een quasi-experimenteel onderzoeksdesign verkregen met een voor- en nameting waarbij de politieregio’s als bestaande groepen dienst doen als experimentele groep en als vergelijkingsgroep.²¹

Naast de hiervoor besproken experimentele aanpak voor een effectevaluatie bestaat er een meer verdiepende aanpak die ook wel ‘realistic evaluation’

17 Dit betreft kenmerken waarvan verwacht wordt dat ze samenhangen met de afhankelijke (output) variabelen en daarmee alternatieve oorzaken zijn van gevonden verschillen in output variabelen tussen experimentele en controlegroep. Zie bijvoorbeeld Rossi, Lipsey & Freeman 2004.

18 Campbell & Stanley 1966; Cook & Campbell 1979.

19 Bruinsma & Weisburd 2007.

20 In het geval van een quasi-experimenteel onderzoeksdesign met gebruik van bestaande groepen wordt in plaats van controlegroep ook wel gesproken van vergelijkingsgroep. Strikt genomen is het niet mogelijk om een effect aan te tonen waarbij het minder gaat om controle maar meer om een vergelijking. In dit rapport wordt de term vergelijkingsgroep(regio) gehanteerd.

21 In de volgende paragraaf zal ingegaan worden op de beperkingen van de gekozen indeling in groepen en de houdbaarheid van het quasi-experimentele design voor het onderzoek.

genoemd wordt.²² Binnen deze aanpak wordt benadrukt dat de externe validiteit, die bij experimenteel onderzoek vaak minder aandacht krijgt, even belangrijk is als de interne validiteit. Bij externe validiteit gaat het om de mate waarin de bevindingen van een effectevaluatie in een bredere context gebruikt kunnen worden. Gezien het thema van dit onderzoek kan hierbij onder andere gedacht worden aan geldigheid van de resultaten in andere politieregio's, bij andere delictsoorten of in andere tijden. Daarnaast wordt binnen deze aanpak het belang van de beleidscontext²³ en de programmatheorie²⁴ benadrukt. Volgens deze benadering zijn het juist de externe (storende) factoren, waarvan bij een experimenteel design gecontroleerd wordt op de invloed die ze mogelijk hebben, die inzicht kunnen bieden in waarom een bepaalde beleidsmaatregel al dan niet tot het gewenste effect kan leiden. De aanpak van realistic evaluation benadrukt hierbij het belang van de sociale en gedragsmechanismen die bepalen of en in welke mate een beleidsinterventie effect heeft.²⁵ Dit kan bijvoorbeeld gerealiseerd worden door niet alleen dossiers en beleidsstukken te analyseren om in kaart te brengen hoe de beleidsinterventie tot stand gekomen is maar daarnaast eveneens betrokkenen te interviewen.

Realistic evaluation richt zich dus meer op mogelijke verklaringen waarom een bepaald effect van een beleidsinterventie waargenomen zal worden in plaats van het vaststellen van dat effect. Het gaat daarbij in feite om de inschatting hoe waarschijnlijk het is dat een bepaalde aanpassing in het beleid tot het gewenste resultaat zal leiden. Het is dus van belang te weten hoe actoren, die met de beleidsinterventie geconfronteerd worden, zullen reageren op de verandering. Het gaat dan veel meer om informatie over in hoeverre de actoren op de hoogte zijn van de veranderingen en in hoeverre de actoren de veranderingen accepteren en kunnen uitvoeren. Het heeft met andere woorden dan ook meer te maken met de processen die spelen bij de invoering en uitvoering van de maatregel. In het vervolg zal naar deze aanpak verwezen worden als procesevaluatie. Om gegevens over de acceptatie en uitvoering te relateren aan het mogelijke effect van een beleidsinterventie wordt gebruik gemaakt van de inzichten in sociale en gedragsmechanismen. Op deze manier kunnen verwachtingen geformuleerd worden over de condities waaronder een bepaalde beleidsinterventie verwacht wordt resultaat te hebben en onder welke condities niet.

22 Zie hiervoor onder andere Pawson & Tilley 1994; Pawson & Tilley 1996; Pawson & Tilley 1997.

23 Zie hiervoor Pawson 2006.

24 Zie hiervoor Leeuw 2003; Pawson & Klein Haarhuis 2005.

25 Pawson 2006.

1.4.2 Houdbaarheid van het quasi-experimentele design in de praktijk

Voordat ingegaan wordt op de knelpunten waarmee we tijdens het onderzoek geconfronteerd zijn, wordt eerst aandacht besteed aan de keuze voor de initiële indeling in experimentele en vergelijkingsgroep. De keuze om Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond beide in de experimentele groep op te nemen is vanuit het oogpunt van een quasi-experimenteel onderzoeksdesign ongelukkig te noemen. Algemeen kan gesteld worden dat beide politieregio's, qua omvang en de mate en soort van criminaliteit waarmee ze geconfronteerd worden, afwijken van de andere politieregio's in Nederland. Dit geldt ook voor de aantallen voltooide levensdelicten die ver boven enige andere politieregio in Nederland liggen.²⁶ Met de keuze om in zowel Amsterdam-Amstelland als Rotterdam-Rijnmond de experimentele interventie uit te voeren zal de experimentele groep, naast de invoering van de maatregel, op vele andere (niet gemeten) factoren verschillen van de vergelijkingsgroep Haaglanden. Veel van die factoren zullen de afhankelijke variabelen eveneens beïnvloeden en kunnen onmogelijk allemaal naar behoren gemeten worden om er tijdens de analyse rekening mee te kunnen houden. Het is bijvoorbeeld niet ondenkbaar dat Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond eigen handelwijzen ontwikkeld hebben om de grote aantallen voltooide levensdelicten te onderzoeken. Ook zal er binnen Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond meer ervaring zijn in het onderzoek naar voltooide levensdelicten. Daarnaast is het bekend dat Amsterdam-Amstelland te maken heeft met veel liquidatiezaken. Wellicht dat in dit soort strafzaken specifieke manieren van verhoren toegepast worden. Als er op deze aspecten al overeenkomsten bestaan tussen politieregio's dan zouden die bestaan tussen Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond en niet tussen Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond enerzijds en Haaglanden anderzijds. Door zowel Amsterdam-Amstelland als Rotterdam-Rijnmond in de experimentele groep in te delen wordt vergelijking met andere regio's vanuit het oogpunt een effect van de experimentele maatregel vast te stellen nagenoeg onmogelijk.²⁷

In de vorige paragraaf is reeds aangegeven dat voor de opzet van dit onderzoek in beginsel gekozen is voor een quasi-experimenteel design. Al snel na de start van het experiment, maar ook gedurende het experiment, werd duidelijk dat het quasi-experimenteel onderzoeksdesign niet gerealiseerd ging

²⁶ Nieuwbeerta & Leistra 2007; Smit & Nieuwbeerta 2007.

²⁷ Vanuit het oogpunt van een effectevaluatie en een daarbij passend quasi-experimenteel onderzoeksdesign had het voor de hand gelegen om Amsterdam Amstelland te vergelijken met Rotterdam Rijnmond. In die opzet zou een van de politieregio's de experimentele groep zijn waar de advocaat bij het verhoor toegelaten wordt terwijl de andere politieregio de controlegroep zou zijn.

worden. In eerste instantie is geprobeerd om gaandeweg oplossingen te bieden voor de knelpunten met het design. Dit is niet ideaal wanneer in beginsel juist gekozen is voor een sterk gecontroleerde aanpak. Elke aanpassing aan het initiële design moet gezien worden als een verzwakking van het design. De knelpunten, veroorzaakt door praktische uitvoering, noodzaakten er uiteindelijk toe dat het quasi-experimentele onderzoeksdesign voor de analyse van het onderzoeksmateriaal losgelaten moest worden. Opgemerkt dient te worden dat de knelpunten niet alleen negatieve gevolgen hebben gehad maar ook tot mogelijkheden in positieve zin geleid hebben. Dit zal eveneens in het vervolg van deze paragraaf uiteengezet worden.²⁸

Hoewel we ons bewust zijn van de hierboven beschreven beperking van de gekozen indeling in experimentele groep en vergelijkingsgroep hebben we aanvankelijk getracht het gekozen design voor het onderzoek over te nemen. Tijdens de start van, en gedurende het experiment, zijn we echter met knelpunten geconfronteerd die het gebruik van het quasi-experimentele onderzoeksdesign moeilijk gemaakt hebben. Het eerste knelpunt betreft de timing van de invoering van de experimentele maatregel. Om een goede vergelijking te kunnen maken tussen de situatie voor de invoering van de maatregel en de situatie na de invoering moeten de perioden van voor- en nameting beide voldoende groot zijn. Dit zorgt ervoor dat er voldoende verhoren in voor- en nameting geobserveerd worden wat van belang is voor een goede vergelijking. Helaas volgde de invoering van de maatregel dusdanig snel op de start van het onderzoek dat er onvoldoende tijd was voor een volwaardige voormeting. De experimentele maatregel werd ingevoerd op een moment dat er in Amsterdam-Amstelland, Rotterdam-Rijnmond en Haaglanden in totaal twaalf verhoren konden worden geobserveerd in zeven zaken. Dit maakt dat er zowel in de experimenteerregio's als in de vergelijkingsregio te weinig verhoren tijdens de voormeting geobserveerd zijn om een zinnige analyse te maken van de verschillen tussen voor en na de invoering van de experimentele maatregel. Hierdoor heeft het quasi-experimentele onderzoeksdesign aan kracht ingeboet. Er kan alleen nog maar een vergelijking gemaakt worden tussen de experimenteerregio's en de vergelijkingsregio. Wanneer tussen beide groepen

28 Opgemerkt dient te worden dat de vrijwel gelijktijdige invoering van het audiovisueel opnemen van verhoren eveneens niet ideaal is. Aangezien alle verhoren audiovisueel opgenomen zijn, zal dit niet zozeer een probleem zijn voor de vergelijking tussen verhoren met en zonder advocaat en dientengevolge afbreuk doen aan de mogelijkheid uitspraken te kunnen doen over mogelijke gevolgen. Het is evenwel mogelijk dat hierdoor de politie (en wellicht ook de advocaten en verdachten) in het beginstadium ander gedrag vertoond hebben; niet alleen omdat het onderzoek gaande was maar eveneens omdat de audiovisuele registratie nieuw was. Uit zowel de interviews met betrokkenen als uit de multilevel analyses hebben we hiervoor weinig aanwijzingen gevonden.

verschillen in de verhoorsituatie waargenomen worden, is het moeilijk te beweren dat die verschillen toegewezen kunnen worden aan de experimentele maatregel. We weten immers niet in hoeverre de verhoorsituatie tussen experimenteerregio's en vergelijkingsregio verschillend waren voor de invoering van de experimentele maatregel. Dit zorgt dus voor problemen wanneer uiteindelijk conclusies getrokken dienen te worden.

De snelle invoering van de experimentele maatregel komt evenwel ook met een voordeel. Zoals eerder besproken, betreft de experimentele maatregel een ingrijpende verandering in het politieke opsporingsonderzoek. Dit gaat naar alle waarschijnlijkheid gepaard met een gewenningsperiode voor betrokkenen. Zo moeten betrokkenen zich in de eerste plaats de handelwijzen van het protocol eigen maken. Er zal rekening gehouden moeten worden met allerlei logistieke veranderingen. Maar het is daarnaast ook niet ondenkbaar dat betrokkenen zich door het onderzoek op de vingers gekeken voelen en daardoor hun gedrag aanpassen.²⁹ Om goed zicht te kunnen krijgen op mogelijke consequenties van de maatregel is het belangrijk dat de termijn, waarbinnen verhoren na invoering van de experimentele maatregel geobserveerd worden, niet te kort is. Eventuele consequenties kunnen mogelijk pas later opduiken wanneer de betrokkenen aan de nieuwe situatie en het lopende onderzoek gewend zijn. Doordat de invoering van de experimentele maatregel kort volgde op de start van het onderzoek kan vrijwel de gehele looptijd van het onderzoek gebruikt worden voor de nameting. Als er gevolgen zijn van de invoering van de experimentele maatregel is de nameting voldoende lang om de gevolgen ook daadwerkelijk tijdens het onderzoek te kunnen waarnemen. Dit is tevens van belang om te voorkomen dat vooral de 'kinderziekten' in kaart gebracht worden.

Het tweede knelpunt kwam later in het onderzoek naar voren. In tegenstelling tot het aantal verhoren dat in Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond geobserveerd werd, bleef het aantal verhoren in de vergelijkingsregio Haaglanden beduidend achter. Zoals eerder is besproken, was op voorhand al duidelijk dat de verschillen in aantallen voltooide levensdelicten de vergelijking tussen experimentele groep en vergelijkingsgroep zou bemoeilijken. Echter, de aantallen bleken in Haaglanden nog lager te zijn dan vooraf verwacht werd.³⁰ Hierdoor zou de noodzakelijke vergelijking tussen experimenteerregio en vergelijkingsregio eveneens niet gerealiseerd te kunnen worden. Mede op verzoek van de onderzoekers is ervoor gekozen een tweede politieregio toe te voegen aan de vergelijkingsgroep, namelijk: Midden- en West-Brabant. Gegeven het ontbreken van een goede voormeting is het later toevoegen van een vergelijkingsregio minder problematisch voor het onderzoek.

29 Dit is ook naar voren gekomen uit Engels onderzoek waarbij eveneens gebruik gemaakt werd van observeren. Zie Leo 1996.

30 In paragraaf 1.6 komen we terug op wat hiervan ondermeer de oorzaken zijn.

Achteraf bekeken is de keuze om een tweede politieregio aan de vergelijkingsgroep toe te voegen te laat genomen. Het heeft uiteindelijk geresulteerd in een zestal extra verhoren binnen de vergelijkingsgroep (zie hiervoor tabel 1.1 verderop in dit hoofdstuk).

Het laatste knelpunt waarmee het onderzoek geconfronteerd is, betreft de experimentele maatregel zelf. Eerder is toegelicht dat een experimenteel onderzoeksdesign als doel heeft de interventie alleen te laten plaatsvinden ná de voormeting in de experimentele groep. Op deze manier wordt de vergelijking tussen beide groepen gebruikt om het effect van de interventie af te leiden. Door de snelle invoering van de experimentele maatregel is tijdens de nulmeting enige onduidelijkheid ontstaan over het al dan niet informeren van de raadsman met als gevolg dat in één zaak de raadsman ingelicht is. De consequentie hiervan is dat een vergelijking tussen voor- en nameting moeilijk wordt. Eventueel zou ervoor gekozen kunnen worden deze zaak uit de analyses te laten maar gezien het toch al relatief kleine aantal verhoren is dat niet wenselijk. Gezien de eerder besproken problemen met de voormeting is een andere mogelijkheid de voormeting te laten vervallen. Echter, gedurende het onderzoek is eveneens naar voren gekomen dat in Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond zowel verhoren met als verhoren zonder aanwezigheid van een advocaat plaatsvonden. Dit heeft ertoe geleid dat de vergelijking tussen experimenteerregio's en vergelijkingsregio's niet gebruikt kan worden om het effect van de interventie af te leiden. Immers, in Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond wordt in sommige verhoren de interventie wel toegepast en in sommige verhoren niet. Daarbij is het in Haaglanden voorgekomen dat de advocaat ingelicht werd en op kwam dagen terwijl dit gezien het experiment niet de bedoeling was. Hier komt nog bij dat halverwege het experiment, als gevolg van de Salduz-jurisprudentie, verdachten in de vergelijkingsregio's eveneens recht hebben gekregen op bijstand in de vorm van overleg met hun raadsman. Al met al is het dus niet gelukt de interventie eenduidig in de experimenteerregio's in te voeren. Helaas hebben we geen oplossing kunnen vinden voor de consequentie hiervoor.

Samenvattend dient vastgesteld te worden dat de benodigde voormeting ontbreekt, de indeling in experimenteerregio's en vergelijkingsregio's ongelukkig is gekozen, het aantal verhoren in de vergelijkingsregio's minimaal is, de invoering van de interventie varieert per verhoor in de experimentele politieregio's en dat de juridische werkelijkheid gedurende het experiment veranderd is als gevolg van de Salduz-jurisprudentie. De conclusie is dan ook dat door de opeenstapeling van beperkingen het quasi-experimentele onderzoeksdesign uiteindelijk losgelaten diende te worden. Om deze reden zal voor de analyse van de waargenomen gevolgen van de experimentele maatregel een vergelijking gemaakt worden tussen verhoren met en verhoren zonder advocaat in plaats van de in beginsel beoogde vergelijking tussen experimentele

politieregio's en vergelijkingsregio's. Dit heeft uiteraard consequenties voor de uitspraken die uiteindelijk gedaan kunnen worden als het gaat om het effect van de experimentele maatregel. Aangezien er geen sprake is van een experimenteel design kan niet meer met zekerheid vastgesteld worden of waargenomen verschillen tussen verhoren door de experimentele maatregel veroorzaakt worden. Er wordt immers niet meer afdoende gecontroleerd op alternatieve oorzaken die eveneens ten grondslag liggen aan de waargenomen verschillen tussen verhoren.

Hoewel het quasi-experimentele onderzoeksdesign niet gerealiseerd is, staat dat niet in de weg van het alsnog beantwoorden van de eerder gestelde onderzoeksvragen en het realiseren van de doelstellingen van het onderzoek. Door onderdelen van de eerder besproken gangbare aanpakken van evaluatieonderzoek (de effectmeting en de procesevaluatie) te combineren wordt getracht de gevolgen van de experimentele maatregel zo compleet mogelijk in kaart te brengen. Beide aanpakken hebben voor- en nadelen en door een combinatie kan gebruik gemaakt worden van het beste van twee werelden.³¹ In deze studie wordt de thematiek daardoor in feite vanuit verschillende invalshoeken benaderd. Aan de ene kant wordt getracht de invloed van voorafgaande consultatie en aanwezigheid van de raadsman inzichtelijk te maken door tijdens de analyse te controleren op factoren die eveneens oorzaak kunnen zijn van waargenomen verschillen tussen verhoren. De informatie over deze factoren wordt verkregen door een gedetailleerde documentatie van de verhoorsituatie. Bijkomend voordeel is dat op deze manier ook inzicht verkregen wordt in de samenhang tussen mogelijke andere oorzaken en de afhankelijke variabelen. Zeker gezien het feit dat er relatief weinig bekend is over de verhoorsituatie in Nederland is dit een waardevolle bijkomstigheid. Aan de andere kant wordt in lijn met realistic evaluation door observatie en interviews met betrokkenen informatie verzameld over de mate waarin betrokkenen de experimentele maatregel accepteren, hoe ze invulling geven aan de maatregel, waar ze tegenaan lopen en wat ze ervan verwachten. Deze indrukken en meningen van betrokkenen leveren eveneens inzichten op die gebruikt kunnen worden om de gevonden verschillen met betrekking tot het gedrag van verhoorders en verdachten te duiden. Hierbij gaat het om het expliciet maken van de causaliteit zoals verondersteld zou worden in een effectmeting. Dit sluit aan bij het proces dat Pawson verwoordt als: '...to look beneath the surface in order to inspect how they work.'³²

Concluderend dient opgemerkt te worden dat de doelstelling van het onderzoek voor een groot deel bestaat uit een gedetailleerde beschrijving van hoe de maatregel in de praktijk toegepast wordt en hoe betrokkenen ermee

31 Zie ook van der Knaap, Leeuw, Bogaerts & Nijssen 2008.

32 Pawson 2006, p. 24.

omgaan. De hiervoor besproken problemen met onderzoeksdesign hebben dan ook betrekking op een beperkt deel van het gehele onderzoek. Het is echter belangrijk dat bij de uiteindelijke uitspraken met betrekking tot de gevolgen van de invoering van de experimentele maatregel de gestelde nuancerings in acht worden genomen.

1.5 Onderzoeksmethoden en technieken: observeren, interviewen en analyses

In de vorige paragraaf is besproken dat voor een onderzoeksdesign gekozen is waarmee informatie verkregen wordt om zowel de gevolgen als de meer procesmatige aspecten te kunnen analyseren. Hiermee kan een gedetailleerd beeld geschetst worden van het verloop van het politieverhoor wanneer de advocaat aanwezig is en van de verschillen die mogelijk optreden ten opzichte van verhoren waarbij geen advocaat aanwezig is. Op voorhand is besloten om aanwezig te zijn op het moment dat het verhoor plaatsvindt en vanuit de regiekamer het verhoor en alles wat er omheen gebeurt te volgen. Uit een ‘pilot’ is naar voren gekomen dat het uitkijken van video-opnamen systematisch kan gebeuren maar dat er dan veel van de dynamiek van de verhoorsituatie verloren gaat. Hierdoor zou de benodigde informatie voor een gedetailleerde beschrijving van de verhoorsituatie en de procesevaluatie ontbreken. In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de manieren waarop de informatie verzameld en geanalyseerd is.

In hoofdzaak bestaan er twee manieren om data te verzamelen. Deze zullen beide in dit onderzoek gebruikt worden. Om volledige en betrouwbare informatie te verzamelen voor zowel de analyse van de gevolgen als van het beleidsproces wordt in de eerste plaats gekozen voor een combinatie van een open en een gestructureerde vorm van *observeren*. De open manier van observeren bestaat uit het gedetailleerd in kaart brengen van wat er tijdens en rond het verhoor plaatsvindt. Om mogelijke gevolgen vast te kunnen stellen is juist een gesystematiseerde en gestandaardiseerde dataverzameling noodzakelijk. De standaardisering is nodig om ervoor te zorgen dat elk verhoor op dezelfde manier geobserveerd wordt om zodoende een algemeen beeld te kunnen schetsen dat gebaseerd is op alle verhoren. Er is voor gekozen het verzamelen en systematiseren van de gegevens in twee stadia plaats te laten vinden. In eerste instantie wordt tijdens de aanwezigheid van de onderzoekers in de regiekamer zo gedetailleerd mogelijk gerapporteerd wat er zich afspeelt. In tweede instantie worden de verkregen aantekeningen na afloop van het verhoor verwerkt tot een verslag en wordt een deel van de informatie gecodeerd aan de hand van het voorgestructureerde observatieschema.

Naast het observeren als methode van data verzamelen worden in de tweede plaats *interviews* met de betrokkenen gehouden. Door met de verschillende actoren te spreken wordt informatie verkregen over de acceptatie van, de invoering van en de omgang met de experimentele maatregel. Dit biedt inzicht in hoe de betrokkenen de veranderingen ervaren en hoe ze ermee omgaan. Buiten dat de informatie die hiermee verkregen wordt nodig is om een deel van de onderzoeksvragen te beantwoorden wordt de informatie eveneens gebruikt om de resultaten van de analyse van de gevolgen te duiden en van context te voorzien.

1.5.1 Open observatie: het verslag

De verhoren worden vanuit de regiekamer via monitoren gevolgd waarbij aantekeningen gemaakt worden van wat er zich tijdens het verhoor afspeelt. De monitoren laten via drie camerastandpunten de gehele verhoorkamer zien. Er is een apart beeld waarop de verdachte te zien is, een beeld waarop de verhoorders zichtbaar zijn en een overzichtsbeeld van de verhoorkamer waarop, naast de verdachte en de verhoorders, de advocaat te zien is. Daarnaast worden zoveel mogelijk aantekeningen gemaakt van de activiteiten die zich in de regiekamer tijdens het verhoor voordoen. Hierbij kan gedacht worden aan de reacties die gegeven worden op het verhoor en het overleg dat in de regiekamer tijdens het verhoor gevoerd wordt. Ook meer praktische zaken worden genoteerd zoals of er gelijktijdig met het verhoor meegetypt wordt (al dan niet vanuit de regiekamer) en of de audiovisuele opnameapparatuur meeloopt. Door aanwezig te zijn, waar te nemen en aantekeningen te maken worden de data verzameld. Dit kan getypeerd worden als een open manier van observeren en past goed bij het schetsen van een gedetailleerd en compleet beeld van het verloop van het verhoor en hoe de betrokkenen omgaan met de veranderingen. De aanwezigheid in de regiekamer biedt daarbij de mogelijkheid om achtergrondinformatie over de zaak en de verdachte te bespreken. In veel gevallen was het rechteercheteam, bij aankomst van de onderzoeker, nog in overleg waardoor veel aanvullende informatie verkregen kon worden. In vrijwel alle gevallen werd zaakspecifieke informatie zonder terughoudendheid met de onderzoeker gedeeld.

Gezien de vaak hectische gang van zaken voorafgaand aan het verhoor alsook het feit dat uiteenlopende activiteiten van verschillende actoren bijgehouden dienen te worden, is de open observatie de beste manier gebleken om de informatie zo compleet en gedetailleerd mogelijk te verzamelen. Na afloop van het verhoor worden de aantekeningen omgezet naar een verslag van het verhoor. Met het verslag wordt het verloop van het verhoor chronologisch in kaart gebracht. Daarbij worden eventuele voorvallen in detail beschreven, er wordt aandacht besteed aan de houding van de verhoorders, de verdachte en de

advocaat, bijvoorbeeld wanneer pauze gehouden wordt, of er vanuit de regiekamer advies gegeven wordt en of er bijzonderheden of opvallendheden plaatsvinden. Met behulp van de audiovisuele opnameapparatuur kunnen verhoorduur en tijdstippen van voorvallen en pauzes precies genoteerd worden. Buiten dat er een chronologisch verslag van het verhoor gemaakt wordt, wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de vragen die de verhoorders aan de verdachte stellen en de opmerkingen die ze maken. Dit is van belang aangezien de vragen en opmerkingen van verhoorders uitdrukking geven aan de verhoortechnieken die gebruikt worden. De vragen en opmerkingen van de verhoorders worden derhalve zoveel mogelijk letterlijk genoteerd. Het observatieschema dat later besproken zal worden dient hierbij als structuur en leidraad. Op deze manier is het mogelijk de gebruikte verhoortechnieken op de juiste manier te coderen. In het verslag wordt bij de vragen en opmerkingen van de verhoorders aangegeven welke verhoortechniek gebruikt wordt.³³

1.5.2 *Gestructureerde observatie: het observatieschema*

Hierboven is besproken dat via een open manier van observeren informatie verzameld wordt. Deze informatie wordt in de eerste plaats verwerkt tot een verslag waarin in grote lijnen het verhoor uiteengezet wordt en in detail wordt ingegaan op voorvallen en de houding van de verhoorders, de verdachte en de advocaat. Dit verslag vormt een belangrijke informatiebron voor de eerder besproken procesevaluatie. Om de mogelijke gevolgen van de invoering van de experimentele maatregel te kunnen analyseren is het echter van belang dat de informatie systematisch gecodeerd wordt. Een belangrijk onderdeel van betreffende analyse betreft de mate waarin het gebruik van pressie verschilt tussen verhoren met en zonder de aanwezigheid van een advocaat. Om de mate van pressie vast te kunnen stellen wordt gekeken naar de verhoortechnieken die de verhoorders gebruiken. Hiertoe worden de vragen en opmerkingen van de verhoorders geobserveerd, die uitdrukking geven aan de verhoortechnieken die gebruikt worden. In tabel G3 in bijlage G wordt een overzicht gegeven van welke uitspraken en opmerkingen van verhoorders tot welke verhoortechniek geclassificeerd worden. Deze verhoortechnieken dienen voor elk verhoor op een vergelijkbare manier geobserveerd en eenduidig gecodeerd te worden. Hiermee bedoelen we dat vergelijkbare vragen of opmerkingen van verhoorders binnen en tussen verhoren als dezelfde verhoortechniek gecodeerd dienen te worden. Daarbij dient de *mate waarin* verhoortechnieken gebruikt worden eveneens bij de verschillende verhoren op een vergelijkbare manier gecodeerd te worden.

33 De verhoorverslagen zijn systematisch geanalyseerd met het programma ATLAS.ti 5.2.

Om de constructvaliditeit (betrouwbaarheid) van de uiteindelijk te analyseren pressie te waarborgen, is een gestructureerd observatieschema ontwikkeld op basis waarvan de geobserveerde verhoortechnieken vertaald worden naar kwantitatieve coderingen. Dit observatieschema is terug te vinden in bijlage B en maakt het mogelijk om informatie in verregaande mate te systematiseren en te standaardiseren. Het observatieschema is opgebouwd uit vijf belangrijke onderdelen: algemene, zaakspecifieke, verhoorspecifieke en verdachten-specifieke informatie en informatie over verhoortechnieken. Dit laatste onderdeel wordt gebruikt om de verhoortechnieken te coderen. Op basis van internationale literatuur is een keuze gemaakt voor verhoortechnieken die veel gebruikt worden in verhoren van verdachten van ernstige delicten.³⁴ In totaal worden veertien verhoortechnieken geobserveerd en op een vijfpuntsschaal wordt gecodeerd in welke mate ze tijdens het verhoor gebruikt worden. Deze verhoortechnieken zijn in het observatieschema terug te vinden als P3 tot en met P16.

Naast de informatie over verhoortechnieken wordt de algemene, zaakspecifieke, verhoorspecifieke en verdachtenspecifieke informatie op verschillende manieren verzameld. Zoveel mogelijk van deze informatie wordt tijdens de aanwezigheid en de observatie van het verhoor genoteerd. De informatie die op deze manier niet verkregen kan worden, is via de teamcoördinator achterhaald. Na afloop van het verhoor is regelmatig contact gezocht met teamleiders om ontbrekende informatie zo veel mogelijk aan te vullen. Het gehele observatieschema draagt op deze manier bij aan een gestandaardiseerde en gesystematiseerde verzameling van de noodzakelijke informatie voor de analyse van de gevolgen en deels voor de analyse van het beleidsproces.

1.5.3 Interbeoordelaarsbetrouwbaarheid

Wanneer met meerdere onderzoekers op basis van observaties verhoortechnieken gecodeerd worden, is het van belang dat de onderzoekers allen op dezelfde manier observeren en coderen. In de eerste plaats biedt het gestructureerde observatieschema houvast aan de onderzoekers. Er is immers een selectie van verhoortechnieken gemaakt die volgens een gestandaardiseerde schaal gecodeerd dienen te worden. Dit laat echter nog ruimte voor interpretatieverschillen tussen onderzoekers. Iedere onderzoeker maakt een eigen inschatting van de vertaling van bepaalde vragen of opmerkingen van verhoorders naar specifieke verhoortechnieken. In het geval deze inschattingen tussen onderzoekers in sterke mate uiteenlopen, leidt dat tot problemen met de

34 Baldwin 1993b; Kassin, Leo, Meissner, Richman, Colwell, Leach & La Fon 2007; King & Snook 2009; Leo 1996; Skolnick & Leo 1992.

constructvaliditeit. Het is dus van belang verschillen in coderingen tussen onderzoekers zo veel mogelijk te reduceren. Hiernaar wordt ook wel verwezen als interbeoordelaarsbetrouwbaarheid.

Op verschillende manieren is geprobeerd de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid te waarborgen. Zo is in het beginstadium van het onderzoek wekelijks overleg tussen de onderzoekers geweest waarin op basis van de geobserveerde verhoren besproken werd hoe de verhoortechnieken geïnterpreteerd werden. Op deze manier konden eventuele verschillen in een vroeg stadium opgespoord en besproken worden. Daarnaast wordt de combinatie van het verslag en het observatieschema gebruikt om de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid zo goed mogelijk te krijgen. In het observatieschema is te zien dat de veertien verhoortechnieken aangeduid worden met P3 tot en met P16. Iedere onderzoeker geeft in het verhoorverslag aan of een verhoortechniek gebruikt wordt door betreffende P-waarde in het verslag bij de daarbij behorende passage te plaatsen. Daarnaast geven de onderzoekers van elke verhoortechniek in het observatieschema aan in welke mate deze gebruikt worden variërend van 'heel weinig' tot en met 'heel veel' of 'niet van toepassing' wanneer een verhoortechniek niet gebruikt wordt. Uiteindelijk heeft één onderzoeker alle verhoorverslagen en observatieschema's doorgenomen en is nagegaan of de codering van de verhoortechnieken in het observatieschema daadwerkelijk een goede afspiegeling is van wat er op basis van het verhoorverslag is gebeurd. Wanneer deze onderzoeker van mening was dat de codering van het observatieschema geen goede afspiegeling was of wanneer deze onderzoeker van mening was dat bepaalde vragen of opmerkingen niet als de juiste verhoortechnieken geïnterpreteerd waren, ging hij in conclaaf met betreffende onderzoeker.

Een interbeoordelaarsbetrouwbaarheidsanalyse is een belangrijk onderdeel in een onderzoek op basis van observaties uitgevoerd door meerdere onderzoekers.³⁵ Voor een interbeoordelaarsbetrouwbaarheidsanalyse zouden de onderzoekers deels dezelfde verhoren moeten observeren. De observaties van verhoren die door twee of meer onderzoekers beoordeeld zijn, worden dan met elkaar vergeleken. Op die manier worden interpretatieverschillen duidelijk zichtbaar. Voor dit onderzoek zou dit echter inhouden dat meerdere onderzoekers bij dezelfde verhoren aanwezig zouden moeten zijn, wat niet haalbaar was. De hiervoor geschetste manier, één onderzoeker die alle verslagen en coderingen bekeken heeft, kan gezien worden als een zo goed mogelijk alternatief voor een inter-beoordelaar betrouwbaarheidsanalyse. Alle verhoorverslagen en observatieschema's zijn immers door twee onderzoekers bekeken. Daarbij heeft één onderzoeker een goed beeld kunnen vormen van

35 Cicchetti 1994.

eventuele verschillen in interpretatie tussen alle onderzoekers en deze zo goed mogelijk op elkaar af proberen te stemmen. Het eindoordeel van de vertaling van de observatie naar het verhoorverslag en de coderingen in het observatieschema is daarentegen altijd blijven liggen bij de onderzoeker die het verhoor geobserveerd heeft. Het is moeilijk om alle dynamiek rond het verhoor te vangen in het verhoorverslag en het observatieschema en wanneer te veel belang aan de interbeoordelaarsbetrouwbaarheidsanalyse gehecht zou worden ten koste van de initiële observatie, zou er te veel van de dynamiek verloren kunnen gaan.

1.5.4 Interviews met advocaten, teamleiders en verhoorders

Eerder is toegelicht dat het in kaart brengen van de sociale en gedragsmechanismen een onderdeel is van de procesevaluatie om zodoende inzichtelijk te maken onder welke condities een beleidsmaatregel wel effect kan hebben en onder welke condities niet. Informatie hierover wordt deels verkregen door onze aanwezigheid in de regiekamer tijdens de verhoren. Hierdoor zijn we in staat geweest inzicht te verkrijgen in hoe de verschillende partijen omgaan met de experimentele maatregel. De kracht is dat we alles hebben kunnen observeren wat er in en rond het verhoor gebeurt en hoe iedereen daarop reageert. Dit wordt aangevuld met interviews met de verschillende partijen. Met behulp van de interviews met betrokkenen wordt informatie verkregen over de acceptatie van, de omgang met en verwachtingen van de experimentele maatregel. Ook zal gevraagd worden naar redenen waarom de maatregel al dan niet geaccepteerd wordt en hoe mogelijke problemen met de omgang met de maatregel ervaren worden.

De interviews vinden in verschillende fasen van het onderzoek plaats. Zo zijn er aan het begin van het onderzoek vijf advocaten en acht opsporingsambtenaren geïnterviewd. Deze interviews dienen om een algemeen beeld te verkrijgen van hoe de betrokkenen tegen de maatregel aankijken, wat ze ervan vinden en wat ze ervan verwachten. De selectie van de respondenten in deze fase bestaat uit de betrokkenen bij de eerste verhoren (de beoogde voormeting). Gedurende de tweede fase, waarin de observaties van de verhoren in de beoogde nameting plaatsvinden, zijn dertien verhoorders, zeven teamleiders en zeven advocaten geïnterviewd die bij specifieke verhoren betrokken waren. De selectie van de respondenten tijdens deze fase is gebaseerd op de betrokkenen bij verhoren waar iets voorgevallen is (ingrijpen door advocaat en reacties daarop door de politie) of bij verhoren waar juist niets gebeurd is terwijl de onderzoekers dit wel verwacht hadden. De focus van die interviews ligt dan ook voornamelijk op het bespreken van de voorvallen of bijzonderheden. Aan advocaten is bijvoorbeeld gevraagd naar de redenen

waarom ze al dan niet ingegrepen hebben. Aan verhoorders en teamleiders is bijvoorbeeld gevraagd naar de manier waarop ze gereageerd hebben op het ingrijpen door de advocaat. Tijdens deze interviews wordt eveneens uitgebreid ingegaan op wat de betrokkenen van de veranderingen vinden, hoe ze ermee omgaan, waar mogelijke problemen zitten, wat de redenen daarvan kunnen zijn. In mindere mate is ook gesproken over toekomstverwachtingen. Aangezien de interviews gedurende de tweede fase complexer en uitgebreider zijn dan de interviews gedurende de eerste fase en omdat specifieke voorvallen onderwerp van het interview zijn, zijn topiclijsten opgesteld die in bijlage C zijn opgenomen.³⁶

1.5.5 Factoranalyse: van verhoortechnieken naar vormen van pressie

Eén van de doelstellingen van dit onderzoek is te komen tot een analyse van de mate waarin het gebruik van pressie verschilt tussen verhoren met en zonder advocaat. Hiertoe zal geanalyseerd dienen te worden in welke mate pressie, al dan niet in verschillende vormen, door de politie gebruikt wordt. Het gebruik van pressie is niet rechtstreeks waarneembaar zoals het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte. Pressie is een abstracter begrip en in de methodologische literatuur wordt dit ook wel een latente variabele genoemd. Om inzicht te verkrijgen in een latente variabele worden andere waarneembare variabelen gebruikt. In dit onderzoek worden de verschillende verhoortechnieken gebruikt om de mate waarin de politie pressie hanteert vast te stellen. In paragraaf 1.5.2 is daarom ondermeer aandacht besteed aan het observeren en coderen van verhoortechnieken. Tijdens een verdachtenverhoor heeft de politie bepaalde verhoortechnieken voorhanden die erop gericht zijn een bepaalde mate van pressie op de verdachte uit te oefenen.³⁷ Bij de bespreking van het observatieschema is reeds aangegeven dat de keuze voor de te observeren verhoortechnieken gebaseerd is op internationaal onderzoek. De veertien technieken zijn dusdanig geselecteerd dat voor de Nederlandse verhoorsituatie zo goed mogelijk een algemeen beeld gevormd kan worden van het gebruik van pressie. Bij de keuze is rekening gehouden met het gegeven dat we in dit onderzoek alleen te maken hebben met zware delicten. Daarnaast zijn verhoortechnieken geselecteerd die samen gaan met een *harde* manier van verhoren (maximalisatie) en met een *zachte* manier van verhoren (minimalisatie).³⁸ In hoofdstuk 2 volgt een uitgebreidere toelichting op wat er in

36 De transcripten van de interviews met verhoorders, teamleiders en advocaten zijn geanalyseerd met het programma ATLAS.ti 5.2.

37 Zie hiervoor de verschillende handboeken over verhoren. Bockstaele 2008; Inbau, Reid, Buckley & Jayne 2004.

38 Kassin & McNall 1991; Pearse & Gudjonsson 1999.

de internationale literatuur reeds bekend is over het gebruik van de verschillende dimensies van pressie en hoe dit het afleggen van een (valse) bekentenis kan beïnvloeden.

Op basis van de gecodeerde verhoortechnieken zijn we in staat te achterhalen of er verschillende dimensies van pressie bestaan en in welke mate ze gebruikt worden. Hierbij wordt nagegaan of de veertien geobserveerde verhoortechnieken gereduceerd kunnen worden tot een of meerdere dimensies van pressie. Kort gezegd gaan we na welke verhoortechnieken bij elkaar geclusterd zijn. Het doel is de data (hier de veertien verhoortechnieken) terug te brengen of te vereenvoudigen tot de meest belangrijke variabelen (hier de dimensies van pressie). Naar de verhoortechnieken wordt verwezen als de *gemeten variabelen* en naar de dimensies van pressie wordt verwezen als de *factoren*. Met behulp van een (exploratieve) factoranalyse kan de variatie in de scores op de gemeten variabelen uitgedrukt worden in een kleiner aantal factoren. In de meeste gevallen wordt dit gedaan op basis van de correlaties tussen de gemeten variabelen,³⁹ zo ook in dit onderzoek. Met de factoranalyse wordt in feite de vraag beantwoord wat (de factoren) ten grondslag ligt aan de correlaties tussen de geobserveerde verhoortechnieken. Van elke gemeten variabele wordt de correlatie met de mogelijke factoren berekend. De correlaties tussen de gemeten variabelen en de factoren worden factorladingen genoemd. De factorladingen drukken uit welke gemeten variabelen tot een bepaalde factor gerekend kunnen worden. Van de gemeten variabelen met de hoogste factorladingen wordt aangenomen dat ze gezamenlijk de factor representeren. De factoranalyse wordt in hoofdstuk 4 toegepast om na te gaan welke dimensies van pressie in dit onderzoek gevonden kunnen worden.

1.5.6 Multilevel regressieanalyse: kenmerken van verhoren, verdachten en zaken

In paragraaf 1.4.2 is reeds besproken dat het beoogde quasi-experimentele onderzoeksdesign niet gerealiseerd is in dit onderzoek. Hierdoor worden uitspraken over het effect van bijstand door de raadsman op het gebruik van pressie door verhoorders en de proceshouding van de verdachte (tot uitdrukking gebracht in het gebruik van het zwijgrecht) bemoeilijkt. Voor de analyse van de gevolgen is gekozen om verhoren waarbij de advocaat aanwezig is te vergelijken met verhoren zonder aanwezigheid van de advocaat.⁴⁰ Op deze manier wordt nagegaan of het gebruik van pressie en het zwijgrecht samenhangen met het al dan niet aanwezig zijn van de advocaat. Met andere

³⁹ Kline 1999.

⁴⁰ Daarnaast wordt in het geval het gedrag van de verdachte onderwerp van analyse is eveneens een vergelijking gemaakt tussen al dan niet voorafgaande consultatie.

woorden: gebruikt de politie minder pressie wanneer de advocaat bij het verhoor in de verhoorkamer aanwezig is dan wanneer er *geen* advocaat aanwezig is? Maakt de verdachte meer gebruik van het zwijgrecht wanneer de advocaat bij het verhoor in de verhoorkamer aanwezig is (of voorafgaand overleg heeft gehad) dan wanneer er *geen* advocaat aanwezig is (of voorafgaand overleg heeft gehad)? Een antwoord op deze vragen laat zien dat er alleen verschillen in het gebruik van pressie en het zwijgrecht zijn tussen verhoren met en zonder advocaat (of voorafgaand overleg). Omdat voor de analyse van de gevolgen niet op het quasi-experimentele design gerekend kan worden, kunnen er geen uitspraken gedaan worden over oorzaak en gevolg en daarmee ook niet over het effect van toelating van de advocaat. Het is derhalve van belang de analyses met betrekking tot de verschillen tussen verhoren met en zonder advocaat met behulp van statistische analysetechnieken te controleren op alternatieve oorzaken. Door in de analyse rekening te houden met meer factoren dan alleen de aanwezigheid van de advocaat kan inzichtelijk worden gemaakt in welke mate verschillen in het gebruik van pressie tussen verhoren toegewezen kunnen worden aan de aanwezigheid van de advocaat. Er wordt als het ware ‘gecontroleerd’ op mogelijke andere oorzaken voor verschillen in het gebruik van pressie die tussen verhoren gevonden worden.

Het gekozen design voor dit onderzoek biedt de mogelijkheid om bij de analyse te controleren op alternatieve oorzaken. De aanwezigheid tijdens de verhoren maakt het mogelijk uitgebreide informatie te verzamelen over uiteenlopende factoren die mogelijk invloed hebben op het gedrag van verhoorders en de proceshouding van verdachten tijdens een verhoor. Er moet echter opgemerkt worden dat het niet mogelijk is alle alternatieve oorzaken te identificeren en vervolgens dan ook nog te meten als variabelen. Hiervoor is de sociale werkelijkheid te complex. Het is van belang dat bij de keuze voor controlerende kenmerken beargumenteerd wordt of het aannemelijk is dat ze de samenhang tussen de aanwezigheid van de advocaat en het gebruik van pressie mogelijk verstoren. In paragraaf 4.4.2 wordt nader toegelicht welke kenmerken in de analyse gebruikt zijn.

Met behulp van vier afzonderlijke regressieanalyses waarbij de dimensies van pressie de afhankelijke variabelen zijn, wordt het verschil tussen verhoren met en zonder advocaat geanalyseerd, gecontroleerd op belangrijke andere factoren. Daarnaast wordt er een regressieanalyse uitgevoerd om na te gaan in welke mate het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte verschillend is tussen verhoren met en verhoren zonder dat de advocaat aanwezig is (of voorafgaand overleg gehad heeft). De mogelijke oorzaken voor verschillen in het gebruik van pressie tussen verhoren zijn de onafhankelijke variabelen (waarbij de aanwezigheid van de advocaat gezien de doelstelling van dit onderzoek de belangrijkste is). Naast de aanwezigheid van de advocaat worden

de oorzaken voor verschillen in het gebruik van pressie gezocht in (overige) kenmerken van het verhoor, de verdachte, de zaak en verschillen tussen politieregio's.

Opgemerkt dient te worden dat de data een complexe, geneste structuur hebben. Dit houdt in dat data op verschillende analyseniveaus (verhoren, verdachten en zaken) gebruikt worden waardoor de data een hiërarchische structuur hebben. Wanneer geen rekening gehouden wordt met de hiërarchische structuur van de data ontstaan twee problemen. In de eerste plaats worden kenmerken van de hogere niveaus (hier verdachten en zaken), wanneer meegenomen op het laagste niveau (hier verhoren), eerder significant bevonden.⁴¹ Hierdoor kunnen onterecht conclusies worden getrokken dat kenmerken van de verdachte en kenmerken van de zaak samenhangen met het gebruik van pressie (of het gebruik van het zwijgrecht). In de tweede plaats kunnen fouten gemaakt worden met de interpretatie van de resultaten. Wanneer de data op het niveau van het verhoor geanalyseerd worden zonder rekening te houden met de hiërarchische structuur kunnen fouten worden gemaakt bij het formuleren van conclusies op het niveau van de verdachte of de zaak. Het is dus van belang dat bij de analyse rekening gehouden wordt met de verschillende niveaus in de data. Hiertoe wordt gebruik gemaakt van multilevel regressieanalyses. In hoofdstuk 4 wordt een multilevel regressieanalyse gebruikt om de mate vast te stellen waarin de aanwezigheid van de advocaat effect heeft op het gebruik van pressie. In hoofdstuk 5 wordt de multilevel logistische regressieanalyse gebruikt om de mate vast te stellen waarin de aanwezigheid van de advocaat en het voorafgaand overleg tussen verdachte en advocaat effect hebben op het gebruik van het zwijgrecht.

1.6 De basis van het onderzoek: algemene informatie over de bijgewoonde verhoren

Zoals in de voorgaande paragraaf beschreven is, is onderzoek gedaan door middel van observaties en interviews. De observaties van de verhoren vormen daarbij het fundament. Van belang is daarom inzicht te geven in de stevigheid daarvan: hoeveel verhoren zijn er in totaal bijgewoond? In de eerste plaats is daarbij van belang hoeveel verhoren er niet zijn bijgewoond omdat ze niet binnen het experiment zijn aangemeld. Vanuit de advocatuur zijn er signalen dat bepaalde zaken ten onrechte buiten het experiment zijn gevallen. Op basis van de gegevens die de politie ons ter beschikking heeft gesteld, kunnen wij dat echter niet verifiëren.

41 Hox 2002; Raudenbush & Bryk 2002; Snijders & Bosker 1999.

Voorts was het kunnen bijwonen van de verhoren mede afhankelijk van het functioneren van alle techniek in de verhooruimtes en de beschikbaarheid van die ruimtes. Wat betreft de opnameapparatuur in de studio's kan worden opgemerkt dat deze over het algemeen naar behoren functioneerde. Met uitzondering van één studio in Amsterdam waar nog werd gewerkt met cassettebandjes en slechts twee beelden van de verhoorkamer – deze studio werd dan ook slechts als reserve gebruikt – voldeden de studio's ook aan de eisen die daaraan binnen het experiment waren gesteld. Lastiger dan de techniek, bleek de logistiek. Ondanks de doorgaans goede medewerking van de rechteerteams bleek het kunnen bijwonen van de verhoren voor de onderzoekers niet altijd even makkelijk. Na een telefoontje van de piketcentrale aan de onderzoekers werd contact opgenomen met de recherche die kon vertellen wanneer de onderzoeker bij de verhoorstudio werd verwacht. Vaak echter wist ook de recherche nog niet wanneer het verhoor precies zou aanvangen – het busje met de verdachte stond in de file, de verhoorstudio bleek volgeboekt, de advocaat moest van ver komen, en voorts nog vele andere logistieke redenen – en begon vanaf dan het lange wachten. Soms op kantoor of thuis, maar ook in de regiekamer en bij de receptie van het politiebureau zijn vele uren doodgeslagen. De zaken waarin al langer een onderzoek gaande was en waarin de onderzoekers door de recherche zelf al ruim van tevoren op de hoogte werden gesteld van de aanhouding van de verdachte, leverden doorgaans de minste problemen op. Bij zaken met veel verdachten – meer dan er onderzoekers beschikbaar waren –, zaken met veel vervolghoren, en zaken waarin heel kort na het plegen van het delict een verdachte werd aangehouden is het echter niet altijd gelukt om bij alle verhoren aanwezig te zijn (zie hierna ook figuur 1.1). Ook weigerde in één zaak een verdachte uit zijn cel te komen. Deze verdachte is tot de voorgeleiding aan de rechter-commissaris niet gehoord en is dan ook niet in overzicht opgenomen.

Uiteindelijk zijn tijdens een periode van ruim anderhalf jaar in totaal 168 verhoren bijgewoond (tabel 1.1). Het betreft hier zowel verhoren met advocaat als verhoren zonder advocaat in alle politieregio's. De verhoren vonden plaats in 70 zaken. In totaal ging het om 94 verdachten. In tabel 1.1 is eveneens terug te vinden hoe de zaken, verdachten en verhoren verdeeld zijn over de vier politieregio's. Deze verdeling laat twee opvallende zaken zien. In de eerste plaats vinden – op basis van de cijfers over het voorkomen van moord- en doodslagdelicten overigens niet onverwacht⁴² – de meeste verhoren plaats in de regio's Amsterdam en Rotterdam. In de tweede plaats zijn in Amsterdam meer zaken bijgewoond, hetgeen geresulteerd heeft in meer verdachten maar niet in meer verhoren.

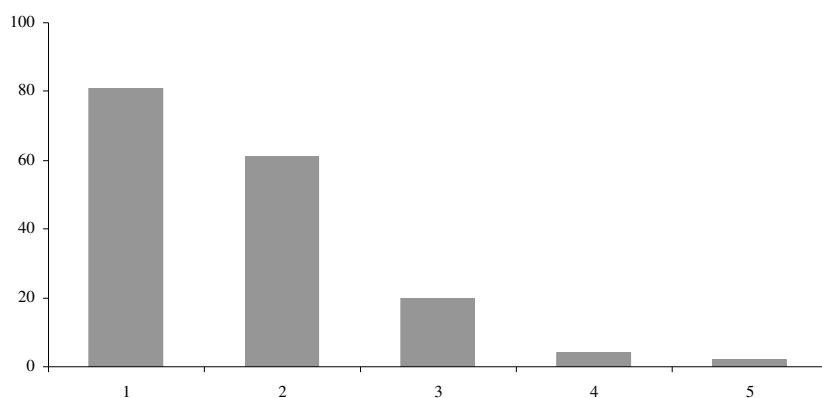
42 Zie <http://statline.cbs.nl/statweb>.

Tabel 1.1 Aantal zaken, verdachten en verhoren, uitgesplitst naar politieregio

Politieregio	Aantal zaken	Aantal Verdachten	Aantal Verhoren
Amsterdam	30	43	69
Rotterdam	29	38	80
Haaglanden	7	9	13
Brabant (M/W)	4	4	6
<i>Totaal</i>	<i>70</i>	<i>94</i>	<i>168</i>

Uit de genoemde cijfers over verhoren, zaken en verdachten kan voorts worden geconcludeerd dat er zaken zijn waarin meerdere verdachten gehoord zijn, en dat verdachten meerdere malen gehoord zijn. Het bijwonen van de verhoren heeft geleerd dat in een enkel geval verdachten vijf keer werden verhoord voordat ze werden voorgeleid aan de rechter-commissaris. Op basis van de observaties van het rechteerteam in de regiekamer kan de uitspraak worden gedaan dat een verdachte in de meeste gevallen drie keer wordt gehoord: iedere dag van de totale drie dagen die de invezekeringstelling doorgaans duurt.

Uit figuur 1.1 komt naar voren dat van 81 verdachten het eerste verhoor bijgewoond is. In tabel 1.1 hebben we gezien dat verhoren bijgewoond zijn van in totaal 94 verdachten. Van veertien verdachten is dus het eerste verhoor niet bijgewoond. Van deze verhoren is wel nagegaan wat daarin gebeurd is en zijn bijzonderheden genoteerd. Het tweede verhoor is van 61 verdachten bijgewoond, het derde verhoor van 20 verdachten, het vierde verhoor van 4, en het vijfde verhoor van 2 verdachten.

Figuur 1.1 Aantal geobserveerde verhoren uitgesplitst naar eerste tot en met vijfde verhoor

2 De context van het experiment raadsman bij politieverhoor

2.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 is uiteen gezet dat het belangrijk is de context te schetsen waarbinnen het experiment raadsman bij politieverhoor plaatsvindt. Daarvoor zijn niet alleen de meningen en ervaringen naar aanleiding van specifieke onderzoeksvragen van alle betrokkenen binnen het experiment van belang – deze zullen op basis van interviews in de hiernavolgende hoofdstukken aan bod komen – maar ook de bredere maatschappelijke en juridische werkelijkheid waarin het experiment plaatsvindt. Die context staat in dit hoofdstuk centraal. In de eerste plaats is daarbij het juridisch kader relevant. Paragraaf 2.2 omvat dan ook de verschillende juridische uitgangspunten ten aanzien van de positie van de verdachte tijdens het verhoor, de wijze waarop de politie zou moeten verhoren (het pressieverbod), en de rol van de raadsman bij het verhoor. Daarbij wordt eveneens de rol van de raadsman op grond van het bij het experiment horende protocol betrokken. De juridische uitgangspunten bepalen niet alleen de kaders van het experiment maar, omdat het ook gaat om moeilijk te verenigen belangen en opvattingen, tegelijkertijd ook de sfeer waarin de deelnemers van het experiment met elkaar zouden moeten omgaan.

In de tweede plaats is datgene wat feitelijk bekend is over de wijzen van verhoor relevant voor de context. Zoals hierna nog uiteen zal worden gezet, betreft één van de rollen van de raadsman het bewaken van de kwaliteit van het verhoor opdat geen onbetrouwbare verklaringen worden afgelegd. Teneinde te begrijpen waar de raadsman en de onderzoekers in dat verband op zouden moeten letten, en om inzicht te krijgen in wat hij mogelijk zou kunnen tegenkomen in de Nederlandse verhoorkamer, wordt in paragraaf 2.3 aandacht besteed aan verhoortechnieken. Dat betreft ten eerste uit het buitenland bekende informatie over onbetrouwbare verhoormethoden. Ten tweede gaat het om informatie over de verhoortechnieken die de Nederlandse politie haar verhoorders leert.

Ten slotte is van belang dat het Nederlandse onderzoek naar de raadsman bij verhoor niet op zichzelf staat. Reeds in de jaren '80 heeft in Engeland en Wales een vergelijkbare verandering in het systeem plaatsgevonden in die zin dat ook daar een recht op consultatie en bijstand tijdens het verhoor werden ingevoerd. Naar de effecten van die maatregelen is veel onderzoek gedaan. De resultaten van dat onderzoek – zij zullen worden behandeld in paragraaf 2.4 – kunnen behulpzaam zijn bij het uiten van verwachtingen over de omgang tussen

advocaat en politie maar met name ook ten aanzien van de gevolgen van de invoering van de experimentele maatregel in Nederland, zowel voor wat betreft dit tweejarig experiment, als voor de langere termijn.

2.2 De juridische uitgangspunten

2.2.1 *De procespositie van verdachte en raadsman met betrekking tot het verhoor*

De in lid 1 van artikel 29 Wetboek van Strafvordering (Sv) vervatte verklaringsvrijheid (de zinsnede ‘(...) waarvan niet kan worden gezegd dat zij in vrijheid is afgelegd’) en het zwijgrecht (‘de verdachte is niet tot antwoorden verplicht’) worden beschouwd als de kernwaarden die de positie van de verdachte in het strafgeding vormgeven.⁴³ Verklaringsvrijheid en zwijgrecht waarborgen de gedachte dat de verdachte geen publiekrechtelijke rol inneemt in het strafproces; hij hoeft geen verantwoording voor zijn opstelling af te leggen tegenover de andere procesdeelnemers.⁴⁴ De verdachte heeft aldus een bepaalde mate van autonomie. Hij heeft de vrijheid te verklaren wat hij wil, en zelfs de vrijheid om helemaal niet te verklaren. Hij kan zelf bepalen welk standpunt hij inneemt en van daaruit zijn verdediging voeren. Daarbij hoort dat de verdachte op de hoogte is van die positie. Lid 2 van artikel 29 Sv bevat daarom het voorschrift dat de verdachte op zijn zwijgrecht gewezen dient te worden. Voor het optimaliseren van een autonome positie is echter ook vereist dat de verdachte zich beseft wat zijn positie inhoudt en dat hij beseft hoe hij, door zijn keuze om te verklaren dan wel te zwijgen, zijn mogelijkheden tot verdediging beïnvloedt. Om die reden heeft de verdachte bijstand nodig van iemand die hem daarover kan voorlichten: zijn advocaat.⁴⁵ De aanwezigheid van de raadsman bij het politieverhoor kan in dat kader worden geplaatst: het is een waarborg voor het realiseren van de autonome procespositie van de verdachte.⁴⁶

Een andere manier waarop de bijstand van de raadsman kan worden ingevuld in de eerste fasen van het opsporingsonderzoek, is door de verdachte de gelegenheid tot consultatie te geven. In tegenstelling tot de vraag naar het

43 Zie onder andere Groenhuijsen & Knigge 2001, p. 33. Vergelijk ook Prakken & Spronken 2001, p. 57-63.

44 Zie Stevens 2005, hoofdstuk 4, in het bijzonder p. 51-53.

45 Ook het EHRM plaatst in de Salduz-rechtspraak (zie ook hierna) het recht op bijstand in de eerste fasen van de opsporing tegen een achtergrond van toenemende complexiteit van (met name de bewijsregels van) het strafproces. De verdachte heeft zijn raadsman nodig om met betrekking tot zijn proceshouding keuzes te maken die hij zelf niet kan overzien. Zie Stapert 2009.

46 Vergelijk bijvoorbeeld Gutwirth & De Hert 2001, p. 1057. Zie ook Prakken & Spronken 2001, p. 62-63.

recht op bijstand tijdens het verhoor, zijn aan het recht van de verdachte om voorafgaand aan het verhoor zijn raadsman te consulteren verrassenderwijs nooit veel woorden vuil gemaakt in de Nederlandse discussie.⁴⁷ Maar ook het kunnen consulteren van de raadsman moet worden gezien als een belangrijke manier om de autonome positie van de verdachte in het strafproces te kunnen waarborgen. Fijnaut spreekt in dat verband van ‘materiële optimalisering’ van de rechten van de verdediging tegenover de ‘formele maximalisering’ daarvan in geval de raadsman aanwezig zou zijn tijdens het verhoor.⁴⁸

Naast autonome procesdeelnemer is de verdachte in het Nederlandse strafproces object van onderzoek. Dat is hij met name in het opsporingsonderzoek, de fase waarin in hoofdzaak het latere (belastende) bewijsmateriaal wordt verzameld. De verklaring van de verdachte wordt daarbij beschouwd als belangrijk bewijsmiddel,⁴⁹ dat er ook voor zorgt dat er minder behoefte is aan ander bewijsmateriaal.⁵⁰ De verdachte is immers degene die het meeste zou moeten kunnen vertellen over het feit en zijn betrokkenheid daarbij; daarom wordt hij verhoord. Daartoe is het toegestaan dat op de verdachte een bepaalde mate van (psychische) druk wordt uitgeoefend.⁵¹ Dit perspectief, de verdachte als object van onderzoek, kan botsen met dat van de verdachte als autonome procesdeelnemer. De verdachte als belangrijke bron van bewijs is een verdachte die een waarheidsgetrouwe verklaring aflegt. De verdachte als autonome procesdeelnemer kan ervoor kiezen dat niet te doen. Door te zwijgen of te liegen frustreert hij dan de materiële waarheidsvinding.

Het perspectief van de verdachte als object van onderzoek is in wetgeving en rechtspraak altijd het overheersende perspectief geweest. Hoewel er altijd pleitbezorgers zijn geweest van de aanwezigheid van de raadsman bij het verhoor is dat recht nooit in wet of rechtspraak erkend. De wet kent geen bepalingen die de raadsman expliciet toelaten tot het verhoor. Het recht op bijstand tijdens het verhoor kan ook niet worden ontleend aan de bepalingen inzake het recht op vrije toegang tot de raadsman (de artikelen 28 lid 2 en 50 lid 1 Sv) dan wel aan artikel 40 lid 2 Sr, dat bepaalt dat de verdachte gedurende de in verzekeringstelling door een piketadvocaat wordt bezocht.⁵²

Ten aanzien van de minderjarige verdachte ligt de situatie sinds kort evenwel anders. Deze verdachte heeft op basis van de Salduz-rechtspraak van

47 Zie ook de annotatie van Borgers bij HR 13 november 2007, NJ 2008, 116.

48 Zie Fijnaut 2001.

49 Vergelijk Stevens 2005, hoofdstuk 4. Zie ook Remmelink 1966, p. 307-358.

50 Vergelijk Lensing 1988, p. 38-39.

51 Zie onder andere Lensing 1988, p. 164.

52 Zie daarover Spronken 2001, p. 107-119, met verwijzing naar de Commissie Duk.

het EHRM van eind 2008⁵³ – meer in het bijzonder het arrest Panovits⁵⁴ – en de daaropvolgende arresten van de Hoge Raad van 30 juni 2009, een recht om tijdens het verhoor te worden bijgestaan door een advocaat of een vertrouwenspersoon.⁵⁵ De minderjarige verdachte is voor de context van het experiment echter minder relevant en zal hier verder buiten beschouwing worden gelaten. Belangrijker is dat op basis van de genoemde rechtspraak aan alle verdachten het recht wordt toegekend om vóór het eerste politieverhoor met zijn raadsman te overleggen.⁵⁶ Verklaringen die de verdachte aflegt zonder voorafgaande consultatie dienen van het bewijs te worden uitgesloten.

De arresten van het EHRM, de daaropvolgende discussie,⁵⁷ en de erkenning van het consultatierecht van de verdachte door de Hoge Raad, hebben het experiment halverwege tegen een andere achtergrond geplaatst. Niet alleen de positie van de verdachte in de fase van het politieverhoor, maar ook de discussie over die positie heeft hiermee een enorme impuls gekregen. Daarnaast dient er rekening mee te worden gehouden dat het nieuwe consultatierecht het experiment heeft ‘doorkruist’. In dat kader is relevant dat naar aanleiding van het arrest van de Hoge Raad van 30 juni 2009 het consultatierecht van 21 september 2009 tot 1 april 2010 vorm werd gegeven op basis van een interim-regeling. Op 1 april 2010 is de op de interim-regeling gebaseerde Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor in werking getreden.⁵⁸ Op grond van beide richtlijnen bestaat een consultatierecht voor moord- en doodslagzaken (de zogenaamde A-categorie), waarvan geen afstand kan worden gedaan. In dergelijke zaken krijgt de verdachte altijd een piketadvocaat uit het reguliere strafpiket toegewezen. Voor het experiment betekent dit dat, zoals uit de hiernavolgende hoofdstukken ook zal blijken, het nieuwe consultatierecht invloed heeft gehad op de waarnemingen in de vergelijkingsregio’s Haaglanden en Midden- en West-Brabant. Voor Amsterdam en Rotterdam veranderde er niets in die zin dat binnen het experiment ook al een consultatierecht bestond.

53 EHRM (Grand Chamber) 27 november 2008, appl.nr. 36391/02, NJ 2009, 214 (Salduz tegen Turkije). Na Salduz heeft het EHRM zich nog vaker uitgesproken over de kwestie van ‘access to a lawyer’. Zie voor een overzicht tot en met maart 2009, de rubriek Rechtspraak EHRM in D&D 2009, p. 623-626.

54 EHRM 11 december 2008, appl.no. 4268/04, NJ 2009, 215 (Panovits tegen Cyprus), met noot Reijntjes.

55 HR 30 juni 2009, NJ 2009, 349, 350, en 351, met noot Schalken, r.o. 2.6.

56 HR 30 juni 2009, NJ 2009, 349, 350, en 351, met noot Schalken. De discussie over de vraag of op grond van Salduz ook een recht op bijstand tijdens het verhoor voor alle verdachten zou moeten worden ingevoerd valt buiten het bestek van dit rapport en wordt hier verder dan ook buiten beschouwing gelaten. Zie voor het debat onder andere Borgers 2009, Franken 2009, Spronken 2009, en Stapert 2009.

57 Zie ook de reactie van de minister van 15 april 2009, *Kamerstukken II* 2008/09, 31 700 VI, nr. 117, paragraaf 4.3 en 5.

58 Staatscourant 16 maart 2010, nummer 4003.

De duur van die consultatie is in beide genoemde richtlijnen, evenals in het experiment, een half uur. Wel een knelpunt was de tijd die op de advocaat moest worden gewacht. Deze bedraagt binnen het experiment een half uur. Op basis van de interim-regeling moest vanaf het moment dat de advocaat in kennis was gesteld, vier uur op hem worden gewacht. In de Aanwijzing is die wachttijd teruggebracht naar twee uur. In hoeverre dit tot problemen heeft geleid komt aan de orde in hoofdstuk 3.

2.2.2 De normering van de handelwijze van de politie en de rol van de raadsman daarbij

Artikel 29 Sv is niet alleen een kernbepaling ten aanzien van de positie van de verdachte, het omvat eveneens – spiegelbeeldig aan de verklaringsvrijheid van de verdachte – een belangrijke instructienorm voor de verhorende autoriteiten: de verhorende ambtenaar onthoudt zich van alles wat de strekking heeft een verklaring te verkrijgen, waarvan niet gezegd kan worden dat zij in vrijheid is afgelegd. Dit is het zogenaamde pressieverbod. De achtergrond van het pressieverbod ligt in de eerste plaats in het bevorderen van de betrouwbaarheid van de verklaring van de verdachte. In de tweede plaats dienen de autoriteiten zich behoorlijk te gedragen jegens de verdachte.⁵⁹ Het pressieverbod betreft een open norm. Welke handelingen moeten worden beschouwd als ongeoorloofde pressie is niet in de wet vastgelegd en wordt in elk specifiek geval door de rechter bepaald binnen het kader van artikel 359a Sv en de vraag naar de (on)rechtmatigheid van het verhoor. Daarbij kan er vanuit worden gegaan dat geweld, bedreiging, beloften, giften en gunsten, misleiding, misbruik van de verhoorsituatie of gezag, en sterke zedelijke druk in beginsel niet door de beugel kunnen. De enige duidelijke grens echter die, mede op grond van internationale verdragen, getrokken kan worden is die van het verbod op fysiek geweld. Voor al die andere in beginsel ontoelaatbare categorieën van technieken geldt dat er een groot grijs gebied bestaat tussen toelaatbaar en ontoelaatbaar. Wat nog net wel, en wat net niet meer toelaatbaar is, wordt bepaald door een combinatie van vele factoren – denk daarbij aan duur verhoor, type en geestelijke gesteldheid verdachte, ernst van de feiten, proceshouding verdachte, woordkeus rechercheurs⁶⁰ – en is daarmee sterk afhankelijk van de omstandigheden van het concrete geval. Dat betekent dat op basis van de rechtspraak geen eenduidig antwoord kan worden gegeven op de vraag wat nu moet worden verstaan onder ongeoorloofde pressie. Wel weten we op basis van de rechtspraak dat de zogenaamde Zaanse verhoormethode waarbij de verdachte langdurig, afwisselend ‘hard’ en ‘zacht’, werd gehoord en werd geconfronteerd met foto’s

⁵⁹ Stevens 2005, p. 66.

⁶⁰ Vergelijk ook Rechtbank Amsterdam 17 maart 2005, LJN AT0873.

van zowel het slachtoffer als zijn eigen familie, onrechtmatig moet worden geacht.⁶¹

Voorts valt op dat misleiding een terugkerend thema is. De misleiding bestaat daarin dat op enige wijze de waarheid geweld wordt aangedaan door de verhoorders. Dat kan bijvoorbeeld door het stellen van suggestieve en sturende vragen en vervolgens de verdachte onterecht daderkennis toeschrijven, alsmede door het ‘op manipulatieve wijze’ benadrukken dat de verdachte psychisch ziek zou zijn.⁶² Ontoelaatbaar is het eveneens als de politie dreigt en liegt over onder meer niet-bestaande, ernstige verdenkingen in het buitenland, over een zogenaamd doorslaande medeverdachte en over af te leggen verantwoording aan de criminele organisatie waarbij ‘het licht zou uitgaan’, en bovendien suggereert dat de raadsman van de verdachte voor de criminele organisatie werkt.⁶³ Ook niet toegestaan is het maken van schietbewegingen naast het hoofd van de verdachte en het voorhouden aan de verdachte dat de rechtbank voor waar zal aannemen wat tegen hem pleit en daarbij zeggen ‘wij gaan knippen en plakken’.⁶⁴ Misleidend is tevens het doen van de evident onjuiste mededeling dat ‘verdachte vervolgd en bestraft zou kunnen worden voor ten hoogste drie zaken en dat het voor verdachte dus zinvol zou zijn om (verder) schoon schip te maken’.⁶⁵

Het doen van uitlatingen die nog niet door onderzoek zijn bevestigd en zelfs later in strijd blijken met onderzoeksresultaten blijft, hoewel ontoelaatbaar geacht, soms echter ook zonder gevolgen omdat het geen invloed zou hebben gehad op de verklaringsvrijheid van de verdachte.⁶⁶ Ook zijn er voorbeelden van vormen van misleiding die niet als onrechtmatig worden gezien zoals overdrijven, en het doen van ongenueanceerde of moeilijk hard te maken uitlatingen door de verhoorders. Zo is het bijvoorbeeld toegestaan om de verdachte te wijzen op de consequenties van zijn zwijgen, en mag ook worden gezegd dat de verdachte er beter van wordt (naar huis zou mogen) als hij meewerkt, maar kan het wel ontoelaatbaar zijn als een negatief verband wordt gelegd met de vrijheidsbeneming (‘als je niet bekent, blijf je vastzitten’).⁶⁷

61 Welke gevolgen daaraan moeten worden verbonden is een andere vraag. Zie HR 13 mei 1997, NJ 1998, 152 en EHRM 14 maart 2000, apl. vo. 39195/98 (Jager tegen Nederland), waarin de Zaanse verhoormethode geen schending van art. 3 EVRM opleverde. Vgl. voorts EHRM 5 november 2002, appl. no. 48539/99 (Allan v UK), r.o. 43.

62 Hof ‘s-Hertogenbosch 4 maart 2008, LJN BC5638.

63 HR 22 september 1998, NJ 1999, 104, met noot JdH.

64 HR 9 mei 2000, NJ 2000, 521, met noot YB.

65 Hof Amsterdam 29 april 2005, LJN AT5549.

66 Zie het Hof Amsterdam 26 februari 2010, LJN BL5731, in welke zaak het hof anders oordeelde dan de Rechtbank Haarlem die de verklaring van de verdachte had uitgesloten van het bewijs, zie Rechtbank Haarlem 9 november 2007, LJN BB7483.

67 Zie voor een uitgebreid overzicht van jurisprudentie en literatuur Gerritsen 2000. Zie ook Jörg, aant. 10 bij artikel 29 Sv. Zie ook Lensing 1988, p. 168 e.v.

Van belang om op te merken is dat binnen de vraag naar de onrechtmatigheid van het verhoor de betrouwbaarheid van verklaringen die zijn verkregen door middel van bepaalde verhoortechnieken doorgaans weinig aandacht krijgt in de beoordeling van de rechter.⁶⁸ Dat heeft wellicht mede te maken met het feit dat voor normering van verhoormethoden en de mogelijkheid van valse bekentenissen in Nederland van oudsher weinig aandacht is. Er is altijd sterk vertrouwd op de professionaliteit en integriteit van de politie.⁶⁹ Tegenwoordig wordt echter vanuit rechtspsychologische hoek kritische aandacht besteed aan het verhoor van de verdachte,⁷⁰ zo ook aan de verhoren van de verdachte in de Schiedammer Parkmoord. Uit een reconstructie van de verhoren wordt duidelijk dat daar weliswaar geen gebruik is gemaakt van onrechtmatige verhoormethoden maar wel van diverse verleidingstechnieken bij een daarvoor gevoelige verdachte. Hoewel, zoals achteraf bleek, mede als gevolg daarvan een valse bekentenis werd afgelegd, achtten de rechters in deze zaak de verklaring van de verdachte betrouwbaar.⁷¹

Het is in het bijzonder in het licht van het pressieverbod, de betrouwbaarheid van het verhoor en het voorkomen van valse bekentenissen, dat de minister de raadsman bij het politieverhoor tijdelijk heeft toegelaten, zo kan althans worden opgemaakt uit de brief van de minister van 1 mei 2007.⁷² De raadsman dus als hoeder van de kwaliteit van het verhoor en daarmee de materiële waarheidsvinding. Die achtergrond kan ook worden teruggevonden in de Europese rechtspraak. Naast het ‘the privilege against self-incrimination’, het zwijgrecht en de complexiteit van strafzaken, noemt het EHRM ook het voorkomen van rechterlijke dwalingen als een doel waar de bijstand van de raadsman op gericht kan zijn.⁷³

In de reeds sinds lang gevoerde discussie inzake de raadsman bij het politieverhoor, benadrukken de critici echter doorgaans juist dat de raadsman een belemmering vormt voor de waarheidsvinding.⁷⁴ Inderdaad, als er vanuit wordt gegaan dat de raadsman bij het verhoor de verdedigingspositie van de verdachte bewaakt, kan dat samenvallen met het bevorderen van de materiële waarheidsvinding en het oplossen van de zaak, maar dat hoeft niet. Het verdedigen van de verdachte is vanuit het standpunt van de advocatuur in de

68 Zie hierover Duker en Stevens 2009, p. 82-85, Dubelaar 2009. Zie ook uitsluiten wegens onbetrouwbaarheid Rechtbank Amsterdam 22 juni 2009, Strafblad 2009, p. 1123.

69 Lensing 1988, p. 40.

70 Zie bijvoorbeeld Crombag e.a. 2006 en Vrij 2010.

71 Zie Van Koppen 2003, in het bijzonder p. 65 e.v. en p. 121.

72 Brief van 1 mei 2007 inzake de voortgang van het programma Versterking Opsporing en Vervolging, Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 86, p. 4.

73 Zie bijvoorbeeld EHRM 24 september 2009, appl. no. 7025/04, NJ 2010, 91 (Pishchalnikov t. Rusland), m.nt. Reijntjes, r.o. 68.

74 Zie Spronken 2001, p. 114-119. Fijnaut 2001.

eerste plaats immers gericht op het eigen partijbelang van de verdachte. En dat hoeft niet te betekenen dat de verdachte een volledige (bekenkende) waarheidsgetrouwe verklaring aflegt over het feit waarvan hij wordt verdacht. In die zin heeft de raadsman binnen de experimentele maatregel in zekere zin een ingewikkelde dubbelrol gekregen: hij bewaakt twee belangen die niet noodzakelijkerwijs samen hoeven te gaan.⁷⁵

2.2.3 De (dubbel)rol van de raadsman en het protocol

Uit bovenstaande paragrafen kwam naar voren dat de raadsman die tot het verhoor wordt toegelaten, zowel voorafgaand als tijdens, twee taken heeft: het bewaken van de procespositie van de verdachte en het bewaken van de waarheidsvinding door de politie. Die twee gaan niet noodzakelijkerwijs samen. Binnen het experiment is de reikwijdte van de bijstand die de raadsman mag verlenen dan ook beperkt door middel van het protocol. Het protocol, maar met name ook de niet gemakkelijke totstandkoming ervan in de Regiegroep raadsman bij verhoor, en de kritiek op het resultaat weerspiegelen de botsing tussen de verschillende belangen die een rol spelen wanneer de raadsman wordt toegelaten tot het politieverhoor. Kort gezegd komt het erop neer dat zowel de verhoorders als de advocaat grip wensen te houden op het verloop van het verhoor. Scherp gesteld: de verhoorder omdat hij zoveel mogelijk informatie wil verzamelen, de advocaat omdat hij wil kunnen voorkomen dat de verdachte een voor zijn verdediging nadelige verklaring aflegt.

Illustratief voor de terughoudendheid van de politie ten aanzien van de bemoeienis van de advocatuur is het aanvankelijke standpunt van de vertegenwoordiging van de politie in de regiegroep ten aanzien van het consultatierecht voorafgaand aan het verhoor. Dat recht was onaanvaardbaar. Voor de advocatuur was dat recht evenwel onontkoombaar. Het consultatierecht is naar de wens van de advocatuur uiteindelijk toch vastgelegd in het protocol.⁷⁶ Onbegrensd is het niet: verdachte en raadsman hebben een half uur de tijd om met elkaar te spreken. Waar de advocatuur dit half uur wat magertjes vindt (zie ook hierna hoofdstuk 3), is het voor de politie al een heleboel. De politie kan immers te maken krijgen met een verdachte die voor zijn eerste verhoor al een tactiek heeft uitgestippeld met zijn raadsman, wat belemmerend kan werken voor het verhoor.⁷⁷ Ook betekent het half uur spreekijd dat de politie niet meer de termijn van zes uur van het ophouden voor verhoor volledig kan benutten. Er moet worden gewacht. Dat wachten omvat bovendien niet alleen het half uur

⁷⁵ Zie ook Boksem 2007, p. 29, die het van de positieve kant benadert ('belangen kunnen samenvallen').

⁷⁶ Zie over het 'vechten om millimeters' Boksem & Van Oosten 2008.

⁷⁷ Zie Vogelsang & Hunekamp 2008.

spreektijd, maar ook het half uur wachttijd dat de advocaat – vanaf het moment dat hij in kennis is gesteld – volgens het protocol heeft gekregen.

Veel stof heeft het protocol ook doen opwaaien ten aanzien van de rol die de raadsman tijdens het verhoor is toebedeeld. Weliswaar is de raadsman aanwezig in de verhoorkamer, maar hij mag zich niet met het verhoor bemoeien, niet het verhoor verstoren en geen contact maken met de verdachte. Hij dient ook op enige afstand achter de verdachte plaats te nemen. De rol van de raadsman is hiermee beperkt tot die van waarnemer en controleur. Uitgangspunt van de minister was ook dat de raadsman de voortgang in de waarheidsvinding niet belemmert: ‘het proces van waarheidsvinding is in deze fase nog leidend en de betekenis van het verhoor als opsporingsmiddel mag niet worden aangetast’.⁷⁸ Uit politiekringen wordt die (slechts) controlerende rol van de raadsman ook benadrukt.⁷⁹ Voor de advocatuur is zij echter veel te beperkt.⁸⁰ Illustratief voor de onvrede over die rol binnen de advocatuur is het kort geding dat tegen de minister van Justitie werd aangespannen. De inzet was de onrechtmatigheid van de beperkende voorwaarden van het protocol die de raadsman teveel zouden beknotten in zijn werk en die een inbreuk zouden betekenen op de vertrouwensrelatie tussen raadsman en verdachte. De kortgedingrechter oordeelt evenwel dat ‘gedaagde in overleg met de Nederlandse Orde van Advocaten een balans gezocht [heeft] tussen enerzijds de belangen van de verdachte en anderzijds het onderzoeksbelang. Dat op zich is niet onrechtmatig. Of de juiste balans is gevonden zal blijken na evaluatie van het experiment’.⁸¹ De uitspraak van de kortgedingrechter betekent niet dat advocaten zich ook neerleggen bij de regels van het protocol. Zo stelt een van de advocaten die het kortgeding aanspande ‘Ik ga meedoen aan het experiment, en dan wel volgens mijn eigen taakopvatting’.⁸² Ook wordt binnen de beroepsgroep geadviseerd om een actieve opstelling in te nemen door bijvoorbeeld telkens wanneer daar aanleiding voor bestaat een ‘time-out’ te vragen voor overleg en door opmerkingen over het proces-verbaal in de verhoorruimte te maken zodat deze ook geregistreerd worden. Immers: ‘het belang van een effectieve verdediging brengt met zich mee dat de raadsman zich actief moet kunnen opstellen. Dit geldt juist op de momenten dat het ertoe doet en dat is met name tijdens het politieverhoor’.⁸³

78 Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 86, p. 5.

79 Vogelsang & Hunekamp 2008.

80 Zie ook een interview met enkele advocaten in het Advocatenblad van 11 mei 2007, ‘Bij het politieverhoor: “Wat zit ik daar te doen”’.

81 Rechtbank ’s-Gravenhage 30 juni 2008, LJN BD5726. Zie ook berichtgeving over het kortgeding in het Advocatenblad van 30 mei 2008, 296-297, ‘Kortgedingadvocaat bij politieverhoor. Taakopvatting advocaat botst met politiewerk’.

82 Advocatenblad van 11 juli 2008, p. 380, ‘Advocaat bij politieverhoor. Twee kwaden.’.

83 Boksem & Van Oosten 2008, p. 355.

In één bepaalde situatie is het de raadsman op grond van het protocol wel toegestaan om in te grijpen. De raadsman kan, wanneer hij meent dat er sprake is van het niet naleven van de regels (zoals het niet geven van de cautie of het niet opnemen van het verhoor) dan wel van ongeoorloofde pressie, de verhoorders hierop te attenderen. Wat onder ongeoorloofde pressie moet worden verstaan is in het protocol niet nader uitgewerkt. Dat betekent dat de invulling van de ongeoorloofdheid in de praktijk geheel is overgelaten aan het oordeel van de raadsman. Dat oordeel is gecompliceerd. Het zal in ieder geval gebaseerd moeten zijn op de in de jurisprudentie uitgezette parameters over onrechtmatige verhoormethoden. Zoals hiervoor werd aangegeven zijn deze grenzen sterk afhankelijk van de omstandigheden van het geval. Niet ondenkbaar is ook dat het oordeel van de advocaat over ongeoorloofde druk gekleurd kan worden door zijn belang te voorkomen dat de verdachte voor zijn verdediging nadelige uitspraken doet. In dat laatste opzicht is het te verwachten dat de grens tussen geoorloofde en ongeoorloofde druk door de advocaat eerder wordt getrokken dan dat de politie, of uiteindelijk de rechter, dat zou doen.

2.3 Wijzen van verhoor

2.3.1 (Buitenlands) onderzoek naar wijzen van verhoren

Een politieverhoor is erop gericht een verklaring van de verdachte te verkrijgen, ook van een verdachte die aanvankelijk weigert te verklaren. Het verhoren van een onwielwillende verdachte impliceert derhalve het gebruik van een zekere mate van psychologische druk. Over de vraag in hoeverre een verhoor succesvol kan zijn in het streven naar een verklaring, en in hoeverre verhoormethoden invloed hebben op de betrouwbaarheid van zo'n onder druk verkregen verklaring, is met name in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk veel geschreven. Veelbesproken is het basisboek voor de Amerikaanse politie van Inbau en Reid e.a., dat tot op de dag van vandaag het standaardwerk is voor de Amerikaanse politieambtenaar.⁸⁴ Uit empirisch onderzoek in de verhoorkamer blijkt bovendien dat zowel Amerikaanse als Britse verhoorders (sommige van) deze technieken inderdaad aanwenden.⁸⁵

⁸⁴ Inbau e.a. 2004.

⁸⁵ Zie Leo 1996, Kassin 2008, p. 201, Gudjonsson 2003, p. 31-34 en p. 75-115. In het Amerikaanse onderzoek van Leo werden naar verwachting weinig van de Inbau-methoden gevonden. Dit kan ermee te maken hebben dat de politie zich gematigder heeft opgesteld nu er een buitenstaander bij zat. Ook werd de onderzoeker geweerd van de meest ernstige misdrijven. Het Engelse onderzoek betrof juist specifiek wel (diverse) ernstige misdrijven (zie Gudjonsson). Onderzoek wijst overigens uit dat de Inbau-achtige technieken door de Engelse politie minder worden gebruikt en dat een meer open model van verhoren, of beter: interviewen, wordt gepropageerd. Zie Kassin 2010, p. 47.

Het handboek beschrijft een methode waarin in negen stappen de verdachte zodanig wordt beïnvloed dat hij uiteindelijk zal besluiten een (bekenende) verklaring af te leggen. De methode gaat er daarbij vanuit dat de verhoorders aan de verdachte kunnen zien of hij schuldig is of liegt. Dit rechtvaardigt dat de verdachte via manipulatie wordt verlokt een bekentenis af te leggen. Die manipulatie bestaat daaruit dat bewijs mag worden overdreven of zelfs verzonnen (maximalisatie) en dat het misdrijf wordt gebagatelliseerd, beloftes aan de verdachte worden gedaan, of rechtvaardigingen worden aangedragen (minimalisatie).⁸⁶ Afhankelijk van de omstandigheden van het geval zullen veel van dergelijke methoden, vooral in hun extremere vorm, vermoedelijk onder het Nederlandse pressieverbod vallen.

De techniek beschreven door Inbau en Reid kan zeer succesvol zijn, zo blijkt uit het onderzoek van Leo. Tot een bekentenis leidden het vaakst: een beroep doen op het geweten van de verdachte, het identificeren van tegenstellingen in het verhaal van de verdachte, het prijzen of vleien van de verdachte, en het aandragen van morele rechtvaardigingen.⁸⁷ Het probleem van deze methoden is echter dat ook onschuldige verdachten kunnen worden gedwongen tot het afleggen van een aldus valse bekentenis.⁸⁸ Hoe vaak dat gebeurt is niet bekend. Wel is bekend dat in het Innocence Project in de Verenigde Staten, waar Inbau en Reid nog veelgebruikt is, in meer dan 20% van de zaken waarin sprake was van een gerechtelijke dwaling valse bekentenissen aan de onterechte veroordeling hebben bijgedragen.⁸⁹ Ook blijkt uit het vele onderzoek op dit vlak dat er consensus is over de risico's van bepaalde verhoormethoden in bepaalde omstandigheden. Daarbij geldt dat de redenen waarom iemand een valse bekentenis aflegt velerlei kunnen zijn en dat de verhoormethode derhalve slechts een factor in het geheel is. Zo zal een valse bekentenis eerder kunnen worden afgedwongen bij een jeugdige, labiele of psychisch gestoorde verdachte dan bij een geharde crimineel, en kan de verdachte ook vanuit zijn eigen gekte een valse bekentenis afleggen, en kan druk om valselijk te bekennen ook komen vanuit familie of vanuit een criminele organisatie. Voorts zal het risico zich eerder manifesteren in een zaak waar weinig (direct) bewijs is voor de betrokkenheid van de verdachte. In het licht van het voorgaande worden dan ook verschillende typen valse bekentenissen onderscheiden, die alle kunnen voortkomen uit verschillende vormen van dwang.⁹⁰ De categorieën valse bekentenissen die onder andere gerelateerd zijn

86 Zie voor een volledige beschrijving van de negenstappen Gudjonsson 2003, p. 10-21, Rassin 2009, p. 114-118.

87 Leo 1996, p. 294, tabel 14.

88 Gudjonsson 2003, p. 37.

89 Kassin e.a. 2010, p. 43.

90 Gudjonsson 2003, p. 173-216, zie in het bijzonder het model op p. 211. Zie ook Horselenberg 2010.

aan het gebruik van bepaalde verhoormethoden betreffen de bekentenis die de verdachte zelf is gaan geloven, en de bekentenis die de verdachte aflegt omdat hij toegeeft aan de druk vanwege korte termijn voordeel (hoop op stoppen van een langdurig verhoor of de belofte dat de verdachte naar huis mag).

Wat betreft de verhoortechnieken en -situaties die mogelijk kunnen bijdragen aan het afleggen van een valse bekentenis onderscheiden verschillende auteurs enigszins verschillende typologieën en factoren. Als we alles op een rijtje zetten, gaat het om de volgende categorieën. In de eerste plaats is de verhoorsituatie van belang: zit de verdachte vast en hoe lang duurt het verhoor (isolatie)? Ten aanzien van de verhoormethoden gaat het om: 1) de wijze waarop vragen worden gesteld: open of gesloten, 2) maximalisatie (het confronteren met niet bestaand bewijs, het overdrijven van het bewijs, dreigen met gevolgen als niet wordt bekend, intimidatie), en 3) minimalisatie en manipulatie (het minimaliseren van de misdaad en de gevolgen, inspelen op het geweten, vleien).⁹¹

2.3.2 *De Nederlandse technieken en strategieën van verhoor*

Voor zover ons bekend is, is nooit eerder, vanuit de verhoorkamer geobserveerd, grootschalig empirisch onderzoek gedaan naar de wijze waarop de Nederlandse politie verhoort.⁹² De rechtspraak inzake onrechtmatige verhoormethoden geeft voorts uiteraard geen representatief beeld van de dagelijkse praktijk, maar wel kan daaruit worden afgeleid dat ook in Nederland Inbau & Reid-achtige technieken worden gehanteerd. Dat deze handelwijze de Nederlandse verhoorders in beginsel niet wordt aangeleerd, blijkt uit de Handleiding verhoor, het standaardwerk voor politiemensen die te maken hebben met verdachten- en getuigenverhoren.⁹³ De Handleiding is een divers boek. Vele verschillende aspecten die een rol kunnen spelen bij het (verdachten)verhoor en de wijze waarop een verhoor moet worden afgenomen – van de oogstoornis die de waarneming van een mens kan beïnvloeden en de redenen waarom een verdachte niet verklaart tot het omgaan met een tolk en het opnemen van verhoren – worden erin behandeld. Daarbij wordt geput uit allerlei wetenschappelijk onderzoek maar lijkt met name ook de praktijkervaring van de auteurs ten grondslag te liggen aan de verschillende inzichten.

Van belang is te constateren dat de Handleiding oog heeft voor de mogelijkheid dat verdachten onterecht bekennen en dat de verhoorder daar een

91 Ofshe & Leo 1997, Gudjonsson 2003, p. 80-83, Kassin & Gudjonsson 2004, Kassin 2008, p. 201-203, Kassin e.a. 2010.

92 Zie wel het onderzoek van Nierop & Mooij uit 1999 dat door middel van vragenlijsten een inzicht heeft gegeven in de Nederlandse praktijk van verhoren in ernstige zaken.

93 Van Amelsvoort 2007, p. 252. Zie over de Handleiding verhoor Duker en Stevens 2009.

rol in kan spelen. Er wordt in dat licht een hoofdstuk (Hoofdstuk 4 van Deel 4) gewijd aan de betrouwbaarheid van het verdachtenverhoor. Hoewel maar mondjesmaat wordt verwezen naar bronnen lijken veel inzichten in dat hoofdstuk ontleend te zijn aan onder andere het onderzoek dat in de paragraaf hiervoor is beschreven. De verschillende typen valse bekentenissen worden beschreven alsmede het gevaar van suggestieve vragen, vooroordelen en de gevoeligheid van bepaalde verdachten. Ook wordt erop gewezen dat doordrammen, het toepassen van trucs, het uiten van bedreigingen en het doen van beloftes niet aanvaardbaar zijn – hierin kunnen de ontoelaatbaar geachte verhoortechnieken zoals beschreven in paragraaf 2.3.1 worden herkend.⁹⁴ In hoofdstuk 2 van de Handleiding, over de juridische aspecten van het verhoor, worden als vormen van ongeoorloofde druk bovendien nog genoemd elke vorm van fysieke mishandeling, dreiging met geweld, uitschelden en grovelijk intimideren, het doen van beloften of giften, het inspelen op religieuze overtuiging of familiesituatie, en misleiding door strikvragen of suggestieve vragen.

De kern van het onderdeel van het verdachtenverhoor in de Handleiding komt neer op dat deel dat zich bezighoudt met de kwestie van de verdachte die onterecht ontkent dan wel zwijgt. Voor die gevallen vormt de Standaard Verhoorstrategie (SVS) het uitgangspunt. De term ‘standaard’ geeft al aan dat de verhoormethode bruikbaar is voor de grootste groep verdachten.⁹⁵ In de Handleiding staat dat de methode ‘in bijna alle zaken’ kan worden gebruikt, waarbij voorbeelden worden genoemd van gekwalificeerde diefstal tot moord en doodslag.⁹⁶

De SVS is bedoeld voor zaken waarin de verdachte niet zomaar een verklaring zal afleggen over het strafbare feit.⁹⁷ Hetzelfde doel kent de Inbau & Reid-methode. Ook de SVS is daarmee een verhoorproces dat is gebaseerd op een vermoeden van schuld. De verhoorder gaat er in beginsel vanuit dat de ondervraagde de dader is en meent dientengevolge dat een bekentenis de juiste uitkomst van het verhoor is.⁹⁸

Buiten het doel lijkt de Handleiding verder weinig gemeen te hebben met de Inbau list-en-bedrog-methoden en maakt hij gewag van het hierboven beschreven onderzoek en de inzichten inzake de risicofactoren met betrekking tot valse bekentenissen. Uitgangspunt is dan ook dat er ‘voldoende tactische en/of technische aanwijzingen (...) voor het opstellen van een verhoorplan’ aanwezig moeten zijn. Onduidelijk is echter wel wat onder ‘voldoende’ zou

94 Van Amelsvoort 2007, p. 266.

95 Zie ook Beenackers 1998, p. 3.

96 Van Amelsvoort 2007, p. 327.

97 Van Amelsvoort 2007, p. 327.

98 Zie hierover Kassin 2010, p. 41.

moeten worden verstaan. Ook moet de verdachte ‘normaal drukgevoelig’ zijn. Wat (normale) drukgevoeligheid inhoudt en hoe dat wordt vastgesteld is niet duidelijk.

De kern van de standaard verhoorstrategie is het gebruik van een slim samenspel van tactieken teneinde de verdachte de veronderstelde waarheid te laten verklaren. Deze tactieken zijn het verminderen van de weerstand van de verdachte, druk opbouwen, omsingelen van de verdachte met tactische aanwijzingen en belonen van de verdachte als hij zijn verklaring richting de (veronderstelde) waarheid bijstelt.⁹⁹ Het omsingelen gebeurt door de verdachte open vragen te stellen aan de hand van de beschikbare tactische aanwijzingen en door de verdachte (opbouwend) te confronteren met (tegenstrijdigheden tussen zijn verklaring en) de tactische aanwijzingen. Met het oog op het tactisch spel is het van wezenlijk belang dat het verhoor goed wordt voorbereid. Dat houdt niet alleen in dat er goed zicht moet zijn op de feiten,¹⁰⁰ en dat er een verhoorplan opgesteld dient te worden,¹⁰¹ maar ook dat er kennis wordt vergaard over de verdachte. Met die kennis kan beter ingespeeld worden op het gedrag van de verdachte tijdens het verhoor en kan een betere inschatting worden gemaakt van zijn reacties, aldus de Handleiding.¹⁰² In dat kader is ook het persoonsgerichte element van het verhoor van belang. Veel waarde wordt gehecht aan het eerste persoonsgerichte contact tussen verhoorder en verhoorde. Hoe beter dat contact, hoe eerder de verdachte gaat praten, zo is de veronderstelling.¹⁰³ In die zin gaat het in het politieverhoor niet alleen om het opbouwen van druk, maar ook om het wegnemen van druk. Er wordt getracht normaal, menselijk contact op te bouwen om een sociale sfeer te scheppen waarin de verdachte zich vrij voelt om te praten. Het contact wordt met name opgebouwd in de eerste fasen van het verhoor. De Handleiding spreekt van het persoonsgerichte verhoor en onderscheidt dit van het zaaksgerichte verhoor.¹⁰⁴ In verband met het opbouwen van een goede relatie met de verdachte wordt de aanwezigheid van een raadsman ook wel gezien als een stoorzender. Zij kunnen immers het ontstaan van een goede verhoorsfeer in de weg staan.¹⁰⁵

99 Van Amelsvoort 2007, p. 327.

100 Hiervoor kan het 4x KEN-model worden gebruikt: ken de plaats delict, ken de sporen, het dossier en het feit. Andere bronnen hebben het ook wel over het 5x KEN model, dan wordt het kennen van de verdachte ook onder het model gebracht. Van den Adel 1997, p. 19-22.

101 Van Amelsvoort 2007, p. 273.

102 Van Amelsvoort 2007, p. 279.

103 Van Amelsvoort 2007, p. 303-305. Dit uitgangspunt lijkt overigens in zijn algemeenheid vanuit menselijk oogpunt aannemelijk maar nergens in de handleiding wordt uitgelegd of deze aanname ergens op gebaseerd is.

104 Van Amelsvoort 2007, p. 287 e.v., p. 300 e.v.

105 Lensing 1988, p. 41.

Ten behoeve van het stimuleren van de verklaringsbereidheid worden in de handleiding drie oorzaken van niet-verklaren en verschillende vormen van niet-verklaren onderscheiden: strategisch, uit reactie op de omstandigheden en wegens persoonlijke redenen.¹⁰⁶ De aandacht wordt daarbij ook gericht op het feit dat altijd rekening moet worden gehouden met het feit dat een niet-verklarende verdachte onschuldig kan zijn.¹⁰⁷ Wel mag de verdachte erop worden gewezen dat liegen, zwijgen, of onaannemelijk verklaren wel degelijk van invloed kunnen zijn op het bewijs, de overtuiging, de strafmaat of een gevoerd verweer.¹⁰⁸

Andere beïnvloedingsstrategieën die kunnen worden aangewend, zijn afkomstig uit de Tafel van Tien, een tactiek die is ontwikkeld voor communicatie in politieke crisissituaties, en die toch enigszins doen denken aan de in het handboek van Inbau & Reid onderwezen methode.¹⁰⁹ Zo gaat het bijvoorbeeld om het intimideren van de verdachte (door wantrouwen te laten blijken, zeggen dat de verdachte niet wordt geloofd en waarschuwen voor consequenties van zijn gedrag), en het ruilen ('als jij snel antwoord geeft op mijn vragen dan zijn we ook snel klaar').¹¹⁰

2.3.3 Verslaglegging

Voor het gebruiken van een verdachtenverklaring voor het bewijs is het, in het schriftelijke proces dat het Nederlandse is, eveneens van groot belang dat die verklaring goed wordt weergegeven. Over *wat* er moet worden vastgelegd, en *hoe* de verklaring moet worden vastgelegd bestaat echter geen eenduidigheid. Het protocol bij het experiment zwijgt hierover. Het uitgangspunt van de Handleiding verhoor bepaalt voor wat betreft de inhoud van de verklaring dat de verbalisant in een proces-verbaal alles uit de verklaringen van de verdachte moet vastleggen wat als belastend of ontlastend voor de verdachte kan worden aangemerkt.¹¹¹ De concrete invulling van dat algemene uitgangspunt is in de praktijk echter volledig afhankelijk van de opvattingen van de politieman die het proces-verbaal opmaakt en kan, als verhoren niet worden opgenomen, ook moeilijk worden gecontroleerd. Dat het soms mis kan gaan met de verslaglegging blijkt uit een uitspraak van de rechtbank Breda in een zaak waarin aan het licht kwam dat de rechercheurs hadden geknipt en geplakt in de

¹⁰⁶ Van Amelsvoort 2007, p. 310-312.

¹⁰⁷ Van Amelsvoort 2007, p. 311.

¹⁰⁸ Van Amelsvoort 2007, p. 315.

¹⁰⁹ Van Amelsvoort 2007, p. 78.

¹¹⁰ Van Amelsvoort 2007, p. 80-82.

¹¹¹ Van Amelsvoort 2007, p. 95.

verklaring van de verdachte en zelfs zijn verklaring hadden aangevuld op punten waarvan zij achteraf dachten dat hij dat ook had verklaard.¹¹²

Niet alleen is het lastig te bepalen wat moet worden vastgelegd, ook bestaat er de vraag naar de vorm waarin dat moet gebeuren. De algemene lijn van hetgeen rechercheurs wordt geleerd, lijkt te zijn dat de verklaringen niet woordelijk worden weergegeven maar zakelijk worden samengevat en dat de vragen in het proces-verbaal worden opgenomen. In uitzonderlijke gevallen en op verzoek van de officier van justitie kan het verhoor volgens de Handleiding woordelijk worden uitgewerkt.¹¹³ Door het opnemen van zowel de vragen als de (zakelijk samengevatte) antwoorden kan voorts het verloop van een eventuele bekentenis worden gecontroleerd en kan eventuele van de politie afkomstige daderwetenschap worden achterhaald, aldus de Handleiding.¹¹⁴ Problematisch bij het samenvatten is uiteraard dat het papier iets heel anders weergeeft dan hoe het aanvankelijk door de verdachte is bedoeld. Woordelijke verslaglegging is echter arbeidsintensief, tijdrovend en wanneer er tijdens het verhoor door de verhoorders wordt getypt, ontzettend storend.¹¹⁵

2.4 Britse ervaringen met rechtsbijstand bij het verdachtenverhoor

2.4.1 Inleiding

De rechten van de verdachte ten aanzien van de verhoorsituatie op het politiebureau zijn in het Verenigd Koninkrijk al enige tientallen jaren een heftig bediscussieerd onderwerp. De literatuur over dit onderwerp is dan ook, in de woorden van Fijnaut, ‘welhaast oeverloos geworden’. Voor dit rapport is met name interessant welke effecten het invoeren van het recht op rechtsbijstand voorafgaand en tijdens het politieverhoor heeft gehad op het gedrag van advocaten, politie en verdachten. Wij zullen ons daarom beperken tot het sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat is gedaan naar die effecten na invoering van de regeling rechtsbijstand bij verhoor in *The Police and Criminal Evidence*

112 Rechtbank Breda 27 januari 2010, LJN BL0898.

113 Verderop in de Handleiding wordt geadviseerd verhoren zoveel mogelijk in de letterlijke woorden van de verdachte weer te geven (Van Amelsvoort 2007, p. 349). Dat advies betekent wellicht uitsluitend dat de verdachte geen juridische taal in de mond gelegd mag worden die hij niet zelf heeft gebruikt, maar als zodanig lijkt het niet in overeenstemming met de genoemde algemene lijn. Over de bepaling van art. 29 lid 3 Sv dat de verklaring van de verdachte zoveel mogelijk in zijn eigen woorden moet worden opgenomen, merkt het Zakboek niet meer op dan dat een doorlopend punt van aandacht is (Hoekendijk 2007, para 8.9.5.).

114 Het verhoor zou volgens de Handleiding in vraag-antwoord vorm moeten worden vastgelegd als de verdachte onjuistheden verklaart die overeenkomen met onjuiste informatie die aan hem is verstrekt (Van Amelsvoort 2007, p. 270-271).

115 Zie Fijnaut 1987, p. 366.

Act (PACE) 1984. Een uitgebreide studie naar de Britse situatie en het onderzoek naar de effecten is echter al eens uitgevoerd door Fijnaut binnen het Onderzoeksproject Strafvordering 2001. De komende paragrafen zijn dan ook grotendeels op die studie gebaseerd.¹¹⁶ Ook is gebruik gemaakt van een Brits rapport uit 2008 waar eveneens een overzicht wordt gegeven van al het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de ontwikkelingen ten aanzien van de rechtsbijstand bij het politieverhoor.¹¹⁷

2.4.2 *De PACE 1984 en de daarbij horende handleiding inzake het verhoor*

In de PACE werd in 1984 bepaald dat een aangehouden persoon die zich in politiedetentie bevindt recht heeft op consultatie van een raadsman als hij hier om verzoekt. Aan dat verzoek moet zo snel mogelijk worden voldaan. Uitstel van het inwilligen van het verzoek kan slechts worden gegeven door een hoofdinspecteur, voor een termijn van maximaal 36 uur, in geval van hechtenis voor een ernstig delict, als er sprake is van bepaalde gronden waaronder bijvoorbeeld het vernietigen van bewijsmateriaal. Ook bepaalde de PACE dat er een handleiding moest worden gepubliceerd inzake het op band opnemen van de verdachtenverhoren.

Belangrijk is ook de bij de PACE behorende handleiding (Code of Practice) waarin nadere regels worden gegeven over de rechtsbijstand met betrekking tot het verhoor. Deze handleiding is sinds de eerste versie in 1984 meerdere malen gewijzigd. In de eerste versie van de handleiding werd bepaald dat de aangehouden verdachte over zijn rechten moest worden geïnformeerd. Daaronder viel het recht op consultatie van een advocaat en de waarschuwing dat de verdachte niet hoeft te verklaren, maar als hij dat wel doet, die verklaring tegen hem kan worden gebruikt. In een latere versie van de handleiding wordt die cautieplicht aangescherpt. Aan de verdachte moet ook worden gemeld dat de rechtsbijstand waar hij recht op heeft kosteloos is, en dat het gaat om een voortdurend recht dat gedurende de gehele fase van de politiedetentie geldt. Als de verdachte heeft aangegeven zijn raadsman te willen consulteren mag hij niet verder worden verhoord tenzij de verdachte op band of schriftelijk heeft toegestemd met de start van het verhoor, of wanneer er risico's bestaan voor personen of goederen, dan wel wanneer wachten op de komst van de raadsman een onredelijk oponthoud van de opsporing zou opleveren. In 1991 werd hier nog aan toegevoegd dat verdachten alleen in uitzonderlijke omstandigheden nog voor hun aankomst op het bureau moeten worden ondervraagd over de

¹¹⁶ Zie Fijnaut 2001, p. 724-741. Direct bronnenonderzoek was niet goed mogelijk omdat de meeste publicaties niet meer te verkrijgen zijn via web, boekhandel of bibliotheek.

¹¹⁷ Bridges & Cape 2008.

verdenking; dit om een einde te maken aan de praktijk waarin verdachten op de achterbank van de politieauto werden ondervraagd.

De handleiding bevatte eveneens de instructie dat de verdachte die om rechtsbijstand had gevraagd ook tijdens het verhoor door de raadsman moest worden bijgestaan. De raadsman kon echter worden verzocht om te vertrekken als hij het verhoor hinderde in die zin dat het de verhoorders onmogelijk werd gemaakt om vragen te stellen. Daar was in ieder geval geen sprake van als de raadsman ingreep vanwege een onbehoorlijke ('improper') vraag of de manier waarop de vraag was gesteld, dan wel als hij zijn cliënt nader wenste te adviseren. Wordt een raadsman eruit gezet, dan moet de verdachte in de gelegenheid worden gesteld een nieuwe raadsman te raadplegen voordat het verhoor verder gaat. Ook die nieuwe raadsman moet in de gelegenheid worden gesteld het verhoor bij te wonen.

2.4.3 Onderzoek naar effecten van rechtsbijstand

Naar de effecten van de regeling omtrent de rechtsbijstand in het Verenigd Koninkrijk zijn verschillende onderzoeken verricht. Die onderzoeken zijn voor Nederland interessant omdat zij aangeven wat verwacht zou kunnen worden aangaande de opstelling van de politie, de raadsman en de verdachte binnen het kader van het experiment. Fijnaut beschrijft verschillende onderzoeken vanaf de tweede helft van de jaren tachtig tot eind jaren negentig. Het algemene beeld dat daaruit naar voren komt wat betreft de houding van de politie is dat die houding niet bepaald positief te noemen was. Zo klaagt de politie over het 'gedoe' dat de rechtsbijstand genereerde (nieuwe handelingen, nieuwe logistiek). Ook meende de politie dat het onmogelijk werd gemaakt om nog zaken op te lossen in de verhoorkamer en meer in het algemeen om informatie over criminelen te vergaren tijdens verhoren.¹¹⁸ Uit weer een ander onderzoek blijkt dat politiemensen verdachten niet altijd positief adviseerden over de verlening van rechtsbijstand vanwege diverse redenen: er was al een bekentenis afgelegd, de duur van de detentie kon zo worden verkort, kostenbesparing, of ze meenden dat het onderzoek door de raadsman kon worden gedwarsboomd. In dergelijke gevallen werden bijvoorbeeld de rechten van de verdachte heel snel of onvolledig voorgelezen.¹¹⁹ Deze omzeilingstactieken namen overigens af nadat de cautieplicht werd aangescherpt (zie hiervoor in paragraaf 2.4.2).¹²⁰ Soms adviseerde de politie wel positief omdat dit ook in haar eigen belang was, bijvoorbeeld wanneer er een raadsman zou komen van wie men wist dat die zich doorgaans coöperatief opstelde. In ditzelfde onderzoek verklaart het merendeel

¹¹⁸ Maguire 2008, p. 19-43, zie Fijnaut 2001, p. 726-727.

¹¹⁹ Zie ook Bridges & Cape 2008, p. 8.

¹²⁰ Bridges & Cape 2008, p. 13.

van de politiemensen dat, hoewel een aantal verhoorders aangaf zich te onthouden van het stellen van ‘off the record’ vragen en van ongepaste druk, de aanwezigheid van de advocaat nauwelijks of geen invloed had op de wijze van verhoren. De belangrijkste reden daarvoor was dat de meeste raadslieden er stilzwijgend bijzaten. Wel bleek dat de politie vrij vaak bezwaar maakte tegen interventies van advocaten, met name wanneer de advocaat de verdachte woorden in de mond legde – de onderzoekers leggen hierbij overigens een verband met de slechte kwaliteit van de raadslieden, zie daarover meer hierna. Bijzonder positief stond de politie ten opzichte van het opnemen van het verhoor op band omdat dat het verhoren aanzienlijk zou vergemakkelijken.¹²¹

Een derde onderzoek ten slotte, laat zien dat er wel degelijk een en ander veranderde ten aanzien van de wijze van verhoren. Er vonden geen voorgesprekken meer plaats waarin de verhoorders de opstelling van de verdachte konden aftasten, en het tactische gehalte van de verhoren was aanzienlijk gedaald. Werden voorheen meerdere strategieën uitgetest, nu bleef dat beperkt tot één. In de ogen van de verhoorders waren de verhoren verworden tot bizarre rituelen en werd de waarheidsvinding ernstig belemmerd door het recht op rechtsbijstand. Het was echter niet zo dat als gevolg van de aanwezigheid van de raadsman het aantal bekentenissen verminderde. Verklaringen die de onderzoekers gaven voor die tegenstrijdigheid hielden in dat in zwakke zaken toch al zelden bekentenissen werden verkregen, en dat de politie wellicht ‘mislukkingen’ toeschreef aan de bijstand van de raadsman maar dat de oorzaak eerder lag in gebrek aan bewijs of hun weigering de raadsman van informatie te voorzien waardoor deze zich defensief opstelde. Ten aanzien van de opstelling van de verdachten blijkt voorts uit een ander onderzoek dat de verdachten die van hun raadsman het advies kregen om te zwijgen meer geneigd waren om een aanzienlijk aantal vragen niet te beantwoorden dan verdachten die dit advies niet kregen, maar dat in het algemeen het zwijgrecht in de meeste verhoren geen rol van betekenis speelde. Niettemin geeft het Britse onderzoek aan dat de politie voor de uitdaging werd geplaatst om buiten de verhoorkamer nieuwe onderzoeksstrategieën te ontwikkelen zodat het onderzoek minder afhankelijk werd van de uitkomsten van een verdachtenverhoor. In onderzoek is vastgesteld dat de Britse politie dit inderdaad heeft gedaan.¹²² Op grote schaal is men ertoe overgegaan bijzondere opsporingsbevoegdheden toe te passen zodat bij een aanhouding eigenlijk al genoeg bewijsmateriaal verzameld was. Fijnaut stelt dan ook dat een land dat het Brits voorbeeld wil volgen goed rekening moet houden met een strategische omslag in de organisatie van het politiewerk.¹²³ Een ander knelpunt dat in dat verband kan worden genoemd is de verslaglegging van

121 Bottomley e.a 1991, p. 136-165, zie Fijnaut 2001, p. 727-728.

122 Baldwin 1993a, p. 371-373, zie Fijnaut 2001, p. 731.

123 Fijnaut 2001, p. 741, met verwijzing naar Maguire & John 1995, p. 4-7.

de verhoren en wat in dat opzicht van de politie kan en moet worden gevraagd. Moeten de op band opgenomen verhoren woordelijk worden uitgewerkt? Of kan voor een goede weergave worden volstaan met samenvattingen behalve daar waar het gaat om cruciale passages in de verklaringen? En wat is dan cruciaal?¹²⁴

Een belangrijk punt dat uit de Britse onderzoeken naar voren komt en dat hier moet worden genoemd is het punt van de kwaliteit en opstelling van de advocaten tijdens de verhoren. Indien advies werd gegeven, gebeurde dat veelvuldig alleen telefonisch en niet in persoon. Dit leek ook verband te houden met het feit dat de verdachte simpelweg dacht dat advies alleen via de telefoon werd gegeven. De informatievoorziening aan de verdachte werd later aangepast (zie ook paragraaf 2.4.2: ‘advies is gratis, in privé, en de advocaat is onafhankelijk van de politie’).¹²⁵ Daar waar advocaten de verhoren bijwoonden stelden zij zich in de meerderheid van de gevallen passief op. Dit had volgens één van de onderzoeken te maken met het feit dat de advocaten om de harmonie in de toch al gespannen verhoudingen te bewaren – de politie tolereert de aanwezigheid van de advocaat maar ook niet meer dan dat – zich onthielden van het inbreken in het verhoor.¹²⁶ Uit een ander onderzoek bleek bovendien dat de meeste verdachten niet werden bijgestaan door echte ‘sollicitors’ maar door een ongekwalificeerd hulpje. Deze had veelal nauwelijks contact met zijn cliënt voorafgaand aan het verhoor, adviseerde vaak te antwoorden op vragen, en greep niet in als de politie bij een zwijgende verdachte verhoortactieken gebruikte die door de onderzoekers werden bestempeld als onbehoorlijk en onbetrouwbaar.¹²⁷

2.5 Afsluiting: het experiment in de context

Waar moet gezien de voorgaande paragrafen over de context nu rekening mee worden gehouden binnen het experiment? Allereerst is van belang te constateren dat het experiment raadsman bij politieverhoor plaatsvindt binnen een sterk gepolariseerde werkelijkheid. Dat begint bij de gedachte dat de verdachte zowel een bron van informatie is voor de waarheidsvinding als een autonoom procesdeelnemer die mag zwijgen. De politie behartigt het eerste belang en weert daarom van oudsher de advocaat als mogelijk storende factor uit de verhoorkamer. De advocatuur verdedigt het tweede belang en meent daarom dat de advocaat bij het verhoor aanwezig moet zijn. Binnen het experiment krijgt de advocaat echter een dubbelrol. Van hem wordt enerzijds verwacht dat hij de

¹²⁴ Fijnaut 2001, p. 741.

¹²⁵ Bridges & Cape 2008, p. 9-12.

¹²⁶ Baldwin 1993a, p. 371-373, zie Fijnaut 2001, p. 731.

¹²⁷ Fijnaut 2001, p. 731-732. Zie ook Bridges & Cape 2008, p. 10 e.v.

betrouwbaarheid van de waarheidsvinding bevordert. Dat zal anderzijds niet altijd te verenigen zijn met zijn andere rol, namelijk die van adviseur en bewaker van de procespositie van de verdachte. De totstandkoming en de eindversie van het protocol geven aan dat geprobeerd is een moeizaam compromis te bereiken tussen beide belangen. Enerzijds geven de beperkingen die op grond van het protocol aan de advocaat gedurende het verhoor zijn opgelegd – hij mag zich er in beginsel niet mee bemoeien – aan dat de nadruk zou moeten liggen op zijn functie als controleur van de waarheidsvinding. Die rol is in de opvatting van de advocaten zelf veel te beperkt en maakt inbreuk op de vertrouwensrelatie advocaat - cliënt. Anderzijds is aan de advocaat wel de mogelijkheid gegeven zijn cliënt voorafgaand aan het verhoor te adviseren over de proceshouding die de verdachte zou moeten aannemen. Die mogelijkheid had de politie liever niet in het protocol opgenomen gezien. De achterliggende gedachte lijkt te zijn dat de advocaat zijn cliënt zal adviseren om te zwijgen.

Voorgaande is relevant bij het onderzoek naar de omgang van alle betrokkenen met het experiment (zie de onderzoeksvragen van hoofdstuk 3). Nu er signalen zijn dat advocaten zich niet kunnen vinden in de hun toebedeelde rol, is dat wellicht een indicatie dat zij zich toch actief in het verhoor zullen gaan mengen. De hierboven beschreven onduidelijkheid over de bandbreedte van het pressieverbod zou daarbij wellicht kunnen faciliteren doordat de advocaat het verbod eenvoudig zou kunnen invoeren. Aan de andere kant laten de ervaringen uit Engeland een ander beeld zien. Zij zijn juist een indicatie voor een meer passieve rol van de advocaat. In Engeland hing dit samen met zowel de kwaliteit van de advocatuur als de kennelijke neiging om de vrede te bewaren en de toch al geïrriteerde politie niet nog verder in de weg te zitten. In dat licht zal dus goed moeten worden gekeken wat voor advocaten uiteindelijk bij de verhoren aanwezig zijn, en ook hoe de interactie is tussen politie en advocaten. Daarbij moet overigens niet worden vergeten dat halverwege het experiment de juridische werkelijkheid ineens drastisch veranderde als gevolg van de Saldusz-jurisprudentie. De erkenning van het recht op consultatie voorafgaand aan het verhoor – bij de totstandkoming van het protocol nog een twistpunt – maakte dat de raadsman ook buiten het experiment een steviger positie kreeg in de eerste fasen van het opsporingsonderzoek. Het accepteren door de politie van het moeten omgaan met een raadsman rondom het verhoor wordt daarmee onvermijdelijk.

Ten aanzien van wat nu verwacht kan worden aan verhoortechnieken in de verhoorkamers blijkt dat de in buitenlands onderzoek veel bekritiseerde technieken van manipulatie en misleiding in de theorie van de Nederlandse verhoortechnieken slechts in beperkte mate voorkomen (zij vallen deels ook onder het pressieverbod). Waar het bij de Nederlandse verhoortechnieken met name om gaat is door persoonlijk contact met de verdachte te proberen hem in

de praatstand te krijgen, eerst over persoonlijke zaken, later ook over het delict. Het gaat eerder om het wegnemen van de druk dan het opbouwen ervan. Tevens is er aandacht voor de betrouwbaarheidsvraag. Toch leggen ook Nederlandse verdachten valse bekentenissen af. Er dient derhalve te worden bekeken welke verhoortechnieken de Nederlandse politie daadwerkelijk aanwendt. Die vraag wordt onderzocht met behulp van de hierboven beschreven kennis van zowel de buitenlandse onderzoeksresultaten als de Nederlandse theorie (zie ook paragraaf 1.5.5 hiervoor en hoofdstuk 4 hierna). Daarbij zijn we uiteraard met name benieuwd of er verschillen kunnen worden geconstateerd tussen verhoren met en verhoren zonder advocaat. De verwachting dat dit inderdaad het geval zal zijn, wordt wederom gevoed door de Engelse onderzoeksresultaten. De ervaringen daar geven aan dat verhoorders zich geremd voelden door de aanwezigheid van de raadsman. In Engeland had dat tot gevolg dat er een beperkt aantal ‘harde’ verhoortechnieken werd gebruikt.

Voor wat betreft de invloed van de raadsman op de houding van de verdachte geven de Engelse onderzoeken eveneens interessante inzichten. Die gevolgen bleken wat betreft het beroep van de verdachte op zijn zwijgrecht minimaal. Niettemin was de politie ook van mening dat verhoren hun informatieve nut verloren en verwerden tot bizarre rituelen. Op de langere termijn was het effect zelfs dat de politie zich minder afhankelijk ging opstellen van de verklaring van de verdachte en meer en langer gebruik ging maken van bijzondere opsporingsbevoegdheden. De invloed op de lange termijn zal binnen het beperkte bestek van dit experiment lastig te meten zijn. Niettemin zal in de interviews deze vraag aan de orde worden gesteld door te vragen naar de verwachtingen van de betrokkenen.

Ten slotte verdient het punt van de verslaglegging de aandacht. Het tekstueel vastleggen van de woorden van de verdachte, mede in het licht van de audiovisuele opnamen van het verhoor, is in de aanloop naar het experiment nauwelijks onderwerp van gesprek geweest. Verder blijkt dat verslaglegging zich ook, los van het experiment, doorgaans op weinig aandacht mag verheugen. Uit het Engelse onderzoek blijkt niettemin dat de wijze waarop een verklaring van de verdachte op papier moet worden gezet een punt was waarmee werd geworsteld. Wij zullen in het rapport dan ook aandacht besteden aan perikelen rondom de verslaglegging, voor zover dat aan de orde is geweest.

3 De raadsman en het verhoor

Zijn handelen en de reacties daarop

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de feitelijke gang van zaken van het experiment besproken. Dat gebeurt op basis van zowel de observaties van de verhoren als de interviews met verhoorders, teamleiders en advocaten. Het doel van dit hoofdstuk is om te bezien hoe alle betrokkenen omgaan met de nieuwe verhoorsituatie – dat is zowel het bijwonen van het verhoor door de advocaat als de mogelijkheid van (voorafgaand) overleg tussen advocaat en verdachte – en te registreren op welke momenten tijdens het verhoor zich voorvallen hebben voorgedaan. Het protocol geldt daarbij als referentiepunt. De beschrijving van de gang van zaken vindt plaats aan de hand van de in hoofdstuk 1 geformuleerde deelvragen a t/m e. De vragen a, b en c worden behandeld in de paragrafen 3.2, 3.3 en 3.4. Vraag d en e komen aan de orde in paragraaf 3.5. De beschrijving heeft betrekking op die verhoren *waar een advocaat bij aanwezig was*. Zoals in hoofdstuk 1 uiteen is gezet geldt als de uiteindelijke experimentele conditie: alle verhoren waar een advocaat bij aanwezig was, in alle onderzochte regio's. De beschrijving zal derhalve in beginsel alle regio's omvatten, maar in het licht van de aanvankelijke doelstelling van het onderzoek zich niettemin toespitsen op de regio's *Amsterdam en Rotterdam*.

3.2 Aanwezigheid van de raadsman bij het verhoor en voorafgaande consultatie

Het is van belang onderscheid te maken naar de wijzen waarop de raadsman bijstand kan verlenen binnen het experiment. Het uitgangspunt is dat de raadsman niet alleen aanwezig is tijdens het verhoor, maar ook dat hij voorafgaand aan het verhoor de verdachte adviseert. Adviseren en bijwonen van het verhoor zullen doorgaans dan ook samenvallen. Dit is echter niet bij alle verhoren het geval geweest. Soms was er bijstand tijdens het verhoor en geen voorafgaande consultatie, en soms was er consultatie en geen bijstand tijdens het verhoor. In dat licht, en omdat van beide vormen van bijstand afzonderlijk een effect kan uitgaan (daarover hoofdstuk 4 en 5) maken wij hier het onderscheid

tussen ‘aanwezigheid advocaat tijdens verhoor’ en ‘voorafgaand overleg’.¹²⁸ Daar waar we beide categorieën samennemen, spreken we over ‘bijstand van de raadsman’. Ook tegen de achtergrond van de Salduz-rechtspraak is dit onderscheid relevant. Immers, op basis van die rechtspraak immers heeft de verdachte geen recht op bijstand tijdens het verhoor maar mag hij wel voorafgaand aan het verhoor met zijn raadsman spreken. Het belang van het beschrijven van de gang van zaken ten aanzien van consultatie en het constateren van eventuele effecten daarvan neemt daarom toe.

Zoals gezegd, zou in het licht van het uitgangspunt van het experiment in beginsel binnen de regio’s Amsterdam en Rotterdam bij alle verhoren een advocaat aanwezig moeten zijn geweest. Het is dan ook opvallend dat tabel 3.1 laat zien dat in de regio Amsterdam en de regio Rotterdam respectievelijk in 20.3% en 22.5% van de verhoren geen advocaat aanwezig was. Binnen de regio’s Den Haag en Midden- en West-Brabant, geldt juist dat er geen advocaten bij de verhoren aanwezig zijn. Dit laatste beeld wordt bevestigd in tabel 3.1 met dien verstande dat in Den Haag bij één verhoor een raadsman wel aanwezig is geweest, zij het niet vanaf de start van het verhoor.

Tabel 3.1 Aanwezigheid van de advocaat tijdens het verhoor uitgesplitst naar politieregio

	Amsterdam	Rotterdam	Den Haag	Brabant (M/W)	Totaal
Niet aanwezig	20.3 (14)	22.5 (18)	92.3 (12)	100.0 (6)	29.8 (50)
Niet op tijd aanwezig	15.9 (11)	13.8 (11)	7.7 (1)	0.0 (0)	13.7 (23)
Aanwezig	63.8 (44)	63.8 (51)	0.0 (0)	0.0 (0)	56.5 (95)
<i>Totaal</i>	<i>100.0 (69)</i>	<i>100.0 (80)</i>	<i>100.0 (13)</i>	<i>100.0 (6)</i>	<i>100.0 (168)</i>

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

Niet in alle gevallen dat de raadsman bij het verhoor aanwezig is geweest, heeft hij voorafgaand met de verdachte gesproken. Dat was bijvoorbeeld het geval als de raadsman te laat aanwezig was (zie daarover hierna paragraaf 3.3). In totaal gaat het in Rotterdam en Amsterdam om 13 verhoren waarbij de raadsman tijdens het verhoor aanwezig was maar niet voorafgaand met de verdachte heeft gesproken. Ook kwam het voor dat de raadsman niet bij het verhoor aanwezig was, maar wel voor het verhoor met de verdachte heeft gesproken. Dat was in Rotterdam en Amsterdam in 13 verhoren het geval. Tabel 3.2 laat voorts zien in

¹²⁸ Gezien het aantal waarnemingen is een onderverdeling naar meer categorieën waarbij ook onderscheid wordt gemaakt tussen ‘overleg en niet aanwezig’ en ‘geen overleg en wel aanwezig’ niet mogelijk.

hoeveel verhoren er in totaal sprake is geweest van consultatie voorafgaand aan het verhoor.¹²⁹ De gevolgen van de Salduz-jurisprudentie kunnen daar ook in worden waargenomen. In de regio's Den Haag en Brabant zijn verdachten van moord- en doodslagzaken zeven respectievelijk twee keer in de gelegenheid gesteld voor het verhoor hun advocaat te raadplegen.

Tabel 3.2 Voorafgaand overleg tussen advocaat en verdachte uitgesplitst naar politieregio

	Amsterdam	Rotterdam	Den Haag	Brabant (M/W)	Totaal
Geen overleg	20.3 (14)	22.5 (18)	45.2 (6)	66.7 (4)	25.0 (42)
Overleg	79.7 (55)	77.5 (62)	53.8 (7)	33.3 (2)	75.0 (126)
<i>Totaal</i>	<i>100.0 (69)</i>	<i>100.0 (80)</i>	<i>100.0 (13)</i>	<i>100.0 (6)</i>	<i>100.0 (168)</i>

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

3.3 Wachttijden

Zoals in hoofdstuk 2 al is opgemerkt is het protocol erop gericht de opsporing zo min mogelijk te hinderen. Wat betreft de aanloop naar het verhoor en de toelating van de raadsman tot het verhoor komt dat naar voren uit de volgende onderdelen van het protocol. Tussen de melding aan de piketcentrale en de aanvang van het verhoor moet minimaal 30 minuten worden gewacht. Haalt de raadsman het niet om op tijd aanwezig te zijn dan kan de leider van het rechercheteam bepalen dat de aanvang van het verhoor wordt opgeschort wanneer het belang van het onderzoek dat toelaat. Wanneer de raadsman tijdig verschijnt, krijgt hij 30 minuten om met de verdachte te overleggen. Als de raadsman niet op tijd aanwezig is, kan met het verhoor worden aangevangen en bepaalt de leider van het rechercheteam wanneer de advocaat wordt toegelaten en mag de advocaat in de tussentijd in de meekijkruimte plaatsnemen. Het verhoor wordt in die gevallen in beginsel ook niet onderbroken voor overleg tussen raadsman en verdachte.

Met deze strak geregelde gang van zaken blijkt in de praktijk soepel te worden omgegaan. In de eerste plaats betreft dat het half uur wachttijd. De vrees dat het minimum half uur ook een maximum half uur zou worden, blijkt ongegrond. Het algemene beeld is dat de starttijd van het verhoor wordt afgestemd met de advocaat, ook als dat wachttijden oplevert langer dan een half uur. Een advocaat zegt daarover:

129 Dat de aantallen 'geen overleg' en 'niet aanwezig' exact hetzelfde zijn is toeval.

‘(...) tenminste ik zei: ik zit vlakbij maar dat duurt drie uur voordat ik er ben. Toen zeiden ze: is geen probleem dan wachten we wel. Ze hebben keurig gewacht. Ik ben zeer tevreden.’ (*Advocaat*)

Op een bepaald moment in de looptijd van het experiment ontstonden vragen over de verhouding tussen de wachttijd binnen het experiment en de Salduz-wachttijd, die destijds vier uur bedroeg. Voor zover wij dat hebben kunnen vaststellen heeft dat echter, behalve onduidelijkheid en frustratie over de verplichting van zo lang wachten, geen grote problemen opgeleverd. In de meeste gevallen werd toch al langer gewacht dan een half uur en werd de wachttijd afgestemd met de advocaat.

Op het vele wachten, de logistieke problemen, en het niet zelf in de hand hebben van de start van het verhoor wordt wel behoorlijk gemopperd door de recherche, zo komt naar voren uit de interviews en de gesprekken die tijdens de observaties worden gevoerd met de rechers in de regiekamer. Eén rechner noemt het experiment ‘een logistieke ramp’. Diezelfde frustratie kwam destijds naar voren uit het onderzoek bij de Engelse politie, zo bleek in hoofdstuk 2. Aan de andere kant ontstaat het beeld dat er wordt berust in de gang van zaken en er niet al te moeilijk wordt gedaan richting de advocaat.

‘Dan moet je wel een beetje coulant zijn als er een advocaat, ik noem maar even wat, van Arnhem hierheen moet komen. Dan kan je natuurlijk op je klompen aan voelen dat hij niet binnen een uur op de stoep kan staan.’ (*Teamleider*)

In tabel 3.1 hiervoor is opgenomen in hoeveel gevallen de advocaat te laat aanwezig was. Te laat is gedefinieerd als ‘niet op het afgesproken tijdstip’ en dus niet als ‘later dan een half uur na de melding’. Het blijkt dat in Amsterdam de advocaat in zeventien procent van de verhoren niet op het afgesproken tijdstip aanwezig was. In Rotterdam is dat twaalf procent. In één van die Rotterdamse zaken is bij twee verhoren gestart zonder dat de advocaat aanwezig was maar werd het verhoor onderbroken om de advocaat toe te laten. Bij één van die verhoren heeft de advocaat ook de gelegenheid gehad om met de verdachte te overleggen. In de overige verhoren is op de advocaat gewacht.

De eerder genoemde soepelheid betreft in de tweede plaats de spreektijd die advocaat en verdachte zijn toebedeeld. In de meerderheid van de gevallen duurt het overleg inderdaad een minuut of 30. In enkele gevallen is dat driekwartier of een uur. Het algemene beeld dat de onderzoekers hebben is echter dat niet na 30 minuten op de deur van de overlegkamer wordt gebonsd maar dat in beginsel wordt meegegaan in de tijd die de advocaat neemt. Die soepelheid lijkt wel minder als er ook al op de advocaat is gewacht. Niettemin wordt het soepele beeld bevestigd in de interviews. Zo stelt een geïnterviewde advocate die in drie

zaken binnen het experiment verhoren heeft bijgewoond dat zij wel vaker langer dan een half uur spreektijd heeft gehad, en zegt weer een andere advocaat:

‘Maar met name het eerste gesprek, dan spreek ik al uit ervaring, kwartiertje of half uurtje vind ik heel weinig. Maar goed, ik heb dus de ervaring dat ze dat echt wel laten uitlopen en het niet zo is van: hé een kwartier. Ze zeggen gewoon roept u maar als u klaar bent.’ (*Advocaat*)

3.4 De advocaten: piket of gekozen?

Tot het experiment zijn slechts die advocaten toegelaten die zich daarvoor hebben aangemeld. Aanmelden konden alleen de advocaten die deelnemen aan het reguliere strafpiket in Amsterdam dan wel Rotterdam. De aangemelde advocaten hebben een cursusdag gehad over het experiment.¹³⁰ Daar kwamen de achtergrond van het experiment, de ervaringen uit Engeland, knelpunten en praktische tips, verhoormethoden en het protocol aan bod. Kortom, de aan het experiment deelnemende advocaten zijn specialisten in het strafrecht en bovendien goed voorgelicht over het experiment zelf. Op de piketlijst prijken bovendien namen van strafrechtadvocaten die bekend staan als goede advocaten. In de interviews die voorafgaand aan de start van het experiment zijn gehouden werd door een advocaat echter opgemerkt dat zij niet verwachtte ook maar één cliënt aan het experiment over te houden nu zij meende dat het doorgaans voorkeursadvocaten zouden zijn die hun cliënt bijstonden. Dit roept de vraag op of binnen het experiment inderdaad de beoogde daarvoor opgeleide advocaten de verdachten hebben bijgestaan. Die vraag is ook interessant omdat uit de ervaringen in Engeland blijkt dat (op den duur) niet meer de strafrechtsspecialisten naar het bureau kwamen, maar ongekwalificeerde hulpjes. Binnen het experiment blijkt dat in totaal in ruim driekwart van de gevallen sprake is geweest van bijstand door een piketadvocaat (tabel 3.3), waarbij overigens opvalt dat in Amsterdam veel vaker sprake is van een gekozen raadsman dan in Rotterdam: 40% tegenover slechts 8.6%.

Van belang is op te merken dat de piketadvocaten in deze tabel niet per definitie de advocaten betreffen die zich ook hebben ingeschreven voor het experiment. In de eerste plaats bevat de tabel ook zaken die in Rotterdam en Amsterdam zijn bijgewoond voorafgaand aan de start van het experiment (in de oorspronkelijke nulmeting), maar waarbij toch (piket)advocaten waren uitgenodigd. In de tweede plaats bleek dat tijdens het experiment het niet goed mogelijk was om in alle gevallen vast te stellen of de aanwezige advocaat voorkwam op de lijst van het experiment – door de advocaten overigens ook wel

¹³⁰ Verzorgd door het Bureau Postacademisch Onderwijs van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Maastricht in samenwerking met de NOvA.

het ‘moordpiket’ genoemd. In sommige gevallen weten we dat het ging om een kantoorgenoot of een collega van de dienstdoende advocaat. In andere gevallen werd door de advocaat gezegd dat hij deelnam aan het moordpiket maar dat bleek niet het geval te zijn als wij achteraf zochten naar de naam op de lijst. Dat betekent dat niet kan worden vastgesteld of en hoe vaak de aanwezige advocaat een moordpiketadvocaat of zelfs een reguliere piketadvocaat is geweest. Wel kan worden aangenomen dat het begin van een zoektocht naar een beschikbare advocaat altijd is begonnen via de piketcentrale en dus bij de dienstdoende moordpiketadvocaat. Het is aannemelijk dat, zoals dat gebruikelijk is, via de directe werkomgeving van deze advocaat in ieder geval een strafrechtsspecialist/piketadvocaat is gezocht om het verhoor bij te wonen.

Tabel 3.3 Piketadvocaat of gekozen advocaat per verhoor uitgesplitst naar regio

	Amsterdam	Rotterdam	Totaal
Gekozen advocaat	40.0 (22)	8.6 (5)	23.9 (27)
Piketadvocaat	60.0 (33)	91.4 (53)	76.1 (86)
<i>Totaal</i>	<i>100.0 (55)</i>	<i>100.0 (58)</i>	<i>100.0 (113)</i>

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

Ten aanzien van de verhoren met een gekozen advocaat is lang niet altijd duidelijk wat de ervaring van de advocaat is met strafzaken. Soms gaat het om een strafrechtsspecialist maar soms gaat het om een advocaat die de verdachte al eens in een familiezaak heeft bijgestaan.

3.5 Tijdens het verhoor

3.5.1 Inleiding

Blijkens het protocol heeft de raadsman een in beginsel passieve en niet zichtbare rol gedurende het verhoor. Hij zit achter in de verhoorkamer, op afstand van de verdachte. Het is hem niet toegestaan, op welke manier dan ook, contact te maken met de verdachte. Hij mag het verhoor niet verstoren door te gaan verzitten, hoorbaar of zichtbaar ander werk te doen, en zijn telefoon moet uit. De raadsman beantwoordt geen vragen die aan de verdachte zijn gesteld en evenmin maakt hij opmerkingen over aard en inhoud van die vragen. Wél mag hij aangeven wanneer naar zijn mening het pressieverbod, conform de geldende wetgeving en jurisprudentie, wordt overtreden. Indien de raadsman zich niet aan de regels houdt, wordt hem door de verhoorders eenmalig verzocht dat wel te doen. Wordt aan dat verzoek geen gehoor gegeven dan wordt de raadsman gesommeerd de verhoorkamer te verlaten. Hij mag dan wel vanuit de

meekijkruimte het verhoor blijven volgen. Wat betreft de vastlegging van het verhoor krijgt de raadsman separaat aan het einde van het verhoor de gelegenheid opmerkingen te maken. Eventuele verschillen van inzicht tussen verhoorders en raadsman worden vastgelegd in een afzonderlijk proces-verbaal.

Hoe zijn, tegen de achtergrond van dit protocol, de verhoren nu verlopen? In de onderstaande subparagrafen schetsen wij allereerst een algemeen beeld van de wijze waarop advocatuur en politie zich opstellen tijdens de verhoren en wat hun gevoelens zijn over de gang van zaken. Vervolgens gaan we in op wat zich concreet in de verhoren heeft voorgedaan. Daarbij ligt de focus in deze paragraaf op de rol van de advocaat. In de verhoren waarin de advocaat zich uit eigen beweging heeft geroerd, verschilt de frequentie, aard en intensiteit van die activiteit per verhoor. Ook de reactie van de verhoorders verschilt per geval. In de hiernavolgende paragrafen zal op basis van verschillende verhoren een beeld worden geschetst van het ingrijpen door de raadsman en de reactie van de politie daarop. Daarbij worden, aansluitend bij het protocol, twee categorieën onderscheiden: 'verstoren van het verhoor' en 'bemoeienis met het verhoor'. Onder verstoren verstaan we bepaald gedrag of een handeling van de advocaat waarmee hij bijvoorbeeld contact probeert te maken met de verdachte. Zich bemoeien met het verhoor doet de advocaat wanneer hij meent dat er sprake is van ongeoorloofde pressie, maar ook valt daaronder het optreden in verband met praktische zaken, het proces-verbaal en overleg en advies.

3.5.2 Algemeen beeld opstelling raadsman en verhoorders

De hierboven beschreven protocollaire rol van de advocaat tijdens het verhoor is in de aanloop naar het experiment onderwerp geweest van veel discussie. De volledig passieve rol wordt door een deel van de beroepsgroep gezien als in strijd met de vertrouwensrelatie tussen raadsman en cliënt (zie hoofdstuk 2). Bepaalde strafrechtadvocaten hebben om die reden geweigerd aan het experiment deel te nemen, en vinden ook de aan het experiment deelnemende advocaten het protocol een te strak keurslijf, of zelfs, zoals één advocaat het verwoordt, 'bizar'. Vóór de start van het experiment geïnterviewde advocaten gaven ook aan de grenzen van het protocol te gaan opzoeken, niet altijd passief te blijven, en in te zullen grijpen als ze het niet eens zouden zijn met de gang van zaken. Eén advocaat meent dat als er vervolgens een vervelende sfeer ontstaat en je denkt 'hier wil ik niet aan meewerken', je maar gewoon weg moet gaan. Een andere advocaat verklaart dat ze in het geval dat ze eruit wordt gegooid meteen een kort geding zal aanspannen.

Niet alle geïnterviewde verhoorders verwachtten dat de advocaat een stoorzender zou worden. Sommigen denken dat het allemaal wel mee zal vallen en dat ze weinig van de aanwezigheid van de raadsman zullen merken. Enkele

van deze mensen menen dan ook dat de aanwezigheid van de raadsman geen meerwaarde heeft ten opzichte van het opnemen van de verhoren. Ook vinden ze dat hij net zo goed in een aparte ruimte kan gaan zitten. Andere rechercheurs zijn er echter minder gerust op en geven ook aan dat ze de advocaat uit de verhoorruiimte zullen zetten als deze zich met het verhoor gaat bemoeien. Af en toe valt het begrip ‘een goede advocaat’. Daaronder verstaan de rechercheurs een advocaat die de werkzaamheden van de politie niet verstoort.

Het lijkt er overigens op dat de jonge rechercheurs minder moeite lijken te hebben met het experiment en minder beren op de weg zien. Zo denkt een jonge rechercheur dat het allemaal ‘best gezellig’ zal worden en geeft een meer ervaren rechercheur aan:

‘Ik denk dat de raadsman zich niet kan onthouden van het bemoeien met het verhoor. Hij zal telkens de grenzen opzoeken van wat hij mag doen. Dat zal zeker storend zijn. Ik verwacht dat een raadsman op een gegeven moment wel uit het verhoor zal worden gezet omdat hij zich teveel bemoeit met de gang van zaken. Dan zullen de bemoeienissen van de advocatuur even afnemen maar ze zullen toch de grenzen van wat mag tijdens het eerste politieverhoor weer opzoeken.’
(Verhoorder)

Ook advocaten geven aan dat de vraag hoe soepel de samenwerking loopt ook zal afhangen van de samenstelling van een researcheteam. De leeftijdsverdeling is daarvan een aspect:

‘Ook hangt het af van het researcheteam. Zijn het oude rotten, “Baantjertypes”, die zullen het minder prettig vinden, of wat jongere mensen.’ (Advocaat)

Hoewel enkele van de bovenstaande uitspraken toch enig vuurwerk in de verhoorkamer deden vermoeden, blijkt de daadwerkelijke gang van zaken tijdens het experiment aanzienlijk rustiger, en blijkt ook het protocol lang niet altijd strak te worden gehanteerd (zie hierna ook paragraaf 3.5.4 over bemoeienis met het verhoor en de reactie van de politie daarop). Een voorbeeld van dit laatste is dat in negen verhoren de raadsman niet volgens protocol-opstelling achter de verdachte heeft gezeten maar vrij dichtbij of zelfs naast de verdachte. Daarbij dient overigens wel te worden opgemerkt dat de kennis van de verhoorders van het protocol niet altijd volledig was. Rechercheurs weten vrij globaal wat er in staat. Een verhoorder geeft in een interview ook aan dat het protocol waarschijnlijk wel per mail verspreid is maar dat hij zoveel beleidsstukken op zich af ziet komen dat hij niet alles precies kan bijhouden.¹³¹

¹³¹ Zie ook nog hoofdstuk 5, paragraaf 5.2, over de kennis van de verdachte over zijn procespositie in relatie tot de kennis van het protocol.

In ongeveer driekwart van de verhoren waar een raadsman bij aanwezig is, blijft de raadsman voorts passief. Dat wil zeggen dat hij op zijn stoel blijft zitten, geen vragen stelt, zich op geen enkele manier met het verhoor bemoeit en in stilte toehoort. Soms worden aantekeningen gemaakt, soms wordt driftig meegeschreven, een enkeling leest een tijdschrift of een krant. Dat advocaten zich schikken in hun rol betekent overigens niet dat ze zich daar altijd prettig bij voelen. In een interview stelt een advocaat dat hij zich een 'beetje ongelukkig voelt in zo'n hoekje' en geeft hij aan hoe hij het liever zou willen.

'Als je meer ruimte had. (...) ze gaan dan zeg maar drie kwartier verhoren en dan hebben ze pauze en nemen een bak koffie en dan ga je met je cliënt een bak koffie drinken, verder niks aan de hand. Maar het zou fijn zijn als je zelf kon zeggen zullen we even stoppen. Nu mag je alleen ingrijpen als er ontoelaatbare druk wordt uitgeoefend op je cliënt. En ik zou ervoor pleiten dat je als advocaat toch meer invloed krijgt in die zin dat je zou kunnen zeggen "nu wil mijn cliënt even rust", dat ik dat aan zou mogen geven.' (*Advocaat*)

Een andere advocaat is dezelfde mening toegedaan en denkt bovendien dat de strakke regels van het protocol in de toekomst onhoudbaar zullen blijken.

'Nou gewoon dat je dus dat als je als advocaat het nodig vindt, reageert op een bepaald type vraag dat je dat mag doen en dat je dus ook contact met je cliënt kunt hebben, vaker. Ik begrijp natuurlijk ook wel dat het niet de bedoeling is dat je om de twee vragen iets roept en constant overleg hebt met je cliënt. Maar in verhoren waar het geen probleem was daar ging het op zich meestal vrij soepel. De cliënt voelt zich meer op het gemak en duidelijk gemaakt waar het overgaat (...), als hij toch niet wilt verklaren houdt het toch vrij snel op. (...) Het [de beperkende regels, LS/WJV] geeft weer dat er een angst heerst van de politie, dat als de advocaat erbij is dat ze geen zinnig verhoor meer kunnen houden. (...) maar ik denk dat het onhoudbaar is uiteindelijk. De regels zijn te beperkend maar ik denk dat dat wel versoepeld zal moeten worden, gaat worden.' (*Advocaat*)

Bemoeienis van de advocaat met het verhoor zal volgens een andere advocaat leiden tot gespannen verhoudingen.

'Ja, ik denk dat er bij de opsporing irritaties zal zijn over de aanwezigheid van raadslieden. Dat zal alleen maar versterken op het moment dat de raadsman zich met het verhoor gaat bemoeien (...). Abstract gesproken verwacht ik dat de opsporing de advocatuur gaat zien als degenen die het verhoor van de verdachte verzieken'. (*Advocaat*)

Inderdaad is de politie niet altijd gelukkig met de gang van zaken. Hun specifieke reacties op bepaald handelen van advocaten zullen in de hiernavolgende subparagrafen aan bod komen. Maar hier moet nog worden opgemerkt dat, hoewel de verhoren doorgaans in goede sfeer verlopen, de

frustratie van de politie over een zwijgende verdachte soms naar de advocaat wordt geuit. In één geval betekent dit dat de verhoorders de advocaat gaan verhoren.

Verhoorder: (Geeft aan dat de verdachte hier al een paar uur zit en overleg met zijn advocaat heeft gehad. Hij vraagt of de advocaat het advies heeft gegeven dat de verdachte zich moet beroepen op zijn zwijgrecht).
 Verdachte: (Zwijgt).
 Verhoorder: (Wil een vraag aan de advocaat stellen).
 Advocaat: (Geeft aan dat hij dat niet wil binnen het verhoor).
 Verhoorder: (Dringt aan).
 Advocaat: (Zegt dat hij niet tot antwoorden is verplicht).

3.5.3 *Verstoren van het verhoor*

Wellicht het meest typische voorbeeld van verstoren is het kuchen door de advocaat, op bijvoorbeeld momenten dat de verdachte voor hem nadelige dingen dreigt te zeggen. Ook andere manieren van contact zoeken worden blijkens de waarneming van de politie uitgetoet:

‘(...) Maar in ieder geval is het hier zo dat rechts schuin achter de verdachte de raadsman zit. Hier zit de verdachte en daarvoor zitten de twee verhoorders. En dan moet je je voorstellen dat er ook een vensterbank is. (...) De raadsman heeft voorover strekkend zijn bekertje weggezet, om maar contact te krijgen met de verdachte weet je wel.’ (*Teamleider*)

De onderzoekers ervaren soms dat door de in de regiekamer aanwezige rechercheurs eerder storend gedrag wordt waargenomen dan door de verhoorders zelf. Een veronderstelling zou kunnen zijn dat dit te maken heeft met het feit dat in de regiekamer ook veel in groepsverband wordt gepraat over de advocaat en zijn nieuwe rol, en dat in die context de advocaat vanaf de videoschermen scherp in de gaten wordt gehouden. Zo wordt bijvoorbeeld ook een raadsvrouw die na een pauze te laat arriveert, verweten dat ze het expres doet, terwijl er later sprake blijkt van miscommunicatie tussen verhoorders en raadsvrouw. In die lijn meent de regiekamer ook vaker dat de raadsman irritant gedrag vertoont door bijvoorbeeld naar het raam te lopen om de lamellen dicht te doen, door te kuchen, opvallend met een mobiele telefoon te spelen, of te rommelen met een koffiebeker. De verhoorders registreren dit niet altijd, of vinden dit niet zodanig storend dat ze het verhoor onderbreken en de advocaat erop aan spreken. Een verhoorder zegt daarover in een interview:

‘(...) ik vind dat ze zich goed aan hun taak houden. Heel soms, dat je denkt van, had je dat ene kuchje niet achterwege kunnen laten.’ (*Verhoorder*)

Opvallend is dat in vier verhoren sprake is geweest van een telefoon die afging of een raadsman die de gang op loopt om even te bellen. Daar wordt door de verhoorders nauwelijks op gereageerd. Duidelijk aanspreken op storend gedrag gebeurt slechts in twee verhoren. De raadslieden krijgen in beide gevallen, één keer in een pauze en één keer na afloop, een waarschuwing naar aanleiding van al te opvallend rammelen met een koffiebekertje. In één verhoor blijkt de verhoorder tijdens het verhoor door middel van gebaren een eind te hebben willen maken aan het tikken met een pen op papier. Wanneer wij de desbetreffende advocaat hiernaar vragen geeft hij inderdaad aan dat het tikken met de pen een reden had:

‘Ja, volgens mij van wat ik me kan herinneren was het wel bewust. Het had volgens mij iets te maken met de manier van vraagstelling op dat moment. Ja, ik denk dat ik op die manier heb willen onderbreken, wat me gelukt is.’ (*Advocaat*)

Voor het overige is het niet altijd duidelijk in hoeverre de door de politie waargenomen verstoringen inderdaad als zodanig zijn bedoeld door de advocaat. Eén van de advocaten die werd gewaarschuwd voor het rammelen met zijn koffiebeker wordt bij een vervolghoor van tevoren gemaand om stil te zitten. Hij antwoordt daarop ‘last te hebben van ADHD’.

3.5.4 *Bemoeienis met het verhoor*

Praktische zaken

Een actieve – althans actiever dan het protocol voorschrijft – opstelling van de advocaat tijdens het verhoor kan zich in velerlei gedaantes voordoen, en ook de reactie van de politie daarop verschilt per geval. Zo zijn er verhoren waarin de advocaat praktische zaken ter sprake brengt, zoals het bellen van de familie en het brengen van kleding, meeleest met formulieren die zien op toestemming voor bijvoorbeeld het afnemen van DNA, of vraagt naar de duur van het verhoor en de lunchpauze. Ook verbetert de advocaat een keer een verhoorder wat betreft de duur van de beperkingen. Met uitzondering van een enkele irritatie in de regiekamer omdat in het bijzijn van de verdachte de verwachte duur van het verhoor wordt gemeld, wordt hier meegaand op gereageerd door de politie. Soms is het ook de politie zelf die de advocaat bij het verhoor betreft. Zo wordt bijvoorbeeld aan de advocaat gevraagd of de verdachte wil meewerken aan een DNA-onderzoek.

Bemoeienis met proces-verbaal

Op grond van het protocol krijgt de raadsman separaat aan het einde van het verhoor de gelegenheid om opmerkingen over het proces-verbaal naar voren te brengen, naar aanleiding waarvan het proces-verbaal kan worden aangepast. Bij

verschil van inzicht tussen raadsman en verhoorders worden de opmerkingen van de raadsman vastgelegd in een afzonderlijk proces-verbaal. Deze regels uit het protocol veronderstellen dat er aan het einde van het verhoor ook daadwerkelijk een proces-verbaal beschikbaar is. Dit is in veel verhoren echter niet het geval geweest.

In hoofdstuk 2 kwam reeds naar voren dat er in de literatuur geen eenduidigheid bestaat over wanneer welke wijze van verslaglegging is aangewezen. De observaties maken duidelijk dat in de praktijk het opmaken van het proces-verbaal inderdaad in alle gevallen weer anders gebeurt. Soms wordt het verhoor letterlijk meegetypt door een ingehuurd typiste (hoewel die soms lastig verkrijgbaar zijn zo op het laatste moment), of probeert een onderzoeker van het onderzoekend team in de regiekamer mee te schrijven met het verhoor. Soms wordt er in de verhoorkamer meegetypt, soms wordt er helemaal niet getypt en zal het verhoor later op basis van de bandopname worden uitgewerkt. Dit beeld wordt bevestigd in de interviews. Verhoorders geven aan dat verhoren niet altijd letterlijk worden uitgewerkt maar eerder samenvattend, en dat ze bovendien niet altijd meteen gedurende het verhoor worden uitgewerkt omdat het meetypen als storend wordt ervaren en ook erg intensief is.

Uit de observaties komt ook naar voren dat bepaalde rechte teams zich op enig moment gingen realiseren dat advocaten letterlijk meeschreven met het verhoor en vanaf dat moment ook letterlijk gingen meetypen om discussie over de weergave van het verhoor achteraf te voorkomen. Sommige verhoorders geven echter weer aan dat in hun ervaring advocaten nagenoeg geen gebruik maken van de mogelijkheid commentaar te leveren op het proces-verbaal. Naast het feit dat er in bepaalde gevallen niet meteen een proces-verbaal beschikbaar is, kan dit te maken hebben met het feit dat bij de advocatuur onduidelijkheid bestaat over het moment dat ze opmerkingen mag doorgeven. In een interview blijkt bijvoorbeeld dat een advocaat in de veronderstelling verkeert dat hij na het verhoor schriftelijk zijn opmerkingen door moet geven. Een teamleider geeft bovendien aan dat het protocol verschillend wordt geïnterpreteerd door verhoorders en advocaten en dat daarin meer duidelijkheid moet komen.

‘(...) dat het protocol dat daar wat duidelijker in kan zijn; wanneer mag de advocaat nou mee lezen. Gelijk, of mag [hij] de verklaring lezen als de verdachte weg is. Want daar, kennelijk gaat men daar verkeerd mee om, in ieder geval verschillend. Ik weet niet verkeerd, maar in ieder geval verschillend. Ik lees het protocol van, ja van, na het verhoor als het verhoor is afgelopen, als de verdachte de verklaring heeft getekend dan is het afgelopen en dan heeft de advocaat het recht om daar reactie op te geven.’ (Teamleider)

Uit de observaties blijkt dat in het staartje van een aantal verhoren advocaten zich hebben bemoeid met het proces-verbaal als dat door de verdachte wordt

gelezen. Het verhoor zelf is dan al afgerond en het proces-verbaal geprint en aan de verdachte gegeven ter ondertekening. Daarbij moet worden opgemerkt dat dit uitsluitend Rotterdamse zaken betreft. In Amsterdam wordt het proces-verbaal doorgaans niet meteen na afloop geprint.

De bemoeienis bestaat hierin dat de advocaat meeleest met de verdachte en opmerkingen maakt daar waar hij het niet eens is met de vastlegging. Tekstuele opmerkingen worden zonder problemen door de politie doorgevoerd in het proces-verbaal. Daar waar het meer inhoudelijke opmerkingen betreft wordt na overleg een nieuw proces-verbaal opgemaakt. Opvallend coulant is de politie in een verhoor waarin de advocate gedurende het verhoor en tijdens het voorlezen van het proces-verbaal naast de verdachte plaatsneemt zonder dat de politie hier bezwaar tegen maakt. Naar aanleiding van haar opmerkingen wordt het proces-verbaal probleemloos op drie punten aangepast. Men weet dat ze rustig is en bovendien is het alleen maar lastig om achteraf nog in discussie te gaan over de inhoud van het proces-verbaal, dat kan dus maar beter meteen worden afgekaart met de advocaat. 'Bij een lastige advocaat zou dit niet zo gebeuren', aldus de recherche.

Slechts in één zaak, bij twee verhoren, ontstaat wrijving als de raadsman mee wil lezen met de verdachte en daartoe niet in de gelegenheid wordt gesteld. Het lijkt hier niet te gaan om een 'lastige' raadsman maar eerder om verhoorders die zich strikt aan het protocol houden. Bij het tweede verhoor wordt door de verhoorders na enig overleg en met een beroep op het protocol besloten dat de raadsman na afloop samen met de verhoorders het proces-verbaal mag doornemen. De raadsman stelt dat dit een principiële punt is en dat hij tegelijkertijd met de verdachte het proces-verbaal zou moeten lezen. Hij weigert na afloop het proces-verbaal te lezen.

Advocaten zien de mogelijkheid invloed uit te oefenen op de geschreven versie van de verklaring van de verdachte in het proces-verbaal als een belangrijk voordeel van hun aanwezigheid bij het verhoor, zo blijkt uit de interviews. Door zelf mee te schrijven kunnen de verbalen later worden vergeleken met de eigen aantekeningen. Zo kunnen opmerkingen worden gemaakt en belangrijke nuances worden aangebracht.

'Kijk als ik een ontlastende opmerking hoor, dan schrijf ik dat altijd op. En zelden dat die vervolgens in het proces-verbaal komt. Daarom moet ik er ook zijn. Ik moet uiteindelijk aan het einde aangeven dat hij dat niet zo heeft gezegd of dat er juist een bepaald gedeelte vergeten is.' (*Advocaat*)

Overleg en advies

De meeste gevallen waarin de advocaat ingrijpt in het verhoor hebben te maken met het willen geven van advies aan de verdachte en het verzoeken om overleg, dan wel met het de politie erop willen wijzen dat de verdachte moet worden

gewezen op de mogelijkheid tot overleg. In een enkel geval geeft de politie zelf aan dat de verdachte met zijn advocaat mag overleggen. Zij wordt geconfronteerd met een zwijgende verdachte en hoopt dat overleg met de raadsman dit kan veranderen. Het voortdurende overleg tussen raadsman en verdachte – de verdachte zoekt ook steeds het contact – maakt in één verhoor op natuurlijke wijze deel uit van het verhoor. Dit betreft een zaak waarin de verhoorders met name bezig zijn een vertrouwensband met de jonge dakloze verdachte op te bouwen en tegen die achtergrond ook niet ingrijpen in het contact tussen raadsman en verdachte. In de overige verhoren echter, breken de ingrepen ook daadwerkelijk in op het verhoor.

Soms houdt een verzoek tot overleg verband met het feit dat de raadsman weg moet of wordt afgelost. Bij die gelegenheid wordt dan gevraagd of er nog even met de verdachte gesproken kan worden. Interessant in dat verband is een zaak waarin uit de interviews blijkt dat de perceptie van politie en raadsvrouw over dat verzoek en het weggaan volledig verschilt. Vaststaat dat de raadsvrouw in deze zaak op enig moment mededeelt dat zij weg moet en vervangen zal worden door een kantoorgenoot. Haar verzoek om nog even te overleggen met de verdachte wordt na enige discussie tussen verhoorders en verhoorcoach afgewezen. In het interview vertelt de raadsvrouw dat de verhoorders zich in het verhoor ‘slecht opstelden’, ze waren geïrriteerd en maakten rare opmerkingen naar aanleiding van haar vertrek – ze moest weg omdat ze op vakantie ging. De irritatie had naar haar idee te maken met het feit dat in een eerder verhoor van deze verdachte haar aldaar aanwezige kantoorgenoot had ingebroken in het verhoor om te zeggen dat de verdachte vanwege zijn geestelijke gesteldheid niet in staat was om verhoord te worden. Dat had naar haar idee kwaad bloed gezet. De verhoorcoach vertelt in het interview dat hij het vreemd vond dat de raadsvrouw zonder aankondiging vooraf het verhoor op een cruciaal moment onderbrak. De vervanger stond al klaar; dat had ze kunnen mededelen. Het leek erop alsof dit was ingestudeerd.

In andere gevallen lijken ingrepen inderdaad te maken te hebben met het feit dat in een verhoor de druk wordt opgebouwd of dat de verdachte te veel aan het vertellen is en herinnerd moet worden aan het advies om te zwijgen. Zo grijpt in één zaak de raadsman vlak na de start van het verhoor in als de verdachte zijn hele verhaal op tafel wil gooien. De opmerking van de raadsman dat hij de verdachte heeft geadviseerd te zwijgen verdwijnt in het niet omdat de verdachte zijn verhaal graag kwijt wil en gewoon door de raadsman heen praat. In een andere zaak – met een hoog mediagehalte en een psychisch gestoorde verdachte – eveneens aan het begin van het verhoor, maakt de raadsman eenzelfde opmerking inzake het zwijgrechtadvies. Hij wordt meteen terecht gewezen: hij moet zich stil houden anders wordt hij eruit gestuurd. In diezelfde zaak vraagt de raadsman gedurende een pauze of hij nog met zijn cliënt mag

overleggen, hetgeen niet wordt toegestaan – vermoedelijk mede in verband met het late tijdstip. In weer een andere zaak wordt overleg met de advocaat wel toegestaan waarna de verdachte zich beroept op zijn zwijgrecht. Een half uur later wordt het verhoor beëindigd.

Opmerkelijk is dat in drie zaken de raadsman op enig moment ingrijpt om de politie erop te wijzen dat zij de verdachte kenbaar moet maken dat hij met zijn raadsman mag overleggen. Die mogelijkheid staat genoemd in het protocol, maar is niet opgenomen in het standaard cautieformulier van het experiment. In ieder geval in één verhoor is duidelijk dat de advocaat daar strategisch gebruik van maakt op een moment dat de druk wordt opgebouwd. Na het ingrijpen van de raadsman wordt de mogelijkheid tot overleg alsnog besproken en dit leidt tot een enigszins hectische situatie. De verdachte vraagt vervolgens inderdaad om overleg, hetgeen wordt toegestaan. Na het overleg beroept hij zich op zijn zwijgrecht. Het rechteam reageert rustig en snapt goed dat de raadsman van deze mogelijkheid gebruik heeft gemaakt. Ze zien het als een fout waarvan ze kunnen leren. Eén van de verhoorders zegt hierover later in het interview:

‘En dan denk ik op het moment dat het voorgelezen wordt en hij realiseert zich dat we iets vergeten zijn, zou je in het kader van fairplay moeten zeggen “goh u bent nog dat vergeten”, maar hij kiest er dan voor om dat te doen op een cruciaal moment in het verhoor en ik vind dat een vorm van frustreren.’ (Verhoorder)

In één verhoor ten slotte grijpt de raadsman in als de verhoorders de druk op de verdachte flink aan het opvoeren zijn. De verdachte ontkent zijn kind te hebben gedood, de verhoorders menen dat hij er wel wat mee te maken heeft:

Verhoorder:	‘Je doet er wel heel makkelijk over. Je doet een doekje over een kind van vijf maanden. Je kind is dood.’
Verdachte:	(Zegt het niet te snappen).
Verhoorder:	‘Zo ontstaat toch geen botbreuk’
Verdachte:	(Zegt het niet te weten).
Advocaat:	(Zegt tegen verdachte dat hij geen antwoord hoeft te geven. Dat hij het niet weet en dat hij al twee keer gezegd heeft het niet te weten. Hij moet niet antwoorden; ze proberen hem te laten antwoorden).
Verhoorder:	(Zegt hierop het verhoor te willen stoppen. De advocaat moet zich niet met het verhoor bemoeien). ‘We stoppen ermee. [naam verdachte], ik zou goed nadenken.’
Advocaat:	‘Niks zeggen [naam verdachte], ze proberen je een verklaring te ontfutselen.’
Verhoorder:	‘Mevrouw, u kunt zo overleggen met uw cliënt.’
Advocaat:	‘Ja, maar ik zeg dat meneer heeft aangegeven het niet te weten.’
Verhoorder:	(Zegt dat de advocaat dat beneden kan bespreken). ‘Dit is niet de afspraak. We stoppen.’

Wijzen op ongeoorloofde pressie

Het protocol staat de raadsman toe in te grijpen wanneer er sprake is van ongeoorloofde pressie op de verdachte. In hoofdstuk 2 is uiteengezet dat wat onder ongeoorloofde pressie moet worden verstaan, niet makkelijk vast te stellen is. Ook stelden we dat het in de lijn der verwachting ligt dat het oordeel van de advocaat over ongeoorloofde pressie gekleurd zal zijn door zijn partijbelang. Een advocaat zal hierdoor wellicht ingrijpen bij vragen die door de rechter niet als ongeoorloofd zouden worden aangemerkt. Dit wordt door een advocaat ook aangegeven:

‘Al maak ik gewoon wat vrijelijk gebruik als het gaat om de bepaling van het pressieverbod en daar al best wel veel dingen onder te scharen zijn. Kijk heel simpel, feitelijke onjuistheden voorhouden. (...) Is dat dan een pressieverbod? (...) Maar ik vind het mijn taak om als advocaat dan te zeggen van, moet je luisteren, wat je nu zegt, dat klopt helemaal niet (...).’ (*Advocaat*)

De observaties laten echter niet zien dat er veelvuldig door advocaten wordt ingegrepen: het gebeurt in zeven verhoren dat de raadsman expliciet stelt dat er strijd is met het pressieverbod, dan wel dat hij de politie wijst op een opmerking die ze niet mocht maken.

De vermeende pressie heeft in één geval te maken met het feit dat de verhoorders de verdachte onder druk proberen te zetten door de gevolgen van zijn handelen voor zijn familie te benadrukken. De raadsvrouw vraagt hierop of de verhoorders het gezin buiten het verhoor willen houden om geen onnodige pressie te gebruiken. De verhoorder geeft aan daarop te zullen letten en gaat door met het verhoor. In het interview dat met deze raadsvrouw is gehouden geeft zij aan dat haar ingrijpen kwam op een moment – het betrof een derde verhoor – dat het wel genoeg was geweest met opmerkingen als ‘je kinderen hebben niet te vreten’. Zij vertelt:

‘Nou, kijk je weet natuurlijk dat je cliënt wel iets voor zijn kiezen gaat krijgen en daar bereid je je cliënt ook wel op voor. Aan de andere kant, als hij het eenmaal gehoord heeft dan ja, hij moet ergens een beetje weerbaarheid krijgen zeg maar. Ze gaan ergens opzitten, ze proberen een gevoelige plek en ja als je dan tijdens de gesprekken merkt dat hij dat echt vervelend vindt (...) En het blijft ook maar komen. Kijk als iemand gewoon een keer pittig aan de tand wordt gevoeld. Ja, wat ik al zei, er mogen wel dingen. Maar daarna op een gegeven moment, dan is het genoeg. Het bleef maar herhaald worden. Toen had cliënt ook aangegeven aan mij, ik heb het daar wel mee gehad.’ (*Advocaat*)

In alle overige verhoren houdt de pressie verband met hoe de politie omgaat met de (niet meewerkende) proceshouding van de verdachte en/of met bepaalde opmerkingen die de politie daarover maakt. Hoewel bepaalde opmerkingen onder de categorie ‘onbehoorlijk’ zouden kunnen vallen, betwijfelen wij of de

situaties waarin wordt ingegrepen door de rechter zouden worden gezien als situaties waarin inbreuk wordt gemaakt op het pressieverbod. Om een goed beeld te krijgen van de situaties waarin de advocaat ingrijpt, zullen de verschillende verhoren hieronder afzonderlijk worden beschreven.

In één zaak, bij twee verhoren met twee maal dezelfde raadsman wordt in elk verhoor een keer ingegrepen. Het gaat hier om een verdachte die ervan wordt verdacht zijn broer om het leven gebracht te hebben. In het eerste verhoor is de verdachte erg emotioneel en antwoordt hij op vragen, ondanks het advies van zijn raadsman dat hij zich op zijn zwijgrecht moet beroepen. De verdachte ontkent het delict. Op enig moment wordt aan de verdachte gevraagd of hij zijn broer zou kunnen doodschieten.

Verdachte:	'100 % van niet.'
Verhoorder:	'Maar wij verdenken je. Je advocaat zal zeggen dat je eerlijk moet antwoorden.'
Advocaat:	(Breekt in en zegt dat hij niet heeft gezegd dat zijn cliënt eerlijk moet zijn).

De verhoorder zegt 'OK', en gaat door met het verhoor. In het tweede verhoor geeft de verdachte bij de eerste vraag aan te willen zwijgen op advies van zijn raadsman.

Verhoorder:	(Vraagt hierop waarom de verdachte gisteren zoveel sprak en nu niet meer wil helpen met het onderzoek. Hij herhaalt een paar keer dat de verdachte kan helpen).
Verdachte:	(Herhaalt steeds dat hij wil zwijgen).
Advocaat:	(Grijpt in en stelt dat er naar zijn gevoel strijd is met het pressieverbod). 'Mijn cliënt heeft aangegeven te zwijgen en u blijft uw vraag herhalen. Mijn cliënt heeft moeite het te begrijpen.'
Verhoorder:	(Geeft aan dan nog wat andere vragen te gaan stellen en gaat door met het verhoor).

In een ander verhoor is onder andere het blijven stellen van vragen aan een zwijgende verdachte eveneens reden voor de raadsvrouw om in te grijpen tijdens een tweede verhoor van een zwijgende verdachte. Het betreft hier een actieve raadsvrouw die drie keer ingrijpt, althans tracht in te grijpen, binnen een verhoor van nog geen uur. Tien minuten na aanvang van het verhoor verzoekt zij om overleg met de verdachte – de reden is niet helemaal duidelijk – hetgeen wordt toegestaan. Na het overleg proberen de verhoorders tevergeefs informatie uit de verdachte te krijgen. Vragen over de verdenking worden afgewisseld met vragen die betrekking hebben op het zwijgrecht zoals de vraag hoe verdachte zich voelt onder het zwijgen, en de vraag waarom hij zwijgt. Op elke vraag luidt het antwoord 'ik beroep me op mijn zwijgrecht'. Op enig moment antwoordt de

verdachte op een waarom-vraag dat hij zwijgt omdat zijn advocaat dat adviseert, waarop de verhoorder zegt ‘dat is niet verstandig als je aandeel laag is’. De raadvrouw probeert vervolgens een opmerking te maken maar wordt onmiddellijk afgekapd door de verhoorder die haar meteen een officiële waarschuwing geeft. Het verhoor gaat verder op dezelfde manier. Als de advocate weer een opmerking wil maken wordt zij wederom afgekapd. Niet lang daarna wordt het verhoor beëindigd. De raadvrouw merkt nog op dat zij het vreemd vindt dat het verhoor gewoon doorging terwijl haar cliënt meerdere malen aangaf zich op zijn zwijgrecht te beroepen. Ook blijkt dat zij de eerste keer wilde ingrijpen omdat de opmerking dat het niet in het belang van verdachte is om te zwijgen raakt aan ongeoorloofde pressie.

In twee andere verhoren leidt een opmerking over het zwijgrecht door de verhoorders tot ingrijpen van de advocaat. Eén van die verhoren betreft een verhoor waar de verdachte zich op zijn zwijgrecht beroept maar niettemin wel een en ander vertelt. De verdachte herhaalt meerdere malen dat hij alles al heeft verteld in zijn eerste verhoor dat gisteren plaatsvond. Op een gegeven moment vraagt de politie weer aan de verdachte of hij stap voor stap wil vertellen wat er gebeurd is. De verdachte geeft aan dat hij dat gisteren al heeft gedaan waarop een van de verhoorders zegt dat ze het nog een keer willen horen. De verdachte zwijgt. Een van de verhoorders geeft aan dat ze de waarheid willen weten. De verdachte geeft aan dat hij de waarheid vertelt, waarop de andere verhoorder zegt dat zwijgen wel lekker makkelijk is. Hierop reageert de raadvrouw door te zeggen dat zwijgen het recht is van de verdachte en dat zij dat heeft geadviseerd. Het verhoor gaat hierna gewoon verder.

De ingreep van de advocaat in het andere verhoor vindt plaats nadat er al een tijdje flink druk is opgebouwd. Er worden veel vragen op de zwijgende verdachte afgevuurd. Deze gaan over het feit maar ook over hoe de verdachte zich nu voelt, wat het met hem doet, het gebrek aan respect van verdachte voor het slachtoffer, en hoe de moeder van verdachte zich wel niet zal voelen. Dit alles wordt regelmatig gerelateerd aan het geen uitleg willen geven door verdachte. Op enig moment antwoordt de verdachte dat zijn advocaat hem heeft geadviseerd om te zwijgen. De verhoorder reageert daarop met ‘Waarop is dat advies gebaseerd. Het gaat om jou (...)’. Even later reageert de verhoorder, na een aantal vragen waarop de verdachte zwijgt, met de woorden ‘Denk aan je moeder. Hoe zal die het vinden (...)’. Daarop refereert de verdachte wederom aan het advies van de raadsman. Als de verhoorder vervolgens reageert met ‘Geef openheid van zaken. Niet ieder advies is een goed advies’, breekt de raadsman in. Hij stelt dat die laatste opmerking in strijd is met het pressieverbod en inbreuk maakt op de relatie raadsman-cliënt. De verhoorder geeft een eerste waarschuwing waarop de raadsman reageert met de opmerking dat de verhoorder het protocol moet kennen. Hierna gaat het verhoor nog even verder

op dezelfde manier: veel vragen, inspelen op het geweten van de verdachte, en de verdachte zwijgt. Opmerkingen over het (advies te) zwijgen worden niet meer gemaakt en de raadsman houdt zich stil.

De advocaat wordt verwijderd

In één verhoor tijdens het experiment heeft het ingrijpen van de raadsman geresulteerd in de verwijdering van die raadsman uit de verhoorruiimte. In dit verhoor wordt vanaf het begin flink de druk opgevoerd. Verdachte wordt geconfronteerd met belastende informatie, onder andere getuigenverklaringen en DNA-onderzoek, en met het feit dat hij toen hij in deze zaak als getuige werd gehoord iets anders heeft verklaard. De verhoorders maken duidelijk dat ze denken dat de verdachte liegt. Als de druk nog meer wordt opgebouwd, de advocaat ingrijpt en de verdachte tot twee maal toe verzoekt om overleg hetgeen niet wordt toegestaan, loopt het mis.

Verhoorder:	'We kunnen nu vaststellen dat jij 's ochtends ook in de woning bent geweest.'
Advocaat:	'Mijn cliënt heeft niet gezegd dat hij 's ochtends IN de woning geweest is.'
Verhoorder:	'Ben jij 's ochtends in de woning geweest?'
Verdachte:	'Mag ik even met mijn raadsman overleggen?'
Verhoorder:	'Nee.'
Advocaat:	'Dan moet je geen antwoord geven.'
Verhoorder:	(Wijst advocaat op het protocol en vertelt hem dat hij niet mag interrumpen).
Verhoorder:	'Ben jij 's ochtends bij [slachtoffer] geweest?'
Verdachte:	'Daar moet ik over nadenken en heb ik tijd voor nodig.'
Verhoorder:	'Waarom wil je tijd hebben?'
Verdachte:	'Om na te denken.'
Advocaat:	'Mijn cliënt verzoekt om overleg.'
Verhoorder:	(Wijst dit verzoek af).
Verhoorder:	'Als je geen antwoord geeft, heb je straks plenty tijd om na te denken.'
Advocaat:	'Daar maak ik bezwaar tegen.'
Verhoorder:	'Ik heb u al gezegd dat u het verhoor niet mag verstoren. U kent het protocol.'
Advocaat:	'In dit geval mag ik dat wel want dit is in overtreding met het pressieverbod.'

Na deze woordenwisseling wordt het verhoor onderbroken met als reden dat de advocaat het verhoor hindert. Bij het verlaten van de verhoorkamer zegt de advocaat tegen zijn cliënt dat hij vanaf nu moet zwijgen. Als de advocaat naar aanleiding van dit incident wordt geïnterviewd geeft hij aan dat hij over het algemeen goede ervaringen heeft met het bijwonen van verhoren, met name die bij de FIOD. Maar ook bij 'gewone' strafzaken is de sfeer over het algemeen

goed. In een ander verhoor dat hij binnen het experiment heeft bijgewoond verliep het verhoor, in zijn woorden, alleraardigst en waren de verhoorders uiterst netjes. Er wordt naar zijn idee wel meer druk uitgeoefend in moord- en doodslagzaken. In die zaken wil de politie graag een verklaring van de verdachte. De zaak waar hij eruit is gezet is een typisch voorbeeld van een geval waar ze te ver zijn gegaan. In de eerste plaats had zijn cliënt twee maal tevergeefs gevraagd om overleg en daarbij:

‘Hij moest gewoon antwoord geven en zou hij dat niet doen dan zou hij alle tijd van de wereld krijgen, veel meer dan hem lief was, waarbij ze dus suggereerden dat hij anders heel erg lang zou vastzitten in de gevangenis. Nou dat vond ik echt, echt veel te ver gaan. En dat was natuurlijk iets wat al was opgebouwd. Het was voor mij echt het slotstuk. He, het was al eerder gaande dat hij antwoord moest geven op vragen. Maar ik vond het op dat moment gewoon te ver gaan en dat was ook het moment dat ik eruit gezet werd.’ (*Advocaat*)

3.6 Conclusies

Wat kan nu gezegd worden van de gang van zaken rondom een verhoor waar de raadsman bij aanwezig is? In de eerste plaats dat die raadsman in ruim een vijfde van de verhoren niet aanwezig is. Hetzelfde geldt voor het voorafgaand overleg. Dat betekent een opkomst van 80%, voor zowel overleg als bijwonen van het verhoor. Dit percentage is moeilijk eenduidig te interpreteren. Vanuit het standpunt van bijvoorbeeld de cautie, waarvan het belang dat die in alle gevallen gegeven wordt groot geacht wordt, kan een score van 80% als teleurstellend beschouwd worden. Anderzijds lijkt een score van 80%, bekeken vanuit het standpunt dat toelating van de advocaat tot weerstand en logistieke problemen zou leiden, in zijn algemeenheid heel behoorlijk. Ook behoorlijk is de afstemming tussen advocaat en politie, wat betreft de starttijd van het verhoor. De 30 minuten wachttijd van het protocol blijken daarbij niet meer dan een richtlijn die al snel opzij wordt gezet als de omstandigheden daartoe aanleiding geven. Bij dit alles dient echter wel in het achterhoofd te worden gehouden dat we hier te maken hebben met een experiment binnen een geconditioneerde werkelijkheid. De eerste ervaringen met de post-Salduz praktijk, waarin advocaten een 24-uurs piketdienst draaien ten behoeve van consultatie in een veel groter scala aan (type) zaken, laat voorts zien dat de wereld buiten de experimentele conditie weerbarstiger is. Bereikbaarheid en beschikbaarheid van advocaten en spreekkamers op politiebureaus, communicatie tussen piketcentrale en politie, en piketcentrale en advocatuur, en nog vele andere punten blijken problematisch.¹³² De praktijk zal er hard aan moeten werken om

¹³² Zie bijvoorbeeld *Advocatenblad* 7 mei 2010, p. 164 en *Advocatenblad* 18 juni 2010, p. 258.

de nieuwe situatie ook daadwerkelijk in het systeem te krijgen. De verplichte invoering van het consultatierecht betekent echter wel dat, mocht een aanwezigheidsrecht worden ingevoerd, de infrastructuur daarvoor al grotendeels is gelegd.

Wat betreft de kwaliteit van de aanwezige advocaten is in hoofdstuk 2 beschreven dat uit Engels onderzoek bleek dat verdachten daar werden afgescheept met onervaren hulptroepen. Door de deelnemingseisen die aan de advocaten binnen het experiment werden gesteld was echter een bepaalde strafrechtelijke kwaliteit gegarandeerd. Wel blijkt dat in sommige gevallen gekozen raadslieden zonder duidelijke strafrechtelijke ervaring hebben opgetreden. Ook blijkt het onvermijdelijk dat de dienstdoende advocaat collega's inschakelt om hem te vervangen bij verhindering. Die collega's lijken doorgaans wel uit de strafrechtelijke kring van de dienstdoende advocaat te komen. Hiermee is een zekere kwaliteit gegarandeerd.

De algemene indruk die na het experiment overheerst is dat het geheel in relatieve rust is verlopen. De kortgedingen waarmee werd bedreigd zijn uitgebleven en hoogoplopende ruzies hebben zich niet voorgedaan. Wel zijn er irritaties en fricties. Die zijn soms het gevolg van onvoldoende kennis of een andere interpretatie van het protocol, en soms het gevolg van politiemensen die juist heel strak de hand houden aan het protocol. Voorts lijken veel politiemensen de advocaat toch vooral als een indringer te beschouwen die hen het werken moeilijk maakt. Dat advocaten vanuit hun positie de waarheidsvinding kunnen hinderen, wordt wel ingezien maar moeilijk geaccepteerd. Dit maakt dat de advocaat ook met enig wantrouwen wordt benaderd. Een advocaat die op enigerlei wijze te zichtbaar aanwezig is en daarmee het verhoorproces verstoort, leidt vrij snel tot irritatie of frustratie. Vanuit de gedachte dat de advocaat niet mag ingrijpen, trekt de politie de meerwaarde van de aanwezigheid van de advocaat *in* de verhoorkamer bovendien in twijfel. Controleren kan hij net zo goed vanuit de meekijkruimte. Met uitzondering van enkele actievelingen, hebben de advocaten het in zijn algemeenheid de politie echter niet heel lastig gemaakt. Het beeld dat de advocaten in de meeste verhoren geen prominente rol vervullen overheerst. Daartoe in de eerste plaats gedwongen door het protocol, en wellicht ook door de menselijke neiging om in het directe contact de toch al precaire verhoudingen niet op scherp te zetten. Dit laatste mechanisme werd ook benoemd in Engels onderzoek waar werd gesteld dat de passieve houding van raadslieden waarschijnlijk ook te maken had met het feit dat ze de tolerantiegrens van de politie niet nog verder durfden op te rekken. Gezien de weliswaar in beginsel vriendelijke, maar weinig ruimhartige opstelling van de Nederlandse politie is het niet ondenkbaar dat dit ook binnen het experiment een rol heeft gespeeld. Verschillende uitspraken zoals weergegeven in paragraaf 3.5.2 zijn daarvoor een

indicatie. De vrede binnen het experiment bestaat dus bij de gratie van de passiviteit van de advocaat. De meeste advocaten bleken passief genoeg. Slechts één was er zo actief dat hij werd verwijderd uit de verhoorruimte.

Niettemin zijn er advocaten die zich wel degelijk actiever opstellen tijdens het verhoor. De advocaat regelt praktische zaken, bemoeit zich met het proces-verbaal, verzoekt om overleg of geeft advies, of wijst de politie erop dat het pressieverbod wordt overtreden. Wat betreft bemoeienis met het proces-verbaal is van belang dat er weinig uniformiteit is in de wijze van verslaglegging door de politie. De politie lijkt ook nog zoekende naar de manier waarop ze daarmee om moeten gaan, mede in het licht van de meeschrijvende advocaat. Niet alleen verschilt de wijze waarop er wordt geverbaliseerd (letterlijk of samenvattend, door een typiste of een rechercheur), maar ook het moment waarop. Het feit dat de verhoren worden opgenomen maakt dat het niet meer noodzakelijk is om gelijktijdig met het verhoor te verbaliseren. Ook naderhand kan de band nog worden afgeluisterd. Dit heeft echter wel tot gevolg dat de advocaat in die gevallen niet, zoals het protocol voorschrijft en wat door advocaten als een grote meerwaarde van hun aanwezigheid wordt ervaren, ter plekke opmerkingen kan maken over het proces-verbaal en die kan laten vastleggen. Van belang lijkt wel te constateren dat de politie hier gedurende het experiment een zekere ontwikkeling in doormaakte. Toen duidelijk werd dat advocaten letterlijk meeschreven met het verhoor werd meer aandacht besteed aan de verslaglegging. Overigens bestaat onduidelijkheid over hoe het protocol op dit punt geïnterpreteerd moet worden. Mag de advocaat meelesen met de verdachte en tegelijkertijd opmerkingen maken, of moet hij daarmee wachten en krijgt hij na afloop van het (voor)lezen gelegenheid om zijn opmerkingen door te geven?

Het geven van advies of het verzoeken om overleg door de raadsman is in een enkel geval een natuurlijk onderdeel van het verhoor. Vaker echter, is het een handeling die de politie stoort in het verhoorproces en waarop dus ook niet altijd welwillend wordt gereageerd. Het ingrijpen gebeurt dan ook op momenten dat een zwijgende of moeizaam verklarende verdachte het moeilijk heeft en de politie de druk aan het opbouwen is. Datzelfde geldt eigenlijk voor het ingrijpen op grond van het pressieverbod. Dat wordt ingeroepen ten aanzien van vragen en opmerkingen die te maken hebben met het zwijgen van de verdachte. Het is echter onwaarschijnlijk dat op grond van de vaste jurisprudentie de rechter de desbetreffende vragen en opmerkingen in strijd zou achten met het pressieverbod. De advocaat legt dus zoals verwacht het pressieverbod (te) ruim uit. Dat neemt niet weg dat sommige van die opmerkingen de richting opgaan van misleiding, in die zin dat de juridische werkelijkheid eenzijdig wordt voorgespiegeld. Verhoorders proberen de verdachte ervan te overtuigen dat zwijgen hem niet helpt en stellen daarbij soms zelfs het advies van de advocaat in twijfel.

4 Het handelen van de verhoorders

Gebruik van pressie tijdens verhoren met raadsman en verschillen met verhoren zonder raadsman

4.1 Inleiding

Hoofdstuk 4 geeft een beschrijving en analyse van de houding van de verhoorders in zowel verhoren met als zonder raadsman. Daarbij wordt in paragraaf 4.2 allereerst ingegaan op hoe lang de verhoorders een verhoor laten duren als de raadsman er niet is en als de raadsman er wel is (vraag f). Vervolgens komen de verhoortechnieken van de verhoorders aan de orde. De vraag is of verschillen kunnen worden vastgesteld tussen verhoren met en verhoren zonder raadsman wat betreft het uitoefenen van pressie (vraag g). Daartoe wordt allereerst in paragraaf 4.3 een overzicht gegeven van de verhoortechnieken die de politie in alle bijgewoonde verhoren heeft aangewend en hoe de verhoortechnieken te benoemen zijn in dimensies van pressie. Of het gebruik van pressie verschilt tussen verhoren met en verhoren zonder raadsman, wordt vervolgens in paragraaf 4.4 uiteengezet. Ten slotte wordt in paragraaf 4.5 ingegaan op de meer algemene en overkoepelende vraag, welke bijdrage de raadsman levert aan het voorkomen van ongeoorloofde pressie en aan een transparantere verhoorsituatie (vraag h).

4.2 De duur van het verhoor

Een belangrijk kenmerk van het verdachtenverhoor is de verhoorduur. In hoofdstuk 2 is aan de orde gekomen dat het langdurig achter elkaar verhoren van een verdachte er mede voor kan zorgen dat de verdachte een (valse) bekentenis aflegt. De duur van het verhoor kan dus beschouwd worden als een techniek of tactiek die de politie toe kan passen om niet-meewerkende verdachten aan het praten te krijgen. Binnen het experiment heeft de advocaat een controlerende rol toegewezen gekregen wanneer het gaat om zijn aanwezigheid tijdens het verhoor. In deze hoedanigheid zou de advocaat er dus op kunnen toezien dat er niet te lang achter elkaar verhoord wordt. Op basis hiervan kan verwacht worden dat verhoren waarbij geen advocaat aanwezig is langer duren dan verhoren waarbij wel een advocaat aanwezig is. In tabel 4.1 staan de verschillen in

gemiddelde verhoorduur¹³³ tussen verhoren met en verhoren zonder advocaat weergegeven, uitgesplitst naar politieregio. Zowel in Amsterdam als in Rotterdam worden geen significante verschillen gevonden in verhoorduur. Opvallend is dat de gemiddelde verhoorduur in Den Haag het hoogst ligt en in Midden- en West-Brabant het laagst. Daarnaast duren verhoren in Rotterdam gemiddeld langer dan in Amsterdam.¹³⁴

Tabel 4.1 Gemiddelde verhoorduur uitgesplitst naar aanwezigheid advocaat en politieregio

	Aanwezigheid advocaat	n	Gemiddeld	Vershil in gemiddelde (p-waarde)
Amsterdam	Nee	14	2:05	0:22 (.327)
	Ja	55	1:43	
Rotterdam	Nee	18	2:23	-0:12 (.651)
	Ja	61	2:35	
Den Haag	Nee	12	3:59	-
	Ja	-	-	
Brabant (M/W)	Nee	6	1:53	-
	Ja	-	-	

Noten:

† P < .10; # P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

De resultaten wijzen erop dat verschillen in verhoorduur meer te maken hebben met verschillen tussen de politieregio waar het verhoor plaatsvindt dan met het al dan niet aanwezig zijn van een advocaat bij het verhoor. Aan de ene kant zou dit erop kunnen wijzen dat het voor de politie voor wat betreft de duur van het verhoor niet uitmaakt of er een advocaat bij het verhoor aanwezig is. Aan de andere kant heeft dit mogelijk ermee te maken dat het voor de advocaat ten tijde van het verhoor moeilijk is in te schatten hoe lang het verhoor uiteindelijk zal gaan duren. Hierdoor is de totale duur van het verhoor moeilijk door de advocaat te controleren. Uit het onderzoek is echter wel naar voren gekomen dat de

133 De verhoorduur is gecorrigeerd voor de totale tijd dat pauze gehouden is. Dit kunnen onderbrekingen zijn voor het halen van koffie of water maar ook langer durende lunchpauzes.

134 Aanvullende analyses hebben uitgewezen dat de gemiddelde verhoorduur van 1:47 uur over alle verhoren in Amsterdam significant lager ligt dan de gemiddelde verhoorduur van 2:32 uur over alle verhoren in Rotterdam (beide gemiddelden zijn berekend op alle verhoren in de betreffende politieregio).

advocaat soms aangeeft dat het verhoor niet snel genoeg tot de kern komt. Dit duidt erop dat sommige advocaten er wel op proberen toe te zien dat het verhoor niet te lang duurt. Daarnaast is gebleken dat advocaten er, tijdens onderbrekingen of na afloop van het verhoor, op wijzen dat er voldoende pauze gehouden dient te worden. Ook wordt tijdens het verhoor om bijvoorbeeld een lunchpauze gevraagd en wordt tegen de verdachte gezegd dat hij moet aangeven wanneer hij pauze wil.

Een nadere analyse (zie tabel G4 in bijlage G) heeft uitgewezen dat in Rotterdam gemiddeld langer pauze gehouden wordt tijdens het verhoor wanneer een advocaat aanwezig is dan wanneer er geen advocaat aanwezig is.¹³⁵ Dit lijkt erop te wijzen dat de aanwezigheid van de advocaat vooral een rol speelt bij het gebruik van pauzes tijdens het verhoor zodat er niet te lang achter elkaar verhoord wordt. De analyse van de totale verhoorduur heeft laten zien dat dit er niet voor hoeft te zorgen dat een verhoor in totaal korter duurt wanneer er een advocaat bij aanwezig is.

4.3 Van verhoortechnieken naar het gebruik van pressie door verhoorders

4.3.1 Gebruik van verhoortechnieken

In deze paragraaf wordt aangegeven welke verhoortechnieken de verhoorders zoal aanwenden gedurende een verhoor. Het gaat om het totaal aan bijgewoonde verhoren, dus om zowel verhoren met als verhoren zonder raadsman. De aangewende verhoortechnieken zijn geclassificeerd in veertien verschillende typen.¹³⁶ Tabel 4.2 hieronder laat zien in welke mate een bepaalde verhoortechniek gebruikt wordt. Daarbij valt meteen op dat de meeste technieken in het merendeel van de verhoren niet worden gebruikt. Met name ‘beloftes doen’ (95.8%), ‘fysiek intimideren’ (95.8%) en ‘morele rechtvaardigingen aandragen’ (92.9%) worden vrijwel nooit gebruikt. Dit maakt duidelijk dat gebruikmaking van de extremere verhoortechnieken, in tegenstelling tot in Amerika, Engeland en Schotland het geval is, in Nederland als uitzonderlijk beschouwd kan worden. De enkele keer dat bijvoorbeeld wel sprake is van fysiek intimideren gaat het bijvoorbeeld om de situatie dat een verhoorder ineens opspringt en heel dicht voor de (zittende) verdachte gaat staan. In de meeste gevallen betreft het een combinatie van een agressieve houding en

¹³⁵ Ook in Amsterdam wordt tijdens verhoren met advocaat gemiddeld langer pauze gehouden dan tijdens verhoren zonder advocaat maar het verschil is niet significant.

¹³⁶ Zie voor de verantwoording hoofdstuk 1. Voorbeelden van hoe uitspraken en opmerkingen van verhoorders geclassificeerd worden tot de verschillende verhoortechnieken worden in tabel G3 van bijlage G weergegeven.

verbaal geweld. Bij morele rechtvaardigingen gaat het bijvoorbeeld om de volgende uitspraak van een verhoorder:

Verhoorder: 'Ik denk dat het een uit de hand gelopen beroving is geweest. Dit was niet de bedoeling.'

Tabel 4.2 Verdeling van de verhoren naar de mate waarin verhoortechnieken gebruikt worden (n=168)

	Nooit	Heel weinig	Weinig	Regel matig	Veel	Heel veel
Vertrouwen opbouwen (P3)	28.6%	18.5%	22.0%	18.5%	10.1%	2.4%
Confronteren met (indirect) bewijs (P4)	48.2%	12.5%	12.5%	15.5%	8.3%	3.0%
Confronteren met verklaringen (P5)	55.4%	8.9%	14.9%	8.9%	7.7%	4.2%
Hypothetische situaties voor leggen (P6)	77.4%	10.7%	7.7%	3.6%	0.6%	0.0%
Suggestieve vragen stellen (P7)	56.0%	15.5%	11.3%	8.3%	6.0%	3.0%
Beloftes doen (P8)	95.8%	3.0%	0.6%	0.6%	0.0%	0.0%
Inspelen op geweten (P9)	50.6%	13.1%	12.5%	11.9%	6.0%	6.0%
Sympathie tonen (P10)	62.5%	14.9%	8.9%	7.7%	4.8%	1.2%
Morele rechtvaardigingen aan dragen (P11)	92.9%	3.6%	1.8%	1.8%	0.0%	0.0%
Tegenstellingen identificeren (P12)	67.3%	13.7%	8.9%	4.8%	3.6%	1.8%
Onderbreken verdachte (P13)	81.5%	7.1%	5.4%	4.8%	1.2%	0.0%
Ongeduld, frustratie of boosheid tonen (P14)	71.4%	10.7%	4.8%	7.1%	4.2%	1.8%
Consequenties zwijgen benadrukken (P15)	62.5%	11.9%	7.1%	13.1%	4.2%	1.2%
Fysiek intimideren (P16)	95.8%	3.0%	0.6%	0.6%	0.0%	0.0%

Bij sommige technieken is de verhouding van gebruik ongeveer gelijk. 'Confronteren', 'suggestieve vragen stellen', en 'inspelen op geweten' worden allemaal ongeveer net zo vaak wel als niet gebruikt. Als voorbeeld van suggestieve vragen kunnen worden genoemd:

Verhoorder: 'Je mag iemand niet, dan is het toch lekker dat het probleem opgelost is.'

Of:

Verhoorder: 'Als je er niets mee te maken hebt, verklaar je toch?'

En:

Verhoorder: 'Zou het slachtoffer om twaalf uur 's nachts een afspraak maken met een onbekende?'

Bij 'inspelen op geweten' wordt regelmatig gebruik gemaakt van moeders, kinderen, partners, overige familie en de vriendenkring van de verdachte. Tegen een verdachte die niet wil verklaren is bijvoorbeeld gezegd:

Verhoorder: 'Het gaat ook om andere mensen. Je stapt er nu wel makkelijk over heen. Je moeder, je vriendin, je kind. Wat zal het met hen doen?'

De verhoortechniek die duidelijk het meeste wordt gebruikt – in 71.4% van de verhoren – betreft 'vertrouwen opbouwen'. In hoofdstuk 2 is beschreven dat het opbouwen van een band met de verdachte een belangrijk onderdeel is van de methoden van verhoor die aan de Nederlandse verhoorders worden geleerd. De tabel laat zien dat die theorie dus ook in de praktijk wordt gebracht. Uit de observaties blijkt dat de manier waarop de band wordt opgebouwd veelvuldig verloopt volgens een vast stramien. Verhoorders beginnen – vaak ook op basis van een tevoren uitgewerkt verhoorplan – met het op het gemak stellen van de verdachte. Er wordt koffie gehaald, er wordt gevraagd aan de verdachte hoe het met hem gaat, of hij een beetje heeft geslapen en of hij al heeft gegeten. Verhoorders leven mee met de verdachte als hij gezondheidsklachten heeft of als hij het emotioneel moeilijk heeft. Er wordt gevraagd of er dingen geregeld moeten worden en er wordt gezegd dat de verdachte moet aangeven als hij iets wil drinken of een sigaretje wil roken. Ook worden er soms grappen gemaakt en flauwekul uitgewisseld. Dit eerste contact gaat vervolgens als vanzelf over in een gesprek over de persoonlijke omstandigheden en de interesses van de verdachte. Er wordt gepraat over voetbal, familie, tatoeages, raps, enzovoort. Afhankelijk van de houding van de verdachte wordt hier soms bijzonder veel tijd in geïnvesteerd. Zo gaat het in één verhoor zo'n twintig minuten lang over typen velgen, kleuren en andere kenmerken van auto's. Bepaalde verhoren – dit zijn meestal de eerste verhoren – komen zelfs niet verder dan een algemeen (soms moeizaam) gesprek.

4.3.2 Vier dimensies van pressie

Binnen het experiment hebben we te maken met de zwaarste categorie misdrijven. Uit buitenlands onderzoek komt naar voren dat in dergelijke zaken er een krachtigere en vijandigere dynamiek lijkt te bestaan tussen verdachten en de politie.¹³⁷ Dat zou ook voor de Nederlandse verhoren kunnen betekenen dat de politie er eerder toe geneigd is om de verdachte onder druk te zetten teneinde een bekentenis te verkrijgen. Door een advocaat wordt dit verwoord als dat bij moordzaken de behoefte van de politie om te scoren groter is. Het is in dat licht opvallend dat de verhoorders, zoals bleek in de vorige paragraaf, binnen het experiment veel van de veertien geselecteerde verhoortechnieken relatief weinig aanwenden. De belangrijkste vraag is echter of de raadsman enige invloed heeft op het onder druk zetten van de verdachte door middel van het gebruik van die verhoortechnieken. Om een indruk te krijgen van de mate waarin verhoorders pressie gebruiken, wordt in deze paragraaf nagegaan of de in paragraaf 4.3.1 genoemde veertien geobserveerde verhoortechnieken gereduceerd kunnen worden tot een of meerdere dimensies van pressie. In hoofdstuk 1 is reeds besproken dat pressie niet rechtstreeks gemeten kan worden en dat daarom verhoortechnieken geobserveerd zijn waarvan kort gezegd nagegaan wordt welke verhoortechnieken bij elkaar geclusterd zijn.¹³⁸ De geclusterde verhoortechnieken vormen een factor die uitdrukking geeft aan een dimensie van pressie.

Zoals uit de gegevens gepresenteerd in tabel 4.2 naar voren gekomen is, worden drie verhoortechnieken tijdens de geobserveerde verhoren vrijwel niet gebruikt. Verhoorders doen bijna nooit beloftes, het is maar een enkele keer voorgekomen dat de verdachte fysiek geïntimideerd wordt en ook het aandragen van morele rechtvaardigingen komt relatief gezien bijna niet voor. Omdat deze drie verhoortechnieken vrijwel niet gebruikt worden door verhoorders, zijn de aantallen te klein om in de hiernavolgende factoranalyse mee te nemen. De resultaten van de factoranalyse worden weergegeven in het eerste gedeelte van tabel 4.3 en laten zien in welke mate de verhoortechnieken geclusterd kunnen worden. Uit de gegevens komt naar voren dat er vier dimensies van pressie gevonden worden. Dit betekent dat verhoorders op vier verschillende manieren druk op de verdachte trachten uit te oefenen. In de eerste plaats komt naar voren dat de verhoortechnieken ‘Vertrouwen opbouwen’ en ‘Sympathie tonen’ samen een achterliggende dimensie van pressie meten. Deze dimensie kan geduid

¹³⁷ Dit wordt eveneens geconstateerd in internationaal onderzoek: Gudjonsson 2003; Pearse 1997.

¹³⁸ Een uitgebreide toelichting over factoranalyse is in hoofdstuk 1 gegeven en een uitgebreide methodische verantwoording en toelichting bij de interpretatie van de gegevens wordt in bijlage E gegeven.

worden als *sympathiseren*. Bijbehorende verhoortechnieken zijn erop gericht de verdachte op zijn gemak te laten voelen in een poging een verklaring te ‘ontlokken’.

Tabel 4.3 Resultaten van de exploratieve factoranalyse van verhoortechnieken en beschrijvende statistieken van de gevonden dimensies van pressie (n = 168)

	Promax geroteerde factorladingen			
	<i>Sympathiseren</i>	<i>Confronteren</i>	<i>Manipuleren</i>	<i>Intimideren</i>
Vertrouwen opbouwen (P3)	.846	.012	-.088	.066
Confronteren met (indirect) bewijs (P4)	-.198	.384	.107	.266
Confronteren met verklaringen (P5)	-.004	.133	.614	.052
Hypothetische situaties voorleggen (P6)	-.056	.019	.735	-.035
Suggestieve vragen stellen (P7)	-.048	-.075	.422	.254
Inspelen op geweten (P9)	.149	-.211	.221	.800
Sympathie tonen (P10)	.705	.122	.066	.065
Tegenstellingen identificeren (P12)	.111	.618	.308	-.179
Onderbreken verdachte (P13)	.064	.881	-.034	-.104
Ongeduld, frustratie of boosheid tonen (P14)	-.025	.570	-.026	.333
Consequenties zwijgen benadrukken (P15)	-.024	.075	-.150	.737
	Beschrijvende statistieken			
Cronbach's Alpha (α)	.67	.65	.54	.58
Minimum	0.00	0.00	0.00	0.00
Maximum	5.00	4.00	4.00	5.00
Gemiddelde	1.26	0.76	0.86	1.08
Standaard Deviatie	1.17	0.87	0.94	1.23

Noten: Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) is .077.

De tweede dimensie die onderscheiden wordt, bestaat uit de verhoortechnieken ‘Confronteren met bewijs’, ‘Tegenstellingen identificeren’, ‘Onderbreken verdachte’ en ‘Ongeduld, frustratie of boosheid tonen’. Deze factor kan geduid worden als *confronteren*. Door deze verhoortechnieken te gebruiken trachten de verhoorders de verdachte als het ware klem te zetten zodat de verdachte het

gevoel krijgt geen kant meer op te kunnen. Het zou erop moeten lijken dat het afleggen van een verklaring of bekentenis de enige uitweg is.

De derde dimensie bestaat uit de verhoortechnieken ‘Confronteren met verklaringen’, ‘Hypothetische situaties voorleggen’ en ‘Suggestieve vragen stellen’. Deze factor kan geduid worden als *manipuleren*. Met deze verhoortechnieken proberen verhoorders de verdachte als het ware te misleiden of ‘erin te luizen’. Dit wordt sprekend uitgedrukt door de Engelse uitspraak: ‘To trick or deceive a suspect into a confession.’¹³⁹ Het feit dat het confronteren met verklaringen van anderen hier eveneens onder valt, verdient nadere toelichting. Het lijkt tegen-intuïtief om het confronteren met (indirect) bewijs en het confronteren met verklaringen van anderen niet tot dezelfde dimensie van pressie te rekenen. Beide hebben immers een confronterende component in zich. Bij het confronteren met verklaringen van anderen gaat het om wat anderen beweren. Het is nog maar de vraag of die anderen de waarheid spreken. Dit is van een andere orde dan feiten zoals peilingen van zendmasten of bloedsporen op kleding die onderdeel zijn van confronteren met (indirect) bewijs. Daarbij kunnen de verklaringen van anderen door verhoorders gemanipuleerd worden door selectieve delen van de verklaringen te gebruiken. Hierdoor bestaat het risico dat betreffende delen van de verklaring door een getuige of een medeverdachte uit hun verband gehaald worden. Het manipulatieve of misleidende karakter wordt eveneens duidelijk door de interpretatie (of suggestie zo men wil) die verhoorders in de gebruikte delen van de verklaring kunnen leggen zoals met onderstaande citaat geïllustreerd wordt:

Verhoorder: ‘Je begrijpt dat je behoorlijk wordt aangewezen. Je maatjes lappen je erbij hè?!’

Bij het confronteren met (indirect) bewijs kan tot op zekere hoogte eveneens gemanipuleerd worden en ook de feiten kunnen enigszins uit hun verband getrokken worden. Echter, verklaringen van getuigen of medeverdachten zijn naar ons idee makkelijker te manipuleren dan (indirect) bewijs. Gesteld zou kunnen worden dat het een nuanceverschil in manipulatie en interpretatie betreft, waardoor de manier waarop verhoorders de verdachten met verklaringen van anderen confronteren derhalve meer overeen komt met het stellen van suggestieve vragen en het voorleggen van hypothetische situaties dan met de meer confronterende verhoortechnieken, waartoe confronteren met (indirect) bewijs gerekend wordt.

Als laatste meten de verhoortechnieken ‘Inspelen op geweten’ en ‘Consequenties zwijgen benadrukken’ samen de vierde achterliggende dimensie van pressie. Deze kan geduid worden als *intimideren* en is erop gericht de

139 Skolnick & Leo 1992.

verdachte zich ongemakkelijk te laten voelen door gevoelens van schuld, onrust dan wel wantrouwen. De verhoorders trachten hiermee op het niveau van het gevoel of de gevolgen van het zwijgen de ernst van de situatie te benadrukken.

In het tweede gedeelte van tabel 4.3 wordt weergegeven in welke mate de samengenomen verhoortechnieken de achterliggende dimensies van pressie betrouwbaar meten. De waarden variëren tussen de .67 voor de dimensie *sympathiseren* en .54 voor de dimensie *manipuleren*. Gegeven dat als algemene richtlijn voor een betrouwbare schaal een waarde wordt gehanteerd tussen de .70 en .80, zijn de hier verkregen waarden laag te noemen. Echter, gezien het kleine aantal verhoortechnieken per dimensie van pressie en de diversiteit aan geobserveerde verhoortechnieken kan de grens voor een betrouwbare schaal lager gelegd worden.¹⁴⁰ Derhalve worden de schalen voor de dimensies *sympathiseren* (.67) en *confronteren* (.65) als betrouwbaar beschouwd. De betrouwbaarheid van de schalen voor de dimensies *manipuleren* en *intimideren* laten te wensen over. Gezien het exploratieve karakter van dit onderzoek naar het gebruik van pressie tijdens politieverhoren zullen deze schalen in de hiernavolgende analyses wel gebruikt worden. Conclusies op basis van de resultaten van die analyses zullen echter met enige terughoudendheid getrokken dienen te worden.

Voor de verdere analyses wordt per dimensie van pressie een schaalvariabele geconstrueerd waarbij het gemiddelde wordt genomen van de verhoortechnieken die samen de achterliggende dimensie van pressie uitdrukken. In het tweede gedeelte van tabel 4.3 worden tevens de beschrijvende statistieken van de vier dimensies van pressie weergegeven. Theoretisch gezien kunnen de schaalvariabelen voor de dimensies van pressie een maximale waarde van 5 aannemen (gezien de codering van 0 tot en met 5 op de verhoortechnieken). Wanneer tijdens een verhoor de maximum waarde gescoord wordt, betekent dit dat er heel veel van de betreffende dimensie van pressie gebruikt gemaakt wordt. De score 0 betekent daarentegen dat er tijdens het verhoor in het geheel geen gebruik gemaakt is van betreffende dimensie van pressie. De resultaten tonen aan dat er voor elke dimensie van pressie geldt dat er verhoren zijn waarin ze niet gebruikt worden. Aan de andere kant geldt voor *sympathiseren* en *intimideren* dat er verhoren zijn waarin deze vormen van pressie heel veel gebruikt worden. Het maximum voor *confronteren* en *manipuleren* is 4 wat betekent dat er geen verhoren zijn waarin beide vormen van pressie heel veel gebruikt worden. Uit de gemiddelden kan geconcludeerd worden dat *sympathiseren* gemiddeld genomen het meeste gebruikt wordt. Naast *sympathiseren* maken verhoorders gemiddeld genomen ook relatief vaak gebruik van het *intimideren* van de verdachte. Het *manipuleren* en *confronteren* van de

140 Zie hiervoor onder andere Kline 1999.

verdachte komen gemiddeld genomen minder vaak voor waarbij het *confronteren* van de verdachte het minst vaak gebruik wordt.

Op basis van deze resultaten kan geconcludeerd worden dat de politie over het algemeen weinig gebruik maakt van pressie. Het hoogste gemiddelde van 1.26 voor *sympathiseren* is nog steeds laag te noemen gezien de schaal, die loopt van 0 tot en met 5. De maxima van 4 en 5 geven echter aan dat er wel degelijk verhoren zijn waar veel tot heel veel pressie gebruikt wordt. Gezien de bevindingen blijkt dit om uitzonderlijke gevallen te gaan. Verder is gebleken dat, als de politie pressie gebruikt, het over het algemeen een *zachte* vorm van pressie (*sympathiseren*) betreft in plaats van een *harde* vorm van pressie. Een mogelijke reden waarom de politie over het algemeen vaker gebruik maakt van zachte pressie dan van harde pressie kan gezocht worden in de dynamiek tussen verhoorders en verdachten. Een verkennende analyse heeft laten zien dat *sympathiseren* gepaard gaat met meer verklaringsbereidheid van de verdachte tijdens het verhoor over algemene en persoonlijke zaken. Dit zou er op kunnen duiden dat de politie vooral *sympathiseren* gebruikt om de verdachte te laten praten en aan het praten te houden. Uit dezelfde verkennende analyse is naar voren gekomen dat *intimideren* gepaard gaat met een zwijgende verdachte en minder met een verklarende verdachte. Dit lijkt dus een vorm van pressie te zijn die gericht is op het breken van de weerstand van verdachte, hem aan het praten te krijgen. Verder wordt nog geconstateerd dat *confronteren* gepaard gaat met een verdachte die *niet* over het delict wil verklaren.¹⁴¹ Mogelijk tracht de politie, door de verdachte te confronteren met (indirect) bewijs en verklaringen van anderen, de indruk te wekken veel te weten en dat het voor de verdachte verstandig is openheid van zaken te geven. In paragraaf 4.4.2 en paragraaf 5.6 wordt uitgebreider ingegaan op de relatie tussen de proceshouding van de verdachte en het gebruik van pressie door de politie.

De bevinding dat tijdens verdachtenverhoren in Nederland vaker gebruik gemaakt wordt van *sympathiseren* dan van de drie harde vormen van pressie dient enige nuancering. In hoofdstuk 1 is besproken dat de meeste verdachten drie keer verhoord worden voordat ze voorgeleid worden bij de RC. Het is niet gelukt om alle verhoren van elke verdachte bij te wonen wat ertoe geleid heeft dat er meer eerste verhoren zijn bijgewoond dan tweede verhoren, en meer

141 De correlatiecoëfficiënten staan vermeld in tabel G6 in bijlage G. De coëfficiënt tussen sympathiseren en verklaringsbereidheid over algemene zaken is .171, tussen intimideren en gebruik zwijgrecht .305, tussen intimideren en verklaringsbereidheid delict/algemeen respectievelijk -.353 en -.317 en tussen confronteren en verklaringsbereidheid over delict -.196. Opgemerkt dient te worden dat het hier bivariate analyses betreft (er wordt niet gecontroleerd op andere factoren) en dat ze dus enkel een tendens laten zien.

tweede verhoren dan derde verhoren.¹⁴² Tijdens het observeren is naar voren gekomen dat er een zeker opbouw in de verhoren zit. Het eerste verhoor is vooral aftastend, tijdens het tweede verhoor wordt er meer inhoudelijk op de zaak ingegaan, iets wat tijdens het derde verhoor voortgezet wordt. Verondersteld kan worden dat deze opbouw in verhoren samengaat met het gebruik van verschillende vormen van pressie. Een aanvullende analyse (zie tabel G5 in bijlage G) laat zien dat het gemiddelde van *sympathiseren* tijdens de eerste en tweede verhoren hoger is dan de gemiddelden van *confronteren*, *manipuleren* en *intimideren*. Tijdens het derde verhoor is dat precies omgekeerd. Hieruit kan opgemaakt worden dat er een tendens gevonden wordt dat tijdens het eerste en tweede verhoor over het algemeen sympathie jegens de verdachte getoond wordt en dat tijdens het derde verhoor vooral hardere vormen van pressie aangewend worden. Verder kan uit de aanvullende analyse opgemaakt worden dat alleen de gemiddelden voor manipuleren significant verschillen tussen het eerste, tweede en derde verhoor. Wanneer deze bevindingen uit de aanvullende analyse gekoppeld worden aan het gegeven dat tweede en derde verhoren minder in de data zitten dan eerste verhoren is de bevinding dat sympathiseren over alle verhoren gezien vaker gebruikt wordt enigszins vertekend. Op basis van de gemiddelden die in tabel G5 in bijlage G weergegeven worden zou voorzichtig geconcludeerd kunnen worden dat bij gelijke aantallen eerste, tweede en derde verhoren *sympathiseren* en *intimideren* gemiddeld genomen het meeste gebruikt worden en *confronteren* het minst vaak. *Manipuleren* zou daar nog tussen vallen. Of deze verschillen significant zouden zijn is op basis van dit onderzoek niet in te schatten.

4.4 Verschillen in het gebruik van pressie tussen verhoren met en zonder raadsman

4.4.1 Opvattingen en verwachtingen van verhoorders en advocaten

Waar alle politiemensen het over eens zijn, is dat het toch wel even wennen is, zo'n advocaat die op je vingers kijkt. Dat is een extra stressfactor en het maakt ook dat je soms bijna meer bezig bent met de advocaat dan de verdachte. Al hangt het uiteraard erg af van de advocaat zelf: is hij erg aanwezig of laat hij zich niet horen. In dat laatste geval vergeet je op een gegeven moment dat hij er bij zit en kun je gewoon je verhoorplan afwerken. Een teamleider zegt over zijn mensen:

¹⁴² Figuur 1.1 heeft laten zien dat sommige verdachten 4 of 5 keer verhoord zijn. Omwille van de geringe aantallen worden deze verhoren met de derde verhoren tot een categorie samengenomen. Zie eveneens paragraaf 4.4.2.

‘Sommigen geven aan van eventjes een plankenkoortsje en vervolgens hebben ze er geen erg meer in dat hij er zit.’ (*Teamleider*)

Een (minder ervaren) verhoorder geeft hetzelfde aan: in het begin is het spannend maar het went snel.

‘Ja, nou ik vond het best spannend moet ik zeggen, het was voor mij de eerste keer en dan ook een grote zaak en dan echt een hoofdverdachte dus het is effe wat anders dan een winkeldief, dus het was voor mij sowieso heel spannend, de camera’s stonden erop, alles wordt opgenomen wat je zegt wat je doet en het idee van de raadsman vond ik het begin best wel eng als ik eerlijk ben, en daar werd ik wel nerveus van, en toen dacht ik gelukkig hij is er niet dan heb ik alleen de camera’s en de microfoons, en gaande de verhoren vond ik het eigenlijk wel meevallen en toen had ik zoiets van oh hij mag er wel bij zijn ik heb er geen moeite meer mee.’ (*Verhoorder*)

De meeste verhoorders stellen de aanwezigheid van de raadsman overigens gelijk met de aanwezigheid van de camera’s. Op de vraag naar de invloed van de raadsman, beginnen ze over de camera’s. Ook als daar rechtsreeks naar gevraagd wordt, is het antwoord meestal dat de raadsman niet nog meer beperkt dan dat de camera’s al deden. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat veel verhoorders weinig ervaring hebben met verhoren met camera maar zonder raadsman. Een werkelijk verschil is voor hen dus moeilijk aan te geven. Een teamleider stelt echter dat hij wel degelijk verschil ziet.

‘Nee, ze zijn voorzichtiger en niet zo van dat ze nu bang zijn ofzo, maar je merkt gewoon dat ze er gespannener in zitten, nogmaals ook te maken met camera’s maar ook absoluut dat er een advocaat is. Je ziet later ook dat de camera’s ook draaien, maar ze zitten in bewaring stelling, en de advocaat zit er niet bij, zijn ze anders.’ (*Teamleider*)

Verhoorders zijn dus voorzichtiger en moeten wennen. Maar de hamvraag is of er ook minder druk wordt uitgeoefend, in het bijzonder ongeoorloofde druk. Met name dat laatste is voor verhoorders een lastige vraag om antwoord op te geven, nu ze voor een bevestigend antwoord eerst zouden moeten erkennen dat ze onoorbare dingen doen. De meesten menen dan ook dat er weinig zal veranderen in hun wijze van verhoren. Het navolgende citaat van een verhoorder komt erop neer dat hij verhoort zoals het hoort.

‘Kijk pressie ja, oké wat is pressie? Laat ik dat eerst voorop stellen. Is dat druk opbouwen of niet? Ja, kijk de een kan dat als druk opbouwen ervaren en ik ervaar het als: ik noem een aantal feiten op en een aantal situaties dat zich kennelijk tijdens het incident heeft afgespeeld aan de hand van technisch en tactische bewijs en getuigenverklaringen en daar mag hij een verklaring opgeven. Maar als hij dat ervaart als opbouwen van druk...maar goed we zitten niet voor een diefstal van een

pakje boter, zullen we maar zeggen (...). Ik mag me alleen bezig houden met de feiten die er op dat moment zijn, maar ik hoef niet alle feiten in een keer op tafel te leggen (...) en als hij het als opbouwen van druk ervaart, dat zegt dat misschien meer over de verdachte hoe hij zich in de situatie voelt.’ (*Verhoorder*)

Een ander geeft eveneens aan dat hij het niet anders zal gaan doen.

‘Ja, het zou raar zijn als je dat anders maakt, want het is voor een camera, maar ik ga hier niet, als ik hier een verhoor doe, dan ga ik niet andere rare dingen doen. Ik moet zeggen, ik start zo’n verhoor, ik zal nooit een verdachte belazeren. Dat krijg je gewoon terug, dat weet je van vroeger (...) als je een verdachte “ja maar toen is me ook wat beloofd. Toen hebben ze gezegd dat mijn maatje had bekend maar achteraf bleek dat hij niet bekend had”. Zo werk ik niet en ik kan alleen maar voor mezelf praten, niet voor een ander. Mij beïnvloedt het er niet in.’ (*Verhoorder/teamleider*)

Dat er wel nagedacht wordt over de grenzen van wat mag en niet mag, blijkt uit het citaat van de volgende verhoorder. Hij meent niettemin dat de advocaat geen verschil zal maken.

‘Je denkt er wel vaker over na van waar zal de grens liggen. Waar ligt de grens waar je te ver gaat. Ik denk daar sowieso wel eens over na maar ik denk niet dat dat uitmaakt of daar een advocaat bij zit ja of nee.’ (*Verhoorder*)

Van een teamleider komt een iets ander geluid. Hij denkt dat de verhoorders minder druk durven zetten. Al suggereert hij wel dat dit effect op den duur zal afnemen.

‘Ja, hoever ga je die druk zetten en daar zijn ze dan toch wel terughoudend in het verhoor. Daar heb je het wel over. Ze hebben toch die druk van de advocaat. (...) Ik denk dat het verhoor nu wel minder krachtig is, wat moeten we nou en er zit een advocaat bij. Kunnen we nu wel of niet druk zetten en hoever kunnen we druk zetten, en dat zal even gewenning zijn en tijd nodig hebben. En nu zullen ze misschien best wat terughoudender zijn want nu zit er een advocaat bij maar dat is ook een gewenning maar straks zitten we steeds met dezelfde advocaten in het hok.’ (*Teamleider*)

Uit de interviews komt kortom het beeld naar voren dat verhoorders weliswaar worden geremd door de aanwezigheid van de advocaat, maar dat dat toch met name een tijdelijk iets is. Het zal wennen. Het lijkt voor hen moeilijk voor te stellen dat de advocaat ongeoorloofde pressie zal kunnen voorkomen. Dat verhoorders wel voorzichtiger (zullen) zijn als er een raadsman bij zit, komt naar voren uit de interviews met de advocaten. Daarbij wordt met name gesproken op basis van verwachtingen – advocaten kunnen immers niet zelf vergelijken – maar ook wordt verwezen naar de ervaring van cliënten:

‘En ik denk dat het ook gewoon heel reëel is om te denken dat ook de verhoorders gewoon wat rustiger aan doen als jij er bij bent. Ik denk gewoon dat dat reëel is om te denken. Cliënten zeggen dat ook wel eens, van als jij er een keer niet bij bent, dat het er dan toch wel wat heftiger aan toe gaat.’ (*Advocaat*)

Een andere advocaat stipt een interessant punt aan. Hij gaat niet zozeer in op de pressie maar eerder op de zorgvuldigheid van de politie bij het confronteren van de verdachte met belastende informatie. Daar kun je als advocaat invloed op hebben, al wordt dat binnen het experiment te veel beperkt door het protocol.

‘Wat ik wel zie, is dat er wel vaak wordt gespeeld met hele en halve waarheden en feiten, conclusies en meningen door elkaar worden gehusseld. Dat is heel vervelend dat je dan als advocaat niet mag optreden, want ik vind dat als je onwaarheden vertelt aan een cliënt en hem om een reactie vraagt dan is dat onzuiver. Ik kan mij verhoren herinneren waar het niet mocht maar waar ik wel opgetreden ben.’ (*Advocaat*)

4.4.2 *Gebruik pressie in relatie tot kenmerken van verhoor, verdachte en zaak*

Multilevel regressieanalyse

In hoofdstuk 1 is uitgebreid beschreven hoe door middel van een multilevel regressieanalyse nagegaan kan worden in hoeverre de aanwezigheid van een raadsman bij het verhoor effect heeft op het handelen van de verhoorders. Het is van belang dat in de analyse gecontroleerd wordt op andere factoren die samenhangen met het gebruik van pressie en dus mogelijk verschillen tussen verhoren kunnen veroorzaken. Met het observatieschema is gepoogd gedetailleerde informatie boven water te krijgen over kenmerken van het verhoor, de verdachte en de zaak. Het is echter gebleken dat in veel gevallen lang niet alle informatie beschikbaar of ten tijde van de observatie reeds bekend was bij de politie. Dit heeft ertoe geleid dat niet alle informatie, zoals in het observatieschema aangegeven, in de analyses betrokken kan worden. Door de grote aantallen missing values zou dit leiden tot een te grote selectie van de verhoren die geanalyseerd kunnen worden. Een overzicht van de kenmerken met bijbehorende beschrijvende statistieken van het verhoor, de verdachte en de zaak, die wel in de analyses meegenomen kunnen worden, wordt gegeven in tabel G7 in bijlage G. Uit die tabel komt naar voren dat we 164 van de 168 verhoren kunnen analyseren. Van 4 verhoren ontbreekt informatie over de verhoorduur of de leeftijd van de verdachte waardoor ze niet in de analyse meegenomen kunnen worden.

Raadsman

Gezien de doelstelling van dit onderzoek is de multilevel regressieanalyse er in de eerste plaats op gericht vast te stellen in welke mate verschillen in het gebruik

van pressie tussen verhoren toegewezen kunnen worden aan de toelating van de raadsman.¹⁴³ Hiertoe worden verschillen geanalyseerd in het gebruik van pressie tussen verhoren met een advocaat en verhoren zonder dat de advocaat aanwezig is. Het antwoord op de vraag of er verschillen in het gebruik van pressie zijn tussen verhoren met en zonder advocaat is in tabel 4.4 terug te vinden in de grijze balk. Wanneer gecontroleerd wordt voor kenmerken van het verhoor, de verdachte en de zaak en voor politieregio's, wordt alleen een significante samenhang gevonden tussen intimideren en de aanwezigheid van de advocaat.¹⁴⁴ Wanneer de advocaat tijdens het verhoor in de verhoorkamer aanwezig is, wordt de verdachte minder door de politie geïntimideerd. Voor het gebruik van sympathiseren, confronteren en manipuleren lijkt het niet uit te maken of de advocaat in de verhoorkamer aanwezig is. Dit betekent echter niet dat de politie geen gebruik maakt van sympathiseren, confronteren of manipuleren. Dit zien we aan de constanten die voor de drie dimensies van pressie positief en significant zijn. De politie maakt dus gebruik van sympathiseren, confronteren en manipuleren maar lijkt daarbij weinig rekening te houden met het gegeven of de advocaat al dan niet in de verhoorkamer aanwezig is. Dit staat tegenover de conclusies uit Engels onderzoek dat politieambtenaren zich geremd voelden door de aanwezigheid van de raadsman en dat minder verhoortechnieken gebruikt werden. Hier kunnen een aantal redenen aan ten grondslag liggen. Zoals in paragraaf 4.3.1 besproken is, worden de zestien geselecteerde verhoortechnieken in Nederland überhaupt weinig gebruikt. Daarbij hebben de Nederlandse politieambtenaren aangegeven dat ze moesten wennen aan de nieuwe situatie maar snel op dezelfde voet verder gingen zoals ze altijd al gedaan hadden. Ook is uit de literatuur naar voren gekomen dat het verhoor destijds in Engeland, meer dan nu het geval is in Nederland, geschoeid is op de Amerikaanse leest van harde verhoortechnieken. Deze verschillen tussen Nederland en Engeland maakt dat de invloed van de raadsman naar verwachting kleiner zal zijn dan in Engeland.

143 Op deze manier wordt getracht de gevolgen van de invoering van de experimentele maatregel in kaart te brengen.

144 Wanneer achter het getal in de kolom 'B' een symbool (*, # of †) staat, betekent dit dat tussen het betreffende kenmerk en de dimensie van pressie een significant verband bestaat. De kans dat het verband toevallig gevonden wordt, is in dat geval klein (respectievelijk kleiner dan 1%, 5% of 10%). In dat geval bestaat er een samenhang en op basis van het teken kan geïnterpreteerd worden of het betreffende kenmerk samengaat met minder (negatief getal) of meer (positief getal) gebruik van pressie. Een uitgebreidere methodische toelichting op de multilevel regressieanalyse wordt gegeven in bijlage F.

Tabel 4.4 Multilevel lineaire regressieanalyse van dimensies van pressie op verhoor-, verdachten- en zaakkenmerken en politieregio's

	Sympathiseren		Confronteren		Manipuleren		Intimideren	
Fixed Effects	Coef.	S.E.	Coef.	S.E.	Coef.	S.E.	Coef.	S.E.
Constante	1.373*	.335	1.280*	.253	.920*	.280	1.662*	.326
<i>Verhoor</i>								
Aanwezigheid advocaat	.071	.242	-.074	.184	-.237	.203	-.829*	.243
Gebruik zwijgrecht	-.033	.200	-.022	.153	-.055	.171	1.098*	.208
Eerste verhoor	-Ref-		-Ref-		-Ref-		-Ref-	
Tweede verhoor	.082	.153	.104	.120	.103	.147	.036	.189
Overige verhoren	-.188	.231	.377 [#]	.180	.294	.217	.031	.272
Verhoorduur ^{ab}	.259*	.054	.113*	.041	.140*	.048	.183*	.059
Timing ^{ac}	.067	.066	.106 [#]	.050	-.094 [†]	.056	-.025	.062
<i>Verdachte</i>								
Leeftijd ^a	-.001	.009	-.003	.007	-.001	.008	.000	.009
Etniciteit	-.389 [†]	.231	-.160	.174	.255	.188	-.289	.212
<i>Zaak</i>								
Relationele sfeer	-Ref-		-Ref-		-Ref-		-Ref-	
Onderwereld	-.297	.281	-.295	.213	.190	.234	-.195	.259
Overig	-.133	.290	-.544 [#]	.218	-.357	.237	-.494 [†]	.271
<i>Regio</i>								
Amsterdam-Amstelland	-Ref-		-Ref-		-Ref-		-Ref-	
Rotterdam-Rijnmond	.240	.231	-.437 [#]	.176	.088	.196	.070	.212
Haaglanden en Brabant (M/W)	.542	.396	.141	.300	-.578 [†]	.330	-.964 [#]	.383
Random Effects	Var. Comp.	S.E.	Var. Comp.	S.E.	Var. Comp.	S.E.	Var. Comp.	S.E.
Niveau-1 var.: verhoor	.674	.109	.419	.068	.663	.104	1.147	.175
Niveau-2 var.: verdachte	.397	.197	.177	.109	.053	.118	.064	.129
Niveau-3 var.: zaak	.049	.152	.048	.088	.105	.103	.000	.000

Noten: Aantal verhoren is 164; aantal verdachten is 92; aantal zaken is 69. Coëfficiënten betreffen ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten. Voor de schattingsprocedure is gebruik gemaakt van Residual Iterated Generalized Least Squares (RIGLS).

^a Gecentreerd rond het gemiddelde.

^b Verhoorduur is gemeten in het aantal uren dat het geduurd heeft in mindering gebracht met de totale tijd dat aan pauzes besteed is.

^c Het aantal dagen dat verstreken is na de start van het experiment vermenigvuldigd met 100.

[†] P < .10; [#] P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Zwijgen

Tabel 4.4 is in de eerste plaats te zien in hoeverre de raadsman effect heeft op verhoorgedrag wanneer gecontroleerd wordt op kenmerken van het verhoor, de verdachte en de zaak. In de tweede plaats is het gezien het exploratieve karakter van deze studie eveneens van belang, naast deze controlerende werking van de overige factoren, in te gaan op de directe samenhang van deze factoren met het uitoefenen van druk. Zoals in hoofdstuk 1 besproken is, kan hieruit veel geleerd worden over de Nederlandse verdachtenverhoren en het gebruik van pressie daarin. De eerste factor betreft het zwijgen van de verdachte. De politie zal geneigd zijn een zwijgende verdachte aan het praten proberen te krijgen door druk op hem uit te oefenen. Uit de resultaten komt naar voren dat wat die pressie betreft alleen een significant verband gevonden wordt tussen het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte en het intimideren door de politie. Dit leidt tot twee interessante conclusies. In de eerste plaats wordt gevonden dat de politie in het geval ze geconfronteerd wordt met een zwijgende verdachte pressie gebruikt in een poging het zwijgen te doorbreken. In de tweede plaats wordt duidelijk dat de politie het zwijgen vooral probeert te doorbreken door de verdachte te intimideren. Het gebruik van het zwijgrecht vertoont met de andere drie vormen van pressie immers geen significante samenhang. Onderstaande deel van een verhoor illustreert de manier waarop de politie het zwijgen van een verdachte probeert te doorbreken door de verdachte te intimideren.

- Verhoorder 1: 'Inmiddels weten wij wie het slachtoffer is. (Verhoorder schrijft de naam van het slachtoffer op papier en laat dat lezen aan verdachte). Kun je lezen wie het is?'
- Verdachte: 'Ik zeg niets.'
- Verhoorder 1: 'Wat moeten we tegen zijn moeder zeggen. Zij heeft zoveel vragen. Maar jij beantwoordt die niet. Kun jij je voorstellen hoe frustrerend dat is?'
- Verdachte: (Glimlacht).
- Verhoorder 1: 'Hoe zou de familie van het slachtoffer reageren als ze horen dat je lacht?!'
- Verhoorder 1: 'Kun jij zijn naam uitspreken?'
- Verdachte: 'Ik zeg niks.'
- Verhoorder 1: '[Naam verdachte]. Verplaats je in de positie van de familie van [Naam slachtoffer]. Op [Naam slachtoffer] wordt vandaag sectie verricht. Wij moeten tegen zijn moeder zeggen dat hij vandaag wordt opengesneden. Wij kunnen alleen zeggen dat degene die hierover meer weet: Lacht, op zijn nagels bijt, wiebelt met zijn benen en zich verder op zijn zwijgrecht beroept. Zou je iets willen zeggen? Spijt betuigen? Dat werkt ook bij een rechter in je voordeel. Ik zie het echter niet en ik hoor het ook niet.'
- Verhoorder 1: '[Getuige] heeft verteld dat je aardig aan de weg timmert in de theaterwereld. Dat gaat je niet lukken met de tekst: Ik zeg niets. Het slachtoffer zegt nooit meer iets. En waarom? Waarom is dit

gebeurd? Wij sluiten niet uit dat jij ook nog met andere mensen hebt gesproken. Wil jij dat zij over jou gaan beslissen? Dat wil jij niet. Morgen wordt je voorgeleid voor de OvJ. Heeft het nog zin dat we je nog verhoren?’

Verhoorder 2: ‘Een moeder heeft het recht om te weten wat er met haar kind is gebeurd. Hoe denk je dat het is om je eigen kind te overleven? Er bestaat geen sterkere band dan tussen moeder en kind.’

Bovenstaande conclusie, dat de politie intimiderende pressie gebruikt wanneer zij geconfronteerd wordt met een zwijgende verdachte, verdient nadere toelichting. Het is eveneens denkbaar dat een verdachte besluit te zwijgen als reactie op het gebruik van pressie door de politie. Daar met een regressieanalyse moeilijk causale relaties vast gesteld kunnen worden, is het in eerste instantie moeilijk vast te stellen of het gebruik van intimideren de oorzaak is van of een reactie is op het zwijgen door de verdachte. Echter, wanneer de operationalisatie van het gebruik van het zwijgrecht in ogenschouw genomen wordt neigt de interpretatie naar intimideren als reactie op het zwijgen door de verdachte. Er is immers voor gekozen alleen een verdachte die het gehele verhoor zwijgt te interpreteren als een verhoor waarin de verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht. Daar de verdachte vanaf het begin besloten heeft te zwijgen kan de verhoorstrategie van de politie niet de oorzaak zijn van het zwijgen. Het is natuurlijk mogelijk dat een verdachte in beginsel bereid is te verklaren maar na een aantal lastige vragen besluit te zwijgen en wellicht daarna weer bereid is antwoord te geven op algemene vragen. Dit zou geïnterpreteerd kunnen worden als het gebruik van het zwijgrecht onder invloed van pressie maar deze situatie wordt in dit onderzoek behandeld als een verdachte die verklaringsbereid is omdat hij gedurende een deel van het verhoor niet gezwezen heeft en een verklaring afgelegd heeft. Deze situatie wordt dus geanalyseerd als er pressie wordt gebruikt en de verdachte geen gebruik maakt van het zwijgrecht.¹⁴⁵

Eerste verhoor, tweede verhoor of later verhoor?

Tijdens het observeren is naar voren gekomen dat het eerste verhoor veelal aftastend van aard is. Er wordt vooral gevraagd naar de persoon van de verdachte en algemene zaken. Tijdens het tweede verhoor wordt over het algemeen meer inhoudelijk op de zaak ingegaan en komt ook de mogelijke betrokkenheid van de verdachte meer centraal te staan. Dit wordt tijdens de overige verhoren doorgaans voortgezet. Ook is naar voren gekomen dat tijdens de overige verhoren ingezet wordt op specifieke vragen of informatie die in de voorgaande verhoren niet of onvoldoende duidelijk geworden is. Verondersteld

¹⁴⁵ Bijkomende consequentie van deze manier van operationaliseren is dat de samenhang tussen het gebruik van pressie door de politie en het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte mogelijk onderschat wordt.

kan worden dat de politie eerder geneigd is pressie te gebruiken als ze zaakspecifieke informatie boven water wil krijgen dan wanneer ze naar meer algemene informatie vraagt. Dit zou in het licht van het voorgaande betekenen dat er na het eerste verhoor meer pressie gebruikt wordt. Dit wordt deels in de resultaten teruggevonden. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen het eerste verhoor, het tweede verhoor en overige verhoren.¹⁴⁶ We zien dat de politie tijdens de overige vervolghoren significant vaker de verdachte confronteert dan tijdens het eerste verhoor. Aan de andere kant wordt er geen significant verschil in het gebruik van confronteren gevonden tussen het eerste en het tweede verhoor. Voor de andere dimensies van pressie worden in het geheel geen significante verschillen gevonden tussen de vervolghoren. Dit duidt erop dat er over het algemeen tijdens het eerste verhoor net zoveel pressie gebruikt wordt als tijdens vervolghoren. Wel lijkt het zo te zijn dat de politie de laatste verhoren voor de voorgeleiding gebruikt om de verdachte te confronteren. Wellicht gebeurt dat in een laatste poging nog informatie of een verklaring te verkrijgen ten behoeve van de voorgeleiding bij de RC.

Verhoorduur en timing

Naast de hiervoor besproken meer inhoudelijke kenmerken van het verhoor worden ook twee verhoorkenmerken meegenomen die vooral een controlerende functie hebben. In de eerste plaats ligt het voor de hand dat wanneer een verhoor langer duurt er meer mogelijkheid is de verschillende vormen van pressie te gebruiken dan wanneer een verhoor korter duurt. Om de samenhang tussen de aanwezigheid van de advocaat en het gebruik van pressie nauwkeurig in te kunnen schatten is het dus van belang verschillen in het gebruik van pressie met betrekking tot de verhoorduur uit te schakelen. Uit de resultaten volgt dat de verhoorduur significant samenhangt met alle dimensies van pressie waarbij alle vormen vaker gebruikt worden naarmate het verhoor langer duurt. Dit toont dus aan dat het belangrijk is verhoorduur in het model op te nemen om op die manier de mogelijke interfererende werking in acht te kunnen nemen.

Een tweede meer controlerend verhoorkenmerk betreft het aantal dagen dat verstreken is tussen de datum waarop het verhoor plaatsvond en de datum van de start van het experiment (de variabele timing). Dit kenmerk wordt om verschillende redenen in de analyse meegenomen. In paragraaf 4.4.1 is reeds naar voren gekomen dat verhoorders in het begin moesten wennen aan de nieuwe verhoorsituatie. Daarnaast kan het idee bij de politie bestaan dat ze met het onderzoek op de vingers gekeken wordt. Dit kan het gedrag van

¹⁴⁶ In totaal is het vier keer voorgekomen dat een verdachte vier keer verhoord is en in twee gevallen is de verdachte zelfs vijf keer verhoord. Daar dit om relatief geringe aantallen gaat, worden de derde, vierde en vijfde verhoren van een verdachte tot één categorie samengenomen: overige verhoren.

politieambtenaren tijdens een verhoor beïnvloeden.¹⁴⁷ Verwacht wordt dat naarmate het experiment langer loopt de politie minder rekening houdt met het feit dat er een onderzoek loopt en meer ‘zichzelf’ zal zijn. Wanneer we ervan uit gaan dat controle op (ongeoorloofd) gebruik van pressie een belangrijk aspect van het experiment is, kan dit ertoe leiden dat de politie aan het begin bewust minder pressie gebruikt. Gedurende het experiment wordt mogelijk steeds minder rekening gehouden met het onderzoek wat er toe kan leiden dat het gebruik van pressie over de looptijd van het experiment toeneemt. Uit de resultaten komt naar voren dat we een significant positief verband vinden voor confronteren en een significant negatief verband voor manipuleren. Dit houdt in dat gedurende de looptijd van het experiment meer geconfronteerd wordt door de politie en minder gemanipuleerd. Het gebruik van sympathiseren en intimideren verandert niet gedurende de looptijd van het experiment. Op basis van deze resultaten kan geconcludeerd worden dat er weinig aanwijzingen gevonden worden dat de verhoorders hun gedrag tijdens het verhoor aangepast hebben omdat er een onderzoek loopt.¹⁴⁸

Kenmerken van de verdachte

Naast kenmerken van het verhoor wordt eveneens gecontroleerd op kenmerken van de verdachte. Het is mogelijk dat de politie haar verhoorstrategie aanpast op de verdachte die ze voor zich heeft. Met dit onderzoek zijn we niet in de gelegenheid geweest om een gedetailleerd beeld van de verdachte te schetsen. We zijn afhankelijk geweest van de informatie die tijdens het verhoor ter sprake kwam en van de eventueel aanvullende informatie die bij het rechteam bekend was. Hierdoor kan alleen rekening gehouden worden met de leeftijd en de etnische achtergrond van de verdachte. Dit zijn de enige twee kenmerken van de verdachte die nauwkeurig ‘gemeten’ konden worden.¹⁴⁹ Voor geen van de vier dimensies van pressie wordt een significant verband gevonden met de leeftijd van de verdachte. Voor het gebruik van pressie lijkt het voor de politie dan ook niet uit te maken hoe oud de verdachte is. Er worden eveneens weinig significante verschillen in het gebruik van pressie gevonden naar etnische

147 Dit effect van het onderzoek (of de onderzoeker) op de te onderzoeken situatie (of personen) wordt ook in internationaal onderzoek besproken. Zie hiervoor bijvoorbeeld Leo 1996.

148 De onderzoekers zijn zich bewust van het feit dat dit een zeer brede, algemene en daardoor minder betrouwbare manier is. Om een goede inschatting te kunnen maken van de beïnvloeding van de verhoorders door het feit dat er een onderzoek loopt zouden specifieke factoren gemeten dienen te worden. Dit viel echter buiten het bestek van dit onderzoek.

149 In zekere zin is de keuze om gebruik te maken van het zwijgrecht eveneens een kenmerk van de verdachte. Echter, de verdachte kan per verhoor bepalen om gebruik te maken van het zwijgrecht. Om deze reden wordt dit als kenmerk van het verhoor beschouwd en niet zozeer als kenmerk van de verdachte.

achtergrond van de verdachte. Daarbij is de richting van de coëfficiënten voor sommige vormen van pressie positief en voor sommige negatief en is het dus moeilijk eenduidige conclusies aan de resultaten met betrekking tot de etnische achtergrond van de verdachte te verbinden. Op basis van de kenmerken van de verdachte die in de analyse betrokken konden worden, vinden we weinig aanwijzingen dat verhoorders bij het gebruik van pressie rekening houden met algemene kenmerken van de verdachte.

Kenmerken van de zaak en verschillen tussen politieregio's

Tijdens het observeren en ook uit gesprekken met betrokkenen is naar voren gekomen dat de ene zaak de andere niet is. Om verschillen tussen zaken tot uitdrukking te brengen, wordt onderscheid gemaakt tussen zaken die zich afspelen in de relationele sfeer, zaken die betrekking hebben op de onderwereld (liquidaties en drugsmoorden) en overige zaken. Aangenomen wordt dat bij delicten die zich afspelen in de onderwereld over het algemeen 'ervaren' criminelen betrokken zijn. Zij kennen het klappen van de zweep en worden daardoor wellicht harder aangepakt, wat zich kan uiten in meer gebruik van pressie in onderwereldzaken dan in zaken in de relationele sfeer. De resultaten laten zien dat er geen significante verschillen gevonden worden tussen verhoren in zaken in de relationele sfeer en verhoren in zaken met betrekking tot de onderwereld. Dit heeft er mogelijk mee te maken dat ook wanneer een verdachte uitgebreid een verklaring aflegt, wat vaak voor komt in zaken in de relationele sfeer,¹⁵⁰ de politie door middel van pressie probeert de exacte toedracht duidelijk te krijgen. De verdachte verkeert vaak in een emotionele toestand waardoor grote stappen genomen worden tijdens het verklaren, wat kan resulteren in een enigszins onsamenhangend verhaal dat om verduidelijking vraagt. Opvallend is dat er significante verschillen gevonden zijn in het gebruik van confronteren en intimideren tussen verhoren in zaken in de relationele sfeer en verhoren in overige zaken. De politie gebruikt minder confronterende en intimiderende pressie wanneer het verhoren in overige zaken betreft. Dit kan deels te wijten zijn aan het gegeven dat verhoren in de relationele sfeer langer duren,¹⁵¹ waardoor er sowieso meer pressie gebruikt kan worden ongeacht het soort zaak.

Als laatste wordt rekening gehouden met mogelijke verschillen in het gebruik van pressie tussen verhoren uit de verschillende politieregio's. De politieregio's Haaglanden en Midden- en West-Brabant zijn omwille van het geringe aantal verhoren in die regio's tot één categorie samengenomen. Het is

150 Zie de correlaties in tabel G6 in bijlage G. De coëfficiënt tussen relationele sfeer en gebruik zwijgrecht is -.201, tussen relationele sfeer en verklaringsbereidheid delict .208 en tussen relationele sfeer en verklaringsbereidheid algemeen .225.

151 Dit blijkt uit de coëfficiënt tussen relationele sfeer en verhoorduur van .188, tabel G6 in bijlage G.

van belang om te controleren op eventuele verschillen tussen politieregio's. Politieregio's verschillen van elkaar op het gebied van bijvoorbeeld het gevoerde beleid en de bedrijfscultuur. Mogelijk hebben zulke verschillen tussen politieregio's hun weerslag op hoe verdachtenverhoren in moord en doodslag-zaken gevoerd worden. Dit kan ervoor zorgen dat het gebruik van de vier vormen van pressie verschillen naar politieregio. Zo laten de resultaten zien dat tijdens verhoren in Rotterdam-Rijnmond minder vaak geconfronteerd wordt dan tijdens verhoren in Amsterdam-Amstelland. Verder zien we dat in Haaglanden en Midden- en West-Brabant minder vaak gemanipuleerd en geïntimideerd wordt dan in Amsterdam-Amstelland.¹⁵²

4.5 De bijdrage van de advocaat aan een transparanter verhoor en het voorkomen van ongeoorloofde pressie

De gedachte achter het experiment is dat de advocaat een waardevolle bijdrage zou kunnen leveren aan de kwaliteit van het politieverhoor. In het bijzonder gaat het dan om het transparanter maken van dat verhoor, en het voorkomen van ongeoorloofde pressie. Wat betreft de vraag naar de transparantie geldt dat deze moet worden onderzocht op basis van de ervaringen van de verhoorders en advocaten. Het is niet verbazend dat, over het algemeen genomen, de antwoorden van de advocaten en de verhoorders langs de traditionele lijnen lopen. De advocatuur ziet een meerwaarde, de politie niet direct. Politie mensen zien met name geen meerwaarde in het geval alle verhoren ook audiovisueel worden opgenomen. Dat maakt het verhoor al transparant, want achteraf controleerbaar. Een verhoorder verwoordt het als volgt:

‘Nee, ik vind dat eigenlijk, omdat alles audiovisueel wordt opgenomen, is het allemaal al controleerbaar. Die band wordt aangezet voordat de verdachte de ruimte binnenkomt en wordt pas uitgezet als de verdachte de ruimte verlaat. Je hebt in principe de hele, elk contact tussen de verdachte en de verhoorders staat op band. Dus het is altijd controleerbaar. Als een advocaat echt zou willen, waarom zou je hem niet in een kamer er naast zetten met een schermpje. Ik zie niet in waarom het anders zou zijn als een advocaat in de ruimte zelf zit dan dat hij in een regieruimte zit of de dvd's bewaard worden en altijd ter inzage zijn. Ik zie niet waarom het meerwaarde heeft. Dan hebben we het specifiek over of het beter, open of transparanter is.’ (*Verhoorder*)

Kortom, een advocaat kan net zo goed achteraf de banden uitkijken. Een andere optie is dat hij meekijkt vanuit een aparte ruimte. Dat maakt geen verschil, nu de advocaat in de verhoorruimte zich toch niet mag roeren.

¹⁵² Uit herhaling van de analyses met Rotterdam-Rijnmond als referentiecategorie komt naar voren dat in Haaglanden en Midden- en West-Brabant vaker geconfronteerd wordt en minder vaak gemanipuleerd en geïntimideerd dan in Rotterdam-Rijnmond.

‘De raadsman mag niks zeggen, niet knikken hij mag geen boe of bah zeggen, dus ik vraag me af of dat echt veel toegevoegde waarde heeft of iemand er nou een meter vandaan zit of in een ruimte ernaast.’ (*Verhoorder*)

In het volgende citaat komt duidelijk naar voren waarom de advocaat in de regieruimte voor de politie aanvaardbaarder is. Met de advocaat in de regieruimte heeft de politie het verhoor nog wel zelf in de hand maar is er toch voldoende mogelijkheid tot controleren.

‘Volgens mij is het opnemen al genoeg. De meerwaarde van de advocaat zie ik niet, hij kan net zo goed meekijken vanuit de regiekamer. Waarom moet hij in dat hok zitten? Daar zie ik de meerwaarde niet van in. Dan kan hij alleen maar als stoorzender fungeren en ingrijpen terwijl, in de regiekamer kan hij het ook kenbaar maken, tactisch via een mailbox. Ik vind dat er nu druk wordt toegepast wat onnodig is. De coördinator in de regiekamer kan dan ook nog een oordeel erover vellen en dan een mailtje sturen “waar jullie mee bezig zijn kan helemaal niet”, of hij zou niet eens kunnen reageren als hij dat vindt dat hij hoeft niet te zeggen, ik vind het niet (...) dat is alleen maar storend in het verhoor. Maar als hij dat vindt omdat de advocaat dat aangeeft dan zou hij daarbij kunnen ingrijpen. Dus dan heeft de advocaat alsnog genoeg middelen om dat kenbaar te maken zonder als stoorzender in een verhoor fungeren.’ (*Teamleider*)

Eén geïnterviewde verhoorder geeft echter wel aan dat de aanwezigheid van de raadsman handig kan zijn als er onduidelijkheid bestaat over hoe de woorden van de verdachte geverbaliseerd moeten worden. Dit sluit aan bij wat in hoofdstuk 3 reeds duidelijk werd, namelijk dat advocaten zich soms actief bemoeien met het proces-verbaal en dat de politie in sommige gevallen zich daardoor bewuster met de verslaglegging ging bezighouden. Uit de interviews met advocaten komt ook naar voren dat deze bemoeienis als een grote meerwaarde wordt gezien. Er wordt aangegeven dat in eerste instantie het al een hele vooruitgang is dat verhoren worden opgenomen. Voorheen kon je op basis van het proces-verbaal of het horen van politiemensen op zitting nauwelijks verifiëren of de verdachte inderdaad onder druk was gezet, of niet had verklaard wat er uiteindelijk op papier stond. Nu kun je alles veel gedetailleerder nagaan en eventueel letterlijke citaten gebruiken in je pleitnota. Maar daarbovenop zien advocaten echter ook veel waarde in het daadwerkelijk bijwonen van de verhoren. Het achteraf doorploegen van uren videomateriaal is geen aantrekkelijke optie als je niet specifiek ergens naar op zoek bent. Ook wordt ervaren dat het OM vaak moeilijk doet over het kunnen zien van de banden. Een opname van het verhoor zou in dat licht dan ook een processtuk moeten zijn, aldus een advocaat.

Wat betreft de vraag naar het voorkomen van pressie bleek uit voorgaande paragrafen dat uit onze analyses naar voren komt dat de advocaat in beperkte mate invloed lijkt te hebben op het uitoefenen van pressie door de verhoorders.

In de interviews is aan deze vraag ook aandacht besteed. Aan verhoorders en advocaten is gevraagd in hoeverre zij menen dat de advocaat kan bijdragen aan het voorkomen van pressie. Wat daarbij opvalt is dat advocaten hun invloed breder zien dan enkel het voorkomen van pressie, dan wel pressie vrij ruim interpreteren. Een vraag over pressie wordt in veel gevallen dan ook beantwoord met een verhaal over het nut van het kunnen voorlichten van de verdachte. Over de opstelling van de verhoorders wordt onder andere het volgende gezegd:

‘In de grote zaken, waar echt iemands leven ervan afhangt wat de uitkomst zal zijn, heeft het een grote meerwaarde om erbij te zitten. De politie wordt dan toch scherper gehouden.’ (*Advocaat*)

Een andere advocaat stelt:

‘Verhoorders zijn wat rustiger. Het gaat allemaal wat vriendelijker en normaler. En je kunt ingrijpen! Als het pressieverbod in gedrang komt. Sommige mensen denken dat dat bijna nooit kan, maar goed er is toch jurisprudentie waaruit blijkt dat je in bepaalde gevallen wel snel kan ingrijpen.’ (*Advocaat*)

De politie gaat juist uit van een eng pressiebegrip en stelt dat een maatregel die in wezen gericht is op excessen niet in zijn algemeenheid moet worden ingevoerd. Verhoorders geven aan dat zij door middel van het opsommen van feiten druk opbouwen, maar dat is geoorloofd. Bij verhoren in de zwaardere zaken mag er ook wel wat meer druk worden uitgeoefend. Ongeoorloofde druk zal vast wel eens voorkomen, en in zo’n geval kan de aanwezigheid van een raadsman inderdaad een meerwaarde hebben. Maar de algemene teneur is dat geïnterviewden het gebruik van ongeoorloofde druk niet herkennen uit hun eigen praktijk. Een verhoorcoach zegt er het volgende over.

‘Maar we hebben het over ongeoorloofde druk, waar bestaat dat uit: schelden, intimidatie? Ik herken het niet uit mijn verhoren. Ik herken het uit films en dergelijke, maar niet bij een professioneel uitgevoerd verhoor. Die ongeoorloofde druk die herken ik dus niet. We monitoren dus slechts op iets wat als een exces voorkomt. Die excessen kunnen worden voorkomen door de coach, de gedragskundige, de notuleerders. Iedereen kan daar iets over zeggen. Je ziet ook dat er mensen worden opgeleid om professioneel te verhoren. Ik verwacht dat het bijna niet gebeurt. Het zal natuurlijk wel. Zeker als de verdachte lastig is waarmee hij de verhoorders triggert. Maar daar heb je de coach voor. Ik verwacht niet dat je excessen kan voorkomen.’ (*Verhoorcoach*)

Eén positief punt wordt door de politie wel gezien. Dat is het voorkomen van ‘gedoe bij de rechter’. Discussie over pressie kan dan in een vroeg stadium worden afgehandeld. Een verhoorder verhaalt over dat hij eens heeft moeten getuigen voor de rechter over de druk die hij zou hebben uitgeoefend. Als de

advocaat zelf bij dat verhoor aanwezig was geweest, had dat getuigenverhoor niet hoeven plaatsvinden.

‘(...) want ik heb mijn verhaal toen verteld en voor de rest niet gevolgd want ik had zoiets van ik vind het goed, ik heb geen druk uitgeoefend daarvan ben ik van overtuigd. Sterker nog, zoals ik er nu bijzit enigszins onderuitgezakt en de armen over elkaar gevouwen, zo zat ik er toen ook in, dus ik heb voor de rest niet gevolgd of ze überhaupt de banden terug gezien hebben. Maar ik zeg, als toen de advocaat er bij had gezeten, had het bij de zitting nooit naar voren gekomen. Dan had hij heel goed geweten van dat slaat nergens op en dit [komt, LS/WJV] natuurlijk van zijn cliënt af en dat voorkom je door de advocaat er bij te zetten. Dan weet hij van tevoren al dat hij daar niet over hoeft te beginnen.’ (*Verhoorder*)

4.6 Conclusies

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden in welke mate verhoorders pressie gebruiken en of de aanwezigheid van de raadsman hier enige invloed op heeft. Gezien de ervaringen uit het buitenland, dat langdurig achter elkaar verhoren er mede voor kan zorgen dat valse bekentenissen afgelegd worden, wordt de verhoorduur als een vorm van pressie beschouwd. De bevindingen uit dit onderzoek laten zien dat er geen samenhang gevonden is tussen verhoorduur en de aanwezigheid van de advocaat. De advocaat lijkt dus weinig tot geen rol te (kunnen) spelen bij de controle op de verhoorduur. Hier speelt wellicht mee dat het voor de advocaat moeilijk is in te schatten hoe lang het verhoor zal gaan duren, wat de controle moeilijk maakt. Wel is naar voren gekomen dat de advocaat vooral er op toeziet dat er regelmatig pauze gehouden wordt en er dus niet te lang achter elkaar verhoord wordt.

De kern van dit hoofdstuk betreft echter het gebruik van pressie tijdens verdachtenverhoren naar aanleiding van het handelen van verhoorders en de invloed hierop door de aanwezigheid van de advocaat. Om vast te kunnen stellen in welke mate de politie pressie gebruikt, zijn veertien verhoortechnieken geobserveerd. De eerste bevinding is dat de extremere verhoortechnieken als fysieke intimidatie en beloftes doen maar een enkele keer voorgekomen zijn. Dit leert ons dat de verhoorsituatie enigszins afwijkt van de Engelse en Amerikaanse situatie waar dit soort verhoortechnieken minder geschuwd worden. In de tweede plaats is nagegaan of de verschillende geobserveerde verhoortechnieken geclusterd kunnen worden tot dimensies van pressie. Hieruit is naar voren gekomen dat de politie vier verschillende vormen van pressie gebruikt om verdachten een verklaring te laten afleggen. In de eerste plaats gebruikt de politie een sympathiserende vorm van pressie die geschaard kan worden onder *zachte* pressie. Deze vorm lijkt derhalve juist het wegnemen van pressie te beogen in een poging een gemoedelijke sfeer te creëren waarin de verdachte wordt ‘verleid’ tot het afleggen van een verklaring. Daarnaast maakt

de politie eveneens gebruik van intimiderende, manipulerende en confronterende pressie die geschaard kunnen worden onder *harde* pressie. Over het algemeen worden alle vier vormen van pressie weinig gebruikt. Het meeste maakt de politie gebruik van het sympathie tonen jegens de verdachte; het minste van het confronteren van de verdachte.

Met betrekking tot de invloed die de advocaat met zijn aanwezigheid kan hebben op het gebruik van pressie bestaat enige discrepantie tussen de opvattingen van de politie, de opvattingen van de advocatuur en wat er daadwerkelijk tijdens de verhoren voorgevallen is. Zo geeft de politie aan dat ze moet wennen aan een advocaat die ze als het ware op de vingers kijkt maar dat dit van tijdelijke aard is. De advocatuur daarentegen verwacht dat hun aanwezigheid wel degelijk als resultaat zal hebben dat tijdens verhoren rustiger aan gedaan zal worden. Volgens de observaties die gedaan zijn, hebben beide partijen gedeeltelijk gelijk. Er zijn geen verschillen gevonden in het gebruik van sympathiserende, confronterende en manipulerende pressie tussen verhoren met en zonder advocaat. Er is echter wel gevonden dat in het geval de advocaat bij het verhoor aanwezig is de politie minder gebruik maakt van intimiderende pressie. Deze bevindingen tonen aan dat het verdachtenverhoor een complexe gebeurtenis is, en dat een verandering in de condities waaronder het plaatsvindt op verschillende aspecten van de verhoorsituatie een uitwerking kan hebben. Daarbij hebben de resultaten laten zien dat de politie geneigd is de verdachte te intimideren wanneer hij gebruik maakt van zijn zwijgrecht. Hieruit kan opgemaakt worden dat het intimideren van de verdachte een belangrijke strategie is voor de politie in een poging de weerstand van de verdachte te breken. Daarbij kan voorzichtig geconcludeerd worden dat de advocaat door zijn aanwezigheid er op toe kan zien dat dit niet uit de hand loopt. De politie intimideert de verdachte immers minder wanneer de advocaat aanwezig is.

Gebleken is dus dat de politie enige mate van pressie hanteert en dat de raadsman met zijn aanwezigheid daar in beperkte mate invloed op lijkt te kunnen hebben. Deze resultaten wijken af van wat destijds in Engeland gevonden is. Dit heeft er deels mee te maken dat de beginsituatie waarin in Nederland het experiment ingevoerd is verschilt met die van Engeland. Denk hierbij aan het gegeven dat het verhoor in Engeland destijds meer geschoeid was op Amerikaanse leest met harde verhoortechnieken die in Nederland niet toegestaan zijn. Ook wijkt de precieze invulling van de experimentele maatregel af waardoor de resultaten uit de onderzoeken uit beide landen niet rechtstreeks met elkaar vergeleken kunnen worden.

Op basis van hiervoor besproken bevindingen is echter lastig vast te stellen in hoeverre de aanwezigheid van de advocaat de transparantie van de verhoorsituatie vergroot en ongeoorloofde pressie kan voorkomen. Wanneer afgegaan wordt op de meningen van de politie en de advocatuur blijkt dat beide

partijen ook op dit punt er verschillend over denken. De politie is van mening dat de aanwezigheid van de advocaat geen meerwaarde heeft voor de transparantie van de verhoorsituatie. Wanneer de verhoren audiovisueel opgenomen worden, is alles immers achteraf controleerbaar. De advocatuur onderschrijft het belang van de audiovisuele opname maar ziet, in tegenstelling tot de politie, een meerwaarde van de aanwezigheid van de advocatuur. Achteraf uren videomateriaal bekijken is niet aantrekkelijk wanneer je niet naar iets specifiek op zoek bent. Daarbij voorziet de advocatuur logistieke problemen om het achteraf uitkijken van video-opnamen mogelijk te maken. Een bijkomend voordeel van de aanwezigheid van de advocaat tijdens het verhoor is dat deze zich kan bemoeien met het proces-verbaal. Dit komt de kwaliteit van het proces-verbaal ten goede, hetgeen uiteindelijk ook van belang is voor de waardering van het proces-verbaal door de rechter. Wanneer het gaat om het voorkomen van ongeoorloofde pressie is de advocatuur van mening dat haar aanwezigheid meerwaarde heeft omdat ze kán ingrijpen. Gesteld zou kunnen worden dat voor het tegengaan van ongeoorloofde pressie het achteraf bekijken van video-opnamen in feite te laat is omdat het kwaad dan al geschied is. De politie is daarentegen van mening dat het gebruik van ongeoorloofde pressie uitzonderlijk is. In de gevallen dat ongeoorloofde pressie voorkomt zal de aanwezigheid van de advocaat inderdaad een meerwaarde hebben. Echter, een maatregel die in wezen gericht is op excessen zou volgens de politie niet in zijn algemeenheid ingevoerd moeten worden.

5 De verdachte en zijn verklaring

Proceshouding tijdens verhoren met raadsman en verschillen met verhoren zonder raadsman

5.1 Inleiding

Dit hoofdstuk tracht in de eerste plaats inzicht te geven in het verklaringsgedrag van de verdachte tijdens de verhoren waar de raadsman bij aanwezig was en/of voorafgaand advies heeft gegeven. Daartoe wordt in paragraaf 5.2 eerst aandacht besteed aan de kennis van de verdachte over zijn procespositie (vraag i), en in paragraaf 5.3 aan de vraag of en in hoeverre de verdachte om bijstand verzoekt (vraag j). Vervolgens wordt in paragraaf 5.4 ingegaan op de verwachtingen en ervaringen van politie en advocatuur over het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte als er een raadsman bijstand heeft verleend. In paragraaf 5.5 bekijken we vervolgens het verklaringsgedrag van de verdachte in de verhoren waarin een advocaat aanwezig was of voorafgaand advies gaf, en vergelijken we dat met de verhoren zonder bijstand van de advocaat (vraag k en l). In het verklaringsgedrag van de verdachte onderscheiden we drie categorieën. Allereerst is daar het beroep van de verdachte op zijn zwijgrecht (de verdachte zegt letterlijk en/of herhaaldelijk ‘ik beroep me op mijn zwijgrecht’). Dan is er de bereidheid van de verdachte te verklaren over persoonlijke of algemene zaken. Vervolgens is er de bereidheid te verklaren over het delict. Ten slotte is er de bereidheid te bekennen. Dit onderscheid wordt gemaakt omdat verdachten soms weliswaar zeggen dat ze zich op hun zwijgrecht beroepen maar desalniettemin een hoop verklaren. Ook kan het zijn dat verdachten over koetjes en kalfjes praten maar niets zeggen over het delict zelf of hun betrokkenheid daarbij. Het is dus interessant te zien welke houding de verdachte precies aanneemt in verhoren waar bijstand is van de advocaat en of dat verschil maakt met verhoren zonder advocaat. In paragraaf 5.6 wordt vervolgens gefocust op het onderscheid tussen iets en helemaal niets verklaren, dus of de verdachte zich niet alleen beroept op zijn zwijgrecht, maar ook daadwerkelijk niets zegt (dit is de categorie ‘beroep op zwijgrecht’ plus alle gevallen waarin de verdachte niet verklaart over persoonlijke/algemene zaken, het delict en zijn betrokkenheid daarbij). Op basis van deze ‘hoofd’-categorie kan een algemener beeld geschetst worden van de bijstand van de advocaat, dat daarbij, zoals in paragraaf 1.5.6 reeds wordt toegelicht, gecontroleerd wordt op alternatieve oorzaken voor het zwijgen. Hiermee wordt vraag m beantwoord. Tot slot wordt in paragraaf 5.7 aandacht besteed aan de mogelijke langetermijneffecten die de bijstand van de

raadsman kan hebben op de opsporing en het verzamelen van bewijs door de politie (vraag n).

5.2 Kennis van de verdachte over zijn positie

Artikel 29 lid 2 Sv schrijft voor dat de verdachte voorafgaand aan een verhoor moet worden gewezen op zijn zwijgrecht. Uit de observaties blijkt dat op één verhoor in Amsterdam en één verhoor in Rotterdam na, dit in alle gevallen is gebeurd.¹⁵³ Binnen het experiment is de cautieplicht uitgebreid in die zin dat blijkens het protocol voorafgaand aan het verhoor moet worden medegedeeld dat de verdachte recht heeft op bijstand van een raadsman tenzij hij daar geen prijs op stelt. Deze keuzemogelijkheid was binnen het experiment geen keuze aangezien standaard bij elk verhoor een advocaat werd gebeld en toegelaten. Ook moet op grond van het protocol aan de verdachte worden uitgelegd wat de rol van de raadsman in de verhoorkamer is. Het protocol schrijft bovendien voor dat de verhoorders aan de verdachte mededelen dat hij zich tijdens het verhoor niet tot de raadsman mag richten, maar dat hij ‘als hij zich met zijn raadsman wil verstaan’, dit moet verzoeken aan de verhoorders. De verhoorders bepalen of ze dat verzoek al dan niet inwilligen.

Uit de observaties komt naar voren dat het protocol op deze laatste punten niet volledig is nageleefd. Allereerst moet worden geconstateerd dat in het begin van het experiment kennis van het protocol bij de politie niet altijd aanwezig was, en dat deze kennis dus ook niet werd overgebracht aan de verdachte. Korte tijd na de start van het experiment zijn de verhoorders vervolgens een op het protocol gebaseerde, gestandaardiseerde uitgebreide cautie gaan gebruiken. Dit betrof een A4 waarop een uitleg van de gang van zaken van het verhoor stond geschreven (zie bijlage D). Soms werden de regels van het papier voorgelezen, soms werd er uit het hoofd een en ander opgenoemd. Het A4 bevatte naast die traditionele cautie, een uitleg over het opnemen van het verhoor, de aanwezigheid van de raadsman en de slechts observerende rol die de raadsman heeft. De mededeling dat de verdachte mocht verzoeken om overleg met zijn raadsman was niet opgenomen. Hiervoor (paragraaf 3.5.4) bleek al dat raadslieden in een enkel geval op dit nalaten hebben gewezen, waarna de mededeling alsnog werd gedaan. In de meeste gevallen heeft de raadsman dit echter niet gedaan. Uit de observaties komt voorts naar voren dat in één geval de verhoorders uit zichzelf op de overlegmogelijkheid hebben gewezen. In alle andere gevallen is dit niet gebeurd. Op basis van die gegevens moet derhalve worden geconcludeerd dat verdachten niet volledig op de hoogte waren van hun

153 Van zeven verhoren is niet bekend of de cautie is gegeven.

procespositie in die zin dat de mogelijkheid tot overleg hen doorgaans niet is medegedeeld.

5.3 Verzoek om bijstand door verdachte

Voor alle verhoren in Rotterdam en Amsterdam is genoteerd of de verdachte tijdens het verhoor heeft verzocht om bijstand van zijn advocaat. Dat verzoek om bijstand kan twee dingen inhouden. De verdachte vraagt om overleg met zijn advocaat buiten de verhoorkamer, of de verdachte vraagt om advies van zijn advocaat in het verhoor zelf. Onderstaande tabel laat zien dat in beide regio's niet vaak om bijstand wordt verzocht: slechts in 16.4 % van de verhoren in Amsterdam waarbij een advocaat aanwezig was en in 12.9 % van de verhoren in Rotterdam.

Tabel 5.1 Verdachte verzoekt tijdens het verhoor om bijstand met advocaat uitgesplitst naar politieregio

	Amsterdam	Rotterdam	Totaal
Verzoekt niet om bijstand	83.6 (46)	87.1 (54)	85.5 (100)
Verzoekt om bijstand	16.4 (9)	12.9 (8)	14.5 (17)
<i>Totaal</i>	<i>100.0 (55)</i>	<i>100.0 (62)</i>	<i>100.0 (117)</i>

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

Uit de observaties komt naar voren dat een verzoek om bijstand van de verdachte vele vormen kan aannemen. Zo zegt bijvoorbeeld een zeer emotionele en in de war zijnde verdachte regelmatig tussen zijn antwoorden door dat hij overleg wenst met zijn raadsman, hetgeen overigens niet wordt toegestaan. In andere gevallen vraagt de verdachte een keer advies als hij iets moet tekenen, of om overleg als hem een bepaalde vraag wordt gesteld. Dat wordt soms wel, soms niet toegestaan. Ook komt het voor dat een verdachte omkijkt naar zijn raadsman en oogcontact zoekt. De politie ziet daarin overigens ook voordelen. Een teamleider zegt hierover:

‘Ja, dan kijkt hij even naar zijn advocaat van “he joh”, misschien wordt het dan te heet onder zijn voeten, moet ik daar antwoord op geven of niet dan kijkt hij even naar zijn advocaat. Maar die zegt natuurlijk niks, maar hij verwacht wel dat hij antwoord krijgt, maar het is hem uitgelegd dat dat niet mag maar goed je ziet hem wel kijken naar zijn advocaat. Maar voor ons ook weer misschien wel een soort steunpunt van waarom kijkt hij nu naar zijn advocaat? Nu wordt het toch te heet voor hem kennelijk. Dus dat heeft misschien ook wel zijn voordelen voor ons.’
(Teamleider)

5.4 Ervaringen en opvattingen van advocatuur en politie over het gebruik van het zwijgrecht

Een van de in het oog springende punten van dit experiment is de vraag naar het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte. In hoofdstuk 2 is beschreven dat het belang van de waarheidsvinding (lees: het verklaren van de verdachte) altijd de belangrijkste reden is geweest om de advocaat te blijven weren uit de verhoorruiimte. Een belangrijke vraag is dan of er inderdaad een causaal verband bestaat tussen de bijstand van de advocaat en het beroep op en gebruik van het zwijgrecht door de verdachte. De verwachtingen en ervaringen van zowel de advocatuur als de politie wijzen wel in die richting. Het zwijgen van de verdachte hangt daarbij niet alleen samen met de aanwezigheid van de advocaat bij het verhoor, maar, en wellicht juist, met het advies dat hij voorafgaand aan het verhoor geeft. Uit de voorafgaand aan het experiment afgenomen interviews blijkt dat advocaten inschatten dat verdachten door hun bijstand vaker hun mond zullen houden in vergelijking met zaken waarin die bijstand er niet is. Van belang daarbij is dat een advocaat doorgaans de verdachte zal adviseren om zich op zijn zwijgrecht te beroepen. En hoewel er ook wordt aangegeven dat dit niet per definitie in de rede ligt:

‘(...) er zijn advocaten op de cursus die zeggen: “Ik zeg altijd je moet je mond houden”. Dat vind ik dus een heel slecht advies. Net als dat je niet in het algemeen kan zeggen: Je moet praten tegen de politie.” ...’ (*Advocaat*)

De algemene boodschap is toch dat het advies in de meeste gevallen ‘zwijgrecht’ zal zijn, simpelweg omdat je als advocaat in het vroege stadium van de eerste verhoren nog geen goed beeld hebt van de zaak en het belastende bewijs tegen de verdachte.

‘Ja goed, dat is heel wisselend. Kijk het gaat natuurlijk toch om voltooide levensdelicten. En je hebt helemaal niks. Dus het ligt voor de hand om de cliënt zich voorlopig te laten beroepen op zijn zwijgrecht. Maar ja, ik heb ook iemand gehad, die werd even verdacht van moord op zijn broer. Maar die broer was psychotisch en de verdachte had dus zijn broer gevonden. Als iemand zo over zijn toeren is en het zo duidelijk is, dan ga je ook zijn zaak een beetje bemoeilijken door hem zich op zijn zwijgrecht te laten beroepen. Als iemand gewoon wil praten in zo’n geval en dat is toen volgens mij ook gewoon gebeurd. Uiteindelijk is er niks van die zaak geworden. (...) Dan iemand strikt op zijn zwijgrecht wijzen, dan kan het misschien wel escaleren. (...) Maar negen van de tien keer laat je je cliënt toch wel beroepen op zijn zwijgrecht. Al is het maar tot we de stukken hebben. Kijk, cliënten weten gewoon niet wat juridisch relevant is. Je hoeft alleen maar te zeggen dat je in de buurt was en dat is dan al bewijs. Dus ja, daar komt het eigenlijk op neer.’ (*Advocaat*)

Een andere advocaat zegt hierover dat de verdachte in ieder geval tot aan de RC zal moeten blijven zwijgen. Daarna pas krijg je als advocaat het dossier, kun je een betere inschatting van de zaak maken, en wellicht anders adviseren. Diezelfde verwachting uiten rechercheurs wanneer wij ze spreken in de regiekamer. Ook in interviews komt steeds naar voren dat het probleem daarin ligt dat de advocaat standaard zal adviseren om te zwijgen.

‘Het grootste probleem is niet zozeer dat de advocaat bij het verhoor aanwezig is, maar dat de advocaat nu vergeleken met vroeger meteen met zijn cliënt mag spreken en eigenlijk standaard zegt niks zeggen.’ (*Teamleider*)

Als het advies ‘zwijgen’ wordt gegeven, wordt het bijwonen van het verhoor vervolgens gezien als een belangrijk middel om de verdachte zich aan dat advies te laten houden. Zowel politie als advocatuur verwoordt dit in die zin dat de verdachte ‘zich gesteund voelt’ door de advocaat.

‘(...) het geeft ook steun aan de cliënt. Als je hebt geadviseerd om te zwijgen dan vindt hij het moeilijk om dat vol te houden en dat gaat eenvoudiger als je er naast zit.’ (*Advocaat*)

‘Ik heb het gevoel dat hij zich gesteund voelt bij de aanwezigheid. Op de moeilijke momenten zal hij eerder geneigd zijn om te kijken naar zijn advocaat en dan is het de overweging, van de advocaat ga ik knikken of niet.’ (*Verhoorder*)

Niet alleen wordt er een effect verwacht, het wordt al gevoeld. De politie merkt daadwerkelijk dat verdachten minder willen verklaren doordat de raadsman in een vroege fase bijstand verleent. Zo zegt een verhoorder over de verdachte die voor het verhoor met zijn advocaat mag overleggen:

‘(...) dat hij dan eerst met zijn advocaat mag overleggen en dan is het negen van de tien keer dat ze niks meer willen zeggen.’ (*Verhoorder*)

Voorts merkten wij in de regiekamer regelmatig dat het rechteam teleurgesteld reageerde op een zwijgende verdachte en dat dit regelmatig wordt toegeschreven aan de advocaat. De frustratie van de politie wordt mooi geïllustreerd door een voorval in een zaak waarin de raadsman bij de start van het verhoor vraagt hoe lang het verhoor gaat duren. De verhoorder antwoordt kortweg met de wedervraag of de raadsman de verdachte heeft geadviseerd om te zwijgen. Ten slotte wordt het zwijgen van de verdachte door de politie niet alleen binnen het experimentesignaleerd. Ook de praktijk na het Salduz-arrest draagt bij aan het beeld dat de politie heeft:

‘(...) we merken de laatste anderhalf jaar dat er veel meer zwijgrecht is. Merken, ik doe dat even op gevoel, maar dat is wel wat ik zie.’ (*Verhoorder*)

5.5 Verklaringsgedrag van de verdachte en de relatie tot bijstand van de raadsman

5.5.1 Beroep op zwijgrecht

De politie ervaart het zwijgen van de verdachte als een direct gevolg van de bijstand van de raadsman. De vraag is dan of die ervaring ook uit de cijfers naar voren kan worden gehaald. Daarbij is het interessant te onderscheiden naar de mate waarin de verdachte gebruik maakt van zijn zwijgrecht. Uit Engels onderzoek bleek immers ook dat verdachten als gevolg van rechtsbijstand wel sneller geneigd waren vragen niet te beantwoorden maar dat uiteindelijk in het algemeen het zwijgrecht in de meeste verhoren geen rol van betekenis speelde. De eerste categorie die we onderscheiden is ‘beroep op zwijgrecht’. Beroepen op het zwijgrecht houdt letterlijk in dat de verdachte zegt ‘ik beroep me op mijn zwijgrecht’. Het houdt niet per se in dat de verdachte ook daadwerkelijk niets verklaart. Op de vraag of en in hoeverre de verdachte verklaart komen we in de hiernavolgende paragrafen te spreken. Tabel 5.2 laat voor elke politieregio het aantal verhoren zien, verdeeld over het beroep op het zwijgrecht en de aanwezigheid van de advocaat. Uit de observaties die in Amsterdam-Amstelland verricht zijn, komt naar voren dat er *meer* verhoren zijn waarin de verdachte zich *beroept op het zwijgrecht* dan verhoren waarin de verdachte zich *niet* beroept op het zwijgrecht. Het *omgekeerde* wordt in de andere politieregio’s gevonden. In Rotterdam-Rijnmond, Haaglanden en Midden- en West-Brabant zijn er *meer* verhoren waarin de verdachte zich *niet* op het zwijgrecht beroept dan verhoren waarin de verdachte dit wel doet.

Waar het echter om gaat is of het beroep op het zwijgrecht afhangt van de aanwezigheid van de advocaat, zoals dat door de politie wordt ervaren en door advocaten wordt verwacht. In dat geval zou de verhouding tussen verhoren waarin de verdachte geen beroep doet op het zwijgrecht, en verhoren waarin de verdachte wel een beroep doet op het zwijgrecht, in het geval er een advocaat aanwezig is anders zijn dan in het geval er geen advocaat aanwezig is. Uit de resultaten komt naar voren dat in Amsterdam-Amstelland de verhouding tussen geen en wel beroep op het zwijgrecht verschillend is tussen verhoren met en zonder advocaat. In ruim 71.4% van de verhoren waarbij *geen* advocaat aanwezig is beroept de verdacht zich op het zwijgrecht. Hier staat tegenover dat in ruim 56.4% van de verhoren waarbij een advocaat aanwezig is, een beroep op het zwijgrecht gedaan wordt. Dit is dus het tegenovergestelde van de verwachting met betrekking tot de negatieve uitwerking van de toelating van de advocaat op het beroep op het zwijgrecht. Op basis van de verhoren in

Rotterdam-Rijnmond komt een ander beeld naar voren. In het geval *geen* advocaat bij het verhoor aanwezig is beroept de verdachte zich in ruim 33.3% van de verhoren op het zwijgrecht. Wanneer de advocaat *wel* bij het verhoor aanwezig is, beroept de verdachte zich in 50% van de verhoren op het zwijgrecht. Dit ligt in lijn met de verwachting dat de toelating van de advocaat ervoor kan zorgen dat verdachten zich vaker op het zwijgrecht beroepen.

Echter, de uitkomsten van de Fisher's Exact toets zijn voor zowel Amsterdam-Amstelland als Rotterdam-Rijnmond niet significant.¹⁵⁴ Dit wijst erop dat de gevonden verschillen hoogstwaarschijnlijk op toeval berusten. Op basis van de geobserveerde verhoren wordt dus geen samenhang gevonden tussen de aanwezigheid van de advocaat en het beroep op het zwijgrecht.

Tabel 5.2 Aantal verhoren uitgesplitst naar aanwezigheid advocaat, beroep op het zwijgrecht en politieregio (n = 168)

	Aanwezigheid advocaat	Geen beroep zwijgrecht	Beroep zwijgrecht	Totaal	Fisher's Exact
Amsterdam	Nee	28.6 (4)	71.4 (10)	100.0 (14)	.372
	Ja	43.6 (24)	56.4 (31)	100.0 (55)	
Rotterdam	Nee	66.7 (12)	33.3 (6)	100.0 (18)	.285
	Ja	50.0 (31)	50.0 (31)	100.0 (62)	
Den Haag	Nee	66.7 (8)	33.3 (4)	100.0 (12)	-
	Ja	0.0 (0)	100.0 (1)	100.0 (1)	
Brabant (M/W)	Nee	83.3 (5)	16.7 (1)	100.0 (6)	-
	Ja	-	-	-	

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

[†] P < .10; [#] P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

De aanwezigheid van de advocaat lijkt geen verschil te maken, maar wellicht dat er wel significante verschillen gevonden worden wanneer de analyse wordt toegepast op het onderscheid 'wel overleg' en 'geen overleg'. In tabel 5.3 staan per politieregio de verhoren weergegeven, verdeeld over het al dan niet beroepen op het zwijgrecht en of er al dan niet voorafgaand overleg plaats

¹⁵⁴ Aangezien de analyses gedaan worden op relatief weinig verhoren wordt er gekozen op de verschillen te toetsen met behulp van de Fisher's Exact toets. In de kolom 'Fisher's Exact' staan de tweezijdige overschrijdingskansen weergegeven. Wanneer die overschrijdingskans kleiner is dan de gekozen alpha (10%, 5% of 1%) spreken we van een significant toetsingsresultaat. De kans is dan klein dat de gevonden verschillen op toeval berusten.

gevonden heeft. Het algemene beeld met betrekking tot het aantal verhoren waarin de verdachte zich op het zwijgrecht beroept, blijft in de vier politieregio's hetzelfde als in de vorige analyse. Anders is echter het beeld wat betreft de relatie tussen de bijstand van de raadsman en het beroep op het zwijgrecht. In het geval geen voorafgaand overleg plaatsgevonden heeft, beroepen verdachten in Amsterdam-Amstelland zich in ruim 42.9% van de verhoren op het zwijgrecht. Wanneer er wel voorafgaand overleg geweest is, zien we een percentage van 63.6%. Dit ligt in lijn met de hiervoor geschetste verwachting dat voorafgaand overleg tussen advocaat en verdachte ervoor kan zorgen dat er vaker een beroep op het zwijgrecht gedaan wordt. Toetsing wijst echter uit dat de gevonden verschillen niet significant zijn.

Tabel 5.3 Aantal verhoren uitgesplitst naar overleg met verdachte, het beroep op het zwijgrecht en politieregio (n = 168)

	Overleg met verdachte	Geen beroep zwijgrecht	Beroep zwijgrecht	Totaal	Fisher's Exact
Amsterdam	Nee	57.1 (8)	42.9 (6)	100.0 (14)	.224
	Ja	36.4 (20)	63.6 (35)	100.0 (55)	
Rotterdam	Nee	66.7 (12)	33.3 (6)	100.0 (18)	.285
	Ja	50.0 (31)	50.0 (31)	100.0 (62)	
Den Haag	Nee	83.3 (5)	16.7 (1)	100.0 (6)	-
	Ja	42.9 (3)	57.1 (4)	100.0 (7)	
Brabant (M/W)	Nee	100.0 (4)	0.0 (0)	100.0 (4)	-
	Ja	50.0 (1)	50.0 (1)	100.0 (2)	

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

[†] P < .10; [#] P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

De resultaten voor Rotterdam-Rijnmond zijn gelijk aan de resultaten zoals weergegeven in tabel 5.2. Dit houdt in dat, in het geval onderscheid gemaakt wordt tussen al dan niet beroep op het zwijgrecht, bij de verhoren in Rotterdam-Rijnmond waarbij een advocaat aanwezig was ook voorafgaand overleg plaatsgevonden heeft. Bij verhoren waar geen advocaat aanwezig was, heeft geen overleg plaatsgevonden voor het verhoor. Op basis van de hier besproken analyse wordt eveneens geen verband gevonden tussen het overleg dat voorafgaand aan het verhoor tussen advocaat en verdachte plaatsvindt en het beroep op het zwijgrecht.

5.5.2 Verklaringsbereidheid over algemene en persoonlijke zaken

Het onderscheiden van de categorie verklaringsbereidheid over algemene en persoonlijke zaken is om de volgende redenen relevant. In de eerste plaats bleek in hoofdstuk 2 dat een belangrijke verhoortechniek van de politie is om contact met de verdachte op te bouwen. Dat gebeurt onder andere door het verhoor te beginnen met het praten over allerlei zaken die op het eerste gezicht niets met het delict van doen hebben. Op die manier komt de verdachte in de ‘praatstand’. Ook kan zo bepaalde niet direct delictgerelateerde maar wel relevante informatie worden geverifieerd. Voor de verhoorders is het kortom belangrijk dat de verdachte ingaat op vragen die gaan over persoonlijke en algemene zaken. Tijdens de observaties bleek dat de politie deze techniek ook daadwerkelijk inzet (zie hoofdstuk 4, over pressie). In de tweede plaats is het van belang daar uit de interviews bleek dat advocaten niet alleen adviseren om te zwijgen ten aanzien van het delict, maar ook om niet te antwoorden op niet-zaakgerelateerde vragen.

‘Ons advies is beroep je op je zwijgrecht, maar dan ook op niet zaaksgerelateerde vragen geen antwoord geven. Als jij zegt hoe laat je elke dag naar je werk gaat, het lijkt onschuldig, maar het kan voor de politie weer van belang zijn.’ (*Advocaat*)

Uit het volgende citaat blijkt dat dit voor de politie soms frustrerend is:

‘Ja, de advocaat zegt gewoon ik kan je niet helpen als je je mond open doet en de cliënt luistert gewoon, zelfs op de meest simpele vragen. De laatste zegt gewoon zijn naam niet eens maar gewoon zwijgrecht. Als je een foto van hemzelf laat zien zegt hij zwijgrecht.’ (*Teamleider*)

De vraag is dus of de verdachte inderdaad minder bereid is te praten over persoonlijke en algemene zaken als er bijstand is geweest van een raadsman. Bijstand in de vorm van aanwezigheid is te vinden in tabel 5.4. Deze tabel geeft een overzicht van de verhoren verdeeld over de aanwezigheid van de advocaat en de verklaringsbereidheid over het persoonlijke of algemene zaken, uitgesplitst naar politieregio. Duidelijk wordt dat verdachten over het algemeen bereid zijn over persoonlijke of algemene zaken te praten. Dit geldt voor alle vier de politieregio's. We zijn zoals gezegd echter vooral geïnteresseerd in eventuele verschillen in verklaringsbereidheid over algemene of persoonlijke zaken tussen verhoren met en zonder advocaat. Op basis van de verwachtingen en ervaringen zou tot uiting moeten komen dat in minder verhoren over algemene zaken wordt verklaard in het geval een advocaat aanwezig is dan wanneer de advocaat niet aanwezig is. De resultaten voor zowel Amsterdam-Amstelland als Rotterdam-Rijnmond lijken in lijn te liggen met deze

verwachting. In het geval dat de advocaat aanwezig is, worden minder verhoren gevonden waarin over algemene zaken verklaard wordt (in Amsterdam 65.5% en in Rotterdam 54.8%) dan wanneer de advocaat niet aanwezig is (respectievelijk 71.4% en 66.7%). Toetsing wijst echter uit dat de waargenomen verschillen niet significant zijn. Op basis van de bijgewoonde verhoren wordt dus geen samenhang gevonden tussen de aanwezigheid van de advocaat en de bereidheid tot verklaren over persoonlijke of algemene zaken.

Tabel 5.4 Aantal verhoren uitgesplitst naar aanwezigheid van de advocaat, verklaringsbereidheid over algemene en persoonlijke zaken en politieregio (n = 168)

		Verklaart niet over algemene zaken	Verklaart over algemene zaken	Totaal	Fisher's Exact
Amsterdam	Nee	28.6 (4)	71.4 (10)	100.0 (14)	.760
	Ja	34.5 (19)	65.5 (36)	100.0 (55)	
Rotterdam	Nee	33.3 (6)	66.7 (12)	100.0 (18)	.427
	Ja	45.2 (28)	54.8 (34)	100.0 (62)	
Den Haag	Nee	25.0 (3)	75.0 (9)	100.0 (12)	-
	Ja	0.0 (0)	100.0 (1)	100.0 (1)	
Brabant (M/W)	Nee	33.3 (2)	66.7 (4)	100.0 (6)	-
	Ja	-	-	-	

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

† P < .10; # P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Wordt gekeken naar bijstand in de vorm van consultatie dan is dat echter anders. Tabel 5.5 geeft de verhoren weer, verdeeld over voorafgaand overleg en verklaringsbereidheid over persoonlijke of algemene zaken, uitgesplitst naar politieregio. De weergegeven resultaten voor Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond liggen in lijn met de hiervoor geschetste verwachting. Verhoudingsgewijs zijn er in beide politieregio's minder verhoren waarin verklaard wordt over algemene of persoonlijke zaken wanneer voorafgaand overleg plaatsgevonden heeft (respectievelijk 58.2% en 50%) dan wanneer er geen overleg plaatsgevonden heeft (respectievelijk 100% en 83.3%). De gevonden verschillen zijn daarbij significant (in Amsterdam bij een α van 1% en in Rotterdam bij een α van 5%). In Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond wordt dus een verband gevonden tussen voorafgaand overleg en de bereidheid om over algemene of persoonlijke zaken te verklaren.

Hoewel het aantal verhoren in Haaglanden en in Midden- en West-Brabant te gering is om vast te stellen of er een verband is, laten de percentages een vergelijkbaar patroon zien als in Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond. Op basis van de besproken resultaten lijkt het overleg tussen de advocaat en de verdachte voorafgaand aan het verhoor dus een negatieve uitwerking te hebben op de bereidheid over algemene zaken te verklaren.

Tabel 5.5 Aantal verhoren uitgesplitst naar overleg met verdachte, verklaringsbereidheid over algemene en persoonlijke zaken en politieregio (n = 168)

	Overleg met verdachte	Verklaart niet over algemene zaken	Verklaart over algemene zaken	Totaal	Fisher's Exact
Amsterdam	Nee	0.0 (0)	100.0 (14)	100.0 (14)	.003*
	Ja	41.8 (23)	58.2 (32)	100.0 (55)	
Rotterdam	Nee	16.7 (3)	83.3 (15)	100.0 (18)	.015 [#]
	Ja	50.0 (31)	50.0 (31)	100.0 (62)	
Den Haag	Nee	16.7 (1)	83.3 (5)	100.0 (6)	-
	Ja	28.6 (2)	71.4 (5)	100.0 (7)	
Brabant (M/W)	Nee	25.0 (1)	75.0 (3)	100.0 (4)	-
	Ja	50.0 (1)	50.0 (1)	100.0 (2)	

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

[†] P < .10; [#] P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

5.5.3 Verklaringsbereidheid over delict

Verklaren over het delict blijkt de verdachte in zijn algemeenheid minder makkelijk te doen dan verklaren over persoonlijke en algemene zaken. Dit komt naar voren als de tabellen uit de voorgaande paragraaf worden vergeleken met de tabellen 5.6 en 5.7 hieronder. Uit die resultaten komt naar voren dat er in alle vier de politieregio's meer verhoren zijn waarin niet over het delict verklaard wordt dan verhoren waarin wel over het delict verklaard wordt. Daarbij dient wel te worden opgemerkt dat in een enkel eerste verhoor het delict ook niet ter sprake komt. Er wordt dan geïnvesteerd in het contact met de verdachte – of er wordt getracht bepaalde informatie te verifiëren – door louter te praten over persoonlijke zaken. In de meeste verhoren is het praten over (ogenschijnlijke) koetjes en kalfjes echter een opbouw naar een meer direct gesprek over de verdenking. Een dergelijk verhoor verloopt dan bijvoorbeeld zo dat een

verdachte wel meepraat over hoe het met hem gaat, zijn contacten met het slachtoffer, en wat hij deze week gedaan heeft, maar dat hij ontwijkend gaat antwoorden en op een bepaald moment nog weigert te praten vanaf het moment dat hem wordt gevraagd waar hij was toen hij van de moord hoorde. Een ander voorbeeld is dat een verdachte wel enigszins voor praten te porren is als hem wordt gevraagd naar de raps die hij maakt, maar op het moment dat er een foto van hemzelf getoond wordt, zegt hij ‘zwijgrecht’.

Uit de voorgaande paragraaf bleek dat de aanwezigheid van de raadsman geen verschil maakte wat betreft de verklaringsbereidheid over persoonlijke en algemene zaken, maar de voorafgaande consultatie wel. De vraag is nu hoe dat zit bij de verklaringsbereidheid over het delict. Tabel 5.6 geeft een overzicht van de verhoren, verdeeld over het al dan niet aanwezig zijn van de advocaat en het al dan niet bereid zijn tot verklaren over het delict. Uit de resultaten komt naar voren dat in alle vier de politieregio's meer verhoren zijn waarin niet over het delict verklaard wordt dan verhoren waarin wel over het delict verklaard wordt.

Tabel 5.6 Aantal verhoren uitgesplitst naar aanwezigheid van de advocaat, verklaringsbereidheid over delict en politieregio (n = 168)

	Aanwezigheid advocaat	Verklaart niet over delict	Verklaart over delict	Totaal	Fisher's Exact
Amsterdam	Nee	71.4 (10)	28.6 (4)	100.0 (14)	.760
	Ja	65.5 (36)	34.5 (19)	100.0 (55)	
Rotterdam	Nee	61.1 (11)	38.9 (7)	100.0 (18)	.564
	Ja	71.0 (44)	29.0 (18)	100.0 (62)	
Den Haag	Nee	83.3 (10)	16.7 (2)	100.0 (12)	-
	Ja	100.0 (1)	0.0 (0)	100.0 (1)	
Brabant (M/W)	Nee	66.7 (4)	33.3 (2)	100.0 (6)	-
	Ja	-	-	-	

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

† P < .10; # P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Daarnaast is het patroon van de percentages in Amsterdam-Amstelland tegengesteld aan wat verwacht wordt. In 28.6% van de verhoren waarbij geen advocaat aanwezig is, verklaart de verdachte over het delict. Terwijl in 34.5% van de verhoren waarbij wel een advocaat aanwezig is over het delict verklaard wordt. Er wordt verhoudingsgewijs dus meer verklaard in verhoren waar de advocaat aanwezig is dan in verhoren waar de advocaat niet aanwezig is. De

resultaten in Rotterdam-Rijnmond lijken wel in lijn te liggen met de verwachting dat toelating van de advocaat ervoor kan zorgen dat verdachten vaker niet bereid zijn te verklaren over het delict. In 38.9% van de verhoren waarbij een advocaat aanwezig is, verklaart de verdachte over het delict. Hier staat tegenover dat het aantal verhoren waarin over het delict verklaard wordt in het geval er wel een advocaat aanwezig is ongeveer 10% lager ligt. Toetsing van de resultaten in beide regio's wijst echter uit dat de gevonden verschillen niet significant zijn. Dit duidt erop dat er geen verband gevonden wordt tussen aanwezigheid van de advocaat en de bereidheid om over het delict te verklaren.

In tabel 5.7 staan de resultaten met betrekking tot het voorafgaand overleg tussen advocaat en verdachte en de verklaringsbereidheid over het delict. Het algemene beeld dat er vaker niet dan wel over het delict verklaard wordt, geldt ook hier weer voor alle vier de politieregio's. De resultaten voor Amsterdam-Amstelland zijn gelijk aan de resultaten zoals weergegeven in tabel 5.6. Dit houdt in dat het in het geval van voorafgaand overleg om dezelfde verhoren gaat als waarbij de advocaat aanwezig was. De resultaten met betrekking tot het voorafgaand overleg liggen dus eveneens niet in lijn met de verwachting dat dit ervoor zou zorgen dat verdachten minder vaak verklaren over het delict. Uit de analyse van de verhoren in Rotterdam-Rijnmond komt naar voren dat in 27.8% van de verhoren waarbij geen voorafgaand overleg plaatsgevonden heeft, de verdachte over het delict verklaart. In het geval wel voorafgaand overleg plaatsgevonden heeft, wordt in 32.3% van de verhoren over het delict verklaard.

Tabel 5.7 Aantal verhoren uitgesplitst naar overleg met verdachte, verklaringsbereidheid over delict en politieregio (n = 168)

	Overleg met verdachte	Verklaart niet over delict	Verklaart over delict	Totaal	Fisher's Exact
Amsterdam	Nee	71.4 (10)	28.6 (4)	100.0 (14)	.760
	Ja	65.5 (36)	34.5 (19)	100.0 (55)	
Rotterdam	Nee	72.2 (13)	27.8 (5)	100.0 (18)	.781
	Ja	67.7 (42)	32.3 (20)	100.0 (62)	
Den Haag	Nee	83.3 (5)	16.7 (1)	100.0 (6)	-
	Ja	85.7 (6)	14.3 (1)	100.0 (7)	
Brabant (M/W)	Nee	75.0 (3)	25.0 (1)	100.0 (4)	-
	Ja	50.0 (1)	50.0 (1)	100.0 (2)	

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

† P < .10; # P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Ook het beeld in Rotterdam-Rijnmond is tegenovergesteld aan de eerder geschetste verwachting. De toetsing wijst echter uit dat de gevonden verschillen niet significant zijn. Er wordt dus geen verband gevonden tussen voorafgaand overleg en verklaringsbereid over het delict. Voor de bereidheid om over het delict te verklaren lijkt het dus niet uit te maken of de advocaat voor het verhoor met de verdachte overlegt.

5.5.4 *Bekentenissen*

Geen verschillen tussen verhoren met en zonder raadsman

Dat de verdachte bereid is te verklaren over het delict, wil nog niet zeggen dat hij ook een bekentenis aflegt. Bekennen definiëren wij hier als het erkennen door de verdachte dat hij op enigerlei wijze betrokken was bij het doden van het slachtoffer. Er hoeft geen sprake te zijn van een volledige bekentenis. In onderstaande analyse proberen we inzichtelijk te maken in hoeverre een verdachte zich mogelijk door de aanwezigheid van de advocaat of het voorafgaand overleg met de advocaat laat beïnvloeden in de keuze al dan niet een bekentenis af te leggen. In de eerste plaats zijn in tabel 5.8 voor de vier politieregio's de verhoren weergegeven, verdeeld over de aanwezigheid van de advocaat en het afleggen van een bekentenis. Uit de resultaten komt naar voren dat er in alle politieregio's beduidend meer verhoren zijn waarin verdachten geen bekentenis afleggen dan verhoren waarin verdachten dat wel doen. De percentages van verhoren waarin bekend wordt, liggen daarbij aanzienlijk lager dan de percentages die bekend zijn uit ander onderzoek met betrekking tot het verklaringsgedrag van verdachten. Daaruit blijkt dat de meeste verdachten bekennen.¹⁵⁵ Mogelijke verklaringen van het verschil zijn dat binnen het experiment slechts de eerste verhoren in een zaak zijn bijgewoond – en dat de verdachte dus ook later in het onderzoek nog zou kunnen gaan bekennen – en dat het binnen het onderzoek gaat om de zwaarste categorie zaken.¹⁵⁶

Wordt het afleggen van een bekentenis nu beïnvloed door de bijstand van de raadsman? Uit tabel 5.8 blijkt dat de resultaten voor Amsterdam-Amstelland in lijn te liggen met de verwachting dat dit zo zou zijn. In het geval dat de advocaat aanwezig is, wordt er minder vaak een bekentenis afgelegd (in 9.1% van de verhoren) dan wanneer er geen advocaat aanwezig is (in 14.3% van de verhoren). De resultaten voor Rotterdam-Rijnmond laten een ander beeld zien.

155 Zie bijvoorbeeld Jacobs 2004, 'Bekennen en ontkennen van verdachten. Een onderzoek naar de proceshouding van verdachten naar aanleiding van het wetsvoorstel strekkende tot vereenvoudigde bewijsmotivering bij bekende verdachten'. Het rapport geeft ook aan dat er verschillende redenen zijn waarom verdachten ontkennen of bekennen. Zie ook hierna paragraaf 5.6.

156 Uit internationaal onderzoek blijkt dat in dergelijke zaken een krachtiger en vijandiger dynamiek bestaat tussen verdachte en politie. Zie Gudjonsson 2003, Pearse 1997.

In 17.7% van de verhoren waarbij een advocaat aanwezig is, legt de verdachte een bekentenis af. In het geval geen advocaat aanwezig is gaat het om 5.6% van de verhoren waarin de verdachte een bekentenis aflegt. Dit lijkt erop te wijzen dat de aanwezigheid van de advocaat in Rotterdam-Rijnmond een positieve uitwerking heeft op het afleggen van een bekentenis. De toetsing wijst echter uit de gevonden verschillen niet significant zijn. Zowel in Amsterdam-Amstelland als in Rotterdam-Rijnmond wordt geen samenhang gevonden tussen de aanwezigheid van de advocaat en het afleggen van een bekentenis.

Tabel 5.8 Aantal verhoren uitgesplitst naar aanwezigheid van de advocaat, afleggen van een bekentenis en politieregio (n = 168)

	Aanwezigheid advocaat	Legt geen bekentenis af	Legt bekentenis af	Totaal	Fisher's Exact
Amsterdam	Nee	85.7 (12)	14.3 (2)	100.0 (14)	.624
	Ja	90.9 (50)	9.1 (5)	100.0 (55)	
Rotterdam	Nee	94.4 (17)	5.6 (1)	100.0 (18)	.280
	Ja	82.3 (51)	17.7 (11)	100.0 (62)	
Den Haag	Nee	91.7 (11)	8.3 (1)	100.0 (12)	-
	Ja	100.0 (1)	0.0 (0)	100.0 (1)	
Brabant (M/W)	Nee	66.7 (4)	33.3 (2)	100.0 (6)	-
	Ja	-	-	-	

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

† P < .10; # P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Dezelfde analyse, maar dan voor 'voorafgaand overleg', laat een aan de verwachting tegengesteld beeld zien. Blijkens tabel 5.9 legt de verdachte in Amsterdam-Amstelland in 7.1% van de verhoren waarbij voorafgaand geen overleg plaatsgevonden heeft een bekentenis af. In het geval er wel voorafgaand overleg geweest is, leggen verdachten in 10.9% van de verhoren een bekentenis af. Ook in Rotterdam-Rijnmond wordt in het geval er voorafgaand overleg geweest is vaker een bekentenis afgelegd (in 17.7% van de verhoren) dan wanneer er voorafgaand geen overleg geweest is (in 5.6% van de verhoren).

De gevonden verschillen zijn echter niet significant waardoor niet gesproken kan worden van een verband tussen voorafgaand overleg en het afleggen van een bekentenis. Hoewel het aantal verhoren te gering is om op significantie te toetsen komt uit de resultaten voor Midden- en West-Brabant een vergelijkbaar beeld naar voren. Het patroon in Haaglanden vormt op dit punt een

uitzondering. In het geval een advocaat aanwezig is wordt in alle verhoren geen bekentenis door verdachten afgelegd. Ook in dit geval kan door het geringe aantal verhoren niet getoetst worden op significantie van de verschillen.

Tabel 5.9 Aantal verhoren uitgesplitst naar overleg met verdachte, afleggen van een bekentenis en politieregio (n = 168)

	Overleg met verdachte	Legt geen bekentenis af	Legt bekentenis af	Totaal	Fisher's Exact
Amsterdam	Nee	92.9 (13)	7.1 (1)	100.0 (14)	1.000
	Ja	89.1 (49)	10.9 (6)	100.0 (55)	
Rotterdam	Nee	94.4 (17)	5.6 (1)	100.0 (18)	.280
	Ja	82.3 (51)	17.7 (11)	100.0 (62)	
Den Haag	Nee	83.3 (5)	16.7 (1)	100.0 (6)	-
	Ja	100.0 (7)	0.0 (0)	100.0 (7)	
Brabant (M/W)	Nee	75.0 (3)	25.0 (1)	100.0 (4)	-
	Ja	50.0 (1)	50.0 (1)	100.0 (2)	

Noten: Percentages en aantallen verhoren tussen haakjes.

† P < .10; # P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Kenmerken van de bekende verdachte, zijn zaak en het verhoor

Uit de hierboven uitgevoerde analyses kwam naar voren dat er geen significante verschillen bestaan tussen verhoren met en verhoren zonder raadsman voor de vraag of de verdachte al dan niet bekent. Ook bleek dat er sowieso maar bijzonder weinig verdachten een bekentenis afleggen. Dit alles maakt nieuwsgierig naar wat dan de kenmerken zijn van de verhoren waarin de verdachte bekent en waarbij de raadsman aanwezig is. Om wat voor soort zaak en welk type verdachte gaat het? Hoe is de dynamiek van een verhoor, en wat is de bijdrage van de raadsman aan het verhoor?

Bij het bestuderen van de zaken valt in de eerste plaats op dat in de zaken waarin de verdachte bekent het in slechts één zaak gaat om een liquidatie. De overige zaken zijn een diverse verzameling van uit de hand gelopen conflicten tussen familieleden, cafégangers, vrienden, daklozen, een taxichauffeur en een klant, en bewoners en inbrekers. Vaak gaat het om onderzoeken die nog maar relatief kort lopen. Er zijn drie zelfmelders die weinig aansporing nodig hebben. Zij vertellen in het eerste verhoor vrijwel het hele verhaal. Alle drie de keren blijkt het plegen van het delict een sluitstuk van opgebouwde en escalerende spanning: ruzie met een buurman, ruzie met een vriendin, en ruzie met

indringers op een woonboot. In geen van de drie zaken roert de raadsman zich gedurende het verhoor. Wel worden na het verhoor verzoeken gedaan ten aanzien van de verslaglegging.

Daar waar geen sprake is van zelfmelders, bekent de verdachte toch nog vaak in het eerste verhoor. Soms antwoordt een verdachte in beginsel ontwijkend, maar loopt hij vervolgens helemaal leeg na wat aandringen of een enkele scherpe vraag over zijn betrokkenheid bij het delict. In één geval is de verdachte op heterdaad aangehouden en is het feit door veel getuigen gezien. Hij antwoordt met tegenzin maar kan niet veel anders. Het valt op dat vrijwel alle verdachten bijzonder emotioneel zijn en dat de raadsman doorgaans geen moeite doet om de verdachte tegen te houden in zijn verhaal. In één verhoor probeert de raadsman in het begin in te grijpen maar de verdachte praat daar meteen overheen. Daarna blijft de raadsman stil. In een andere zaak waarin de verdachte in het tweede verhoor bekent probeert de raadsman de verdachte te wijzen op wat ze hebben besproken maar wordt hij door de nog half dronken en tegendraadse verdachte genegeerd.

Kort samengevat laten de observaties zien dat de verdachten die bekennen geen doorgewinterde criminelen zijn. Zij praten vaak al vanaf het eerste moment, zijn niet zelden erg emotioneel en moeten hun verhaal kwijt. De bij het verhoor aanwezige raadsman mengt zich zelden in het verhaal van de verdachte, en als hij dat doet is dat tevergeefs en daarmee kortstondig. De invloed van de raadsman zit met name in de staart van het verhoor als het proces-verbaal wordt opgemaakt en er opmerkingen kunnen worden gemaakt over hoe de woorden van de verdachte zijn opgeschreven.

5.6 Gebruik zwijgrecht in relatie tot kenmerken van verhoor, verdachte en zaak

Invloed advocaat

In voorgaande paragraaf is op gedetailleerd niveau (uitgesplitst naar beroep op zwijgrecht, verklaringsbereid persoonlijke zaken en verklaringsbereidheid delict) in kaart gebracht of de verklaringsbereidheid van de verdachte verschilt tussen verhoren met en zonder advocaat en tussen verhoren met en zonder voorafgaand overleg. Uit deze beschrijvende analyses kwamen weinig significante verschillen naar voren. Hoewel deze beschrijvende analyses interessante inzichten hebben opgeleverd in het verklaringsgedrag van verdachten, kan er echter maar in beperkte mate gecontroleerd worden op alternatieve oorzaken. Daarbij zijn de analyses gebaseerd op te weinig waarnemingen in de cellen van de kruistabellen doordat het totaal aantal verhoren in relatief veel verschillende categorieën opgedeeld is. Er wordt immers onderscheid gemaakt tussen al dan niet beroep op zwijgrecht (of

verklaringsbereidheid algemeen of delict), al dan niet bijstand raadsman en politieregio's. Hiermee wordt in feite een interactie gemaakt tussen politieregio en bijstand raadsman. Dit houdt in dat de samenhang tussen bijstand raadsman en het verklaringsgedrag van de verdachte kan variëren tussen politieregio's. Hoewel de resultaten niet significant zijn, vertonen de patronen van de percentages tussen de politieregio's veel overeenkomsten. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de samenhang tussen aanwezigheid van de raadsman en verklaringsbereidheid van de verdachte weinig tot niet verschillend is tussen politieregio's. Kortom, nu voorgaande analyses op een gering aantal waarnemingen berusten, er geen rekening gehouden wordt met alternatieve oorzaken noch met de complexe structuur van de data, zijn ze uiteindelijk minder geschikt om mogelijke gevolgen voor het gedrag van de verdachte vast te stellen. Daarom wordt in deze paragraaf een aanvullende analyse gedaan waarbij *het gebruik van het zwijgrecht* als afhankelijke variabele gebruikt wordt. De categorie 'gebruik van het zwijgrecht' houdt in dat de verdachte zich beroept op zijn zwijgrecht en ook daadwerkelijk niets zegt. Met deze variabele wordt stil zwijgen gecontrasteerd met enige vorm van verklaren. De analyses in deze paragraaf houden eveneens rekening met overige kenmerken van het verhoor, de verdachte en de zaak en verschillen tussen politieregio's in het gebruik van het zwijgrecht.

Er wordt gebruik gemaakt van een multilevel logistische regressieanalyse¹⁵⁷ omdat de afhankelijke variabele (gebruik van zwijgrecht) dichotoom is. Er zijn immers maar twee waarden die de variabele kan aannemen: '0' in het geval de verdachte geen gebruik maakt van zijn zwijgrecht en '1' in het geval de verdachte wel gebruik maakt van zijn zwijgrecht. Daarbij bevinden de factoren die in de regressiemodellen opgenomen zijn zich op verschillende analyseniveaus (zie hiervoor de toelichting in hoofdstuk 1). Evenals in de analyses uit voorgaande paragrafen wordt onderscheid gemaakt tussen aanwezigheid van de raadsman (model 1) en voorafgaand overleg tussen verdachte en raadsman (model 2). De invloed van de raadsman op het verklaringsgedrag van de verdachte wordt in de tabel teruggevonden in de grijze balk.

De resultaten van deze analyses staan weergegeven in tabel 5.10. Uit model 1 komt naar voren dat er een significant positieve samenhang gevonden wordt tussen de aanwezigheid van de raadsman en het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte. Hiermee is de kans dat de verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht groter tijdens verhoren waarbij een raadsman aanwezig is dan tijdens verhoren waarbij geen raadsman aanwezig is. Model 2 laat zien dat er eveneens een significant positief verband gevonden wordt tussen het voorafgaand overleg

¹⁵⁷ Een uitgebreidere toelichting van de multilevel logistische regressieanalyse wordt gegeven in bijlage F.

tussen verdachte en raadsman en het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte. De kans dat de verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht is groter wanneer voorafgaand aan het verhoor overleg tussen de verdachte en de raadsman plaatsgevonden heeft dan tijdens verhoren waar dat niet het geval is. Op basis van de analyses in model 1 en 2 kan dus geconcludeerd worden dat wanneer gecontroleerd wordt op overige kenmerken van het verhoor, de verdachte en de zaak het verklaringsgedrag van de verdachte door de bijstand van de advocaat beïnvloed lijkt te worden. Wanneer een zwijgende verdachte beschouwd wordt als een mogelijke frustratie van het opsporingsonderzoek, zou een tweede uitleg van deze bevinding zijn dat bijstand van de raadsman er mede toe kan leiden dat het opsporingsonderzoek in enige mate bemoeilijkt wordt. De grootte van de verbanden suggereert daarbij dat er meer invloed uitgaat van de voorafgaande consultatie dan van de daadwerkelijke aanwezigheid van de raadsman tijdens het verhoor.¹⁵⁸

Bovenstaande bevinding dat de bijstand van de advocaat het opsporingsonderzoek kan bemoeilijken wanneer het gaat om zwijgende verdachten verdient enige nuancering. Er zijn verschillende oorzaken in verschillende combinaties te bedenken waardoor een verdachte gaat verklaren of zelfs bekennen. Op een aantal van die factoren wordt in de gepresenteerde modellen gecontroleerd. Uit Engels onderzoek komt echter naar voren dat bijvoorbeeld de zwakte van de zaak eveneens een belangrijke factor is die een rol speelt bij het al dan niet verklaren of bekennen door een verdachte (zie paragraaf 2.3.1). Hoe sterk of zwak is de belastende informatie waarmee de verdachte wordt geconfronteerd? Hoe sterker de zaak, hoe sneller de verdachte bekend en andersom. In deze redenering heeft de raadsman in een bewijsrechtelijk zwakke of sterke zaak überhaupt weinig invloed. Binnen de opzet van het experiment hebben wij de sterkte van een zaak niet kunnen onderzoeken. De eerder genoemde zaak van de verdachte die op heterdaad was aangehouden in aanwezigheid van meerdere getuigen, zou een mooi voorbeeld kunnen zijn van een zaak waarin het effect van de raadsman wordt ‘overruled’ door andere factoren.

¹⁵⁸ We spreken hier van een tendens omdat uit de analyses, gepresenteerd in tabel 5.10, niet afgeleid kan worden dat het verschil tussen de regressiecoëfficiënt van aanwezigheid en de regressiecoëfficiënt van consultatie significant is. Dat er een tendens is wordt ondersteund door onze observaties van de verhoren, uit de interviews die we met betrokkenen gehouden hebben en uit een aanvullende analyse. Die analyse laat zien dat verdachten tijdens verhoren met voorafgaande consultatie en verhoren met consultatie en aanwezigheid van de raadsman significant vaker gebruik maken van hun zwijgrecht dan tijdens verhoren waar alleen de raadsman aanwezig is of verhoren waar noch sprake was van consultatie noch van aanwezigheid van de raadsman

Tabel 5.10 Multilevel logistische regressieanalyse van het gebruik van
 zwijgrecht op verhoor, verdachte en zaak kenmerken en politieregio's

Fixed Effects	Model 1		Model 2	
	Coëfficiënten	S.E.	Coëfficiënten	S.E.
Constante	-4.543*	1.266	-5.071*	1.296
<i>Verhoor</i>				
Aanwezigheid advocaat	1.683 [#]	.847	-	-
Voorafgaande consultatie	-	-	2.202*	.847
Sympathiseren ^a	-.169	.258	-.170	.272
Confronteren ^a	-.672	.448	-.455	.461
Manipuleren ^a	-.475	.356	-.386	.371
Intimideren ^a	1.224*	.294	1.031*	.286
Eerste verhoor	-Ref-		-Ref-	
Tweede verhoor	.775	.553	1.086 [†]	.588
Overige verhoren	.878	.729	1.062	.751
Verhoorduur ^{ab}	-.885*	.238	-.861*	.249
Timing ^{ac}	-.056	.194	-.039	.196
<i>Verdachte</i>				
Leeftijd ^a	-.042	.027	-.052 [†]	.028
Etniciteit	-.339	.629	-.372	.635
<i>Zaak</i>				
Relationele sfeer	-Ref-		-Ref-	
Onderwereld	1.390	.864	1.266	.849
Overig	1.052	.887	.924	.881
<i>Regio</i>				
Amsterdam-Amstelland	-Ref-		-Ref-	
Rotterdam-Rijnmond	.976	.640	1.126 [†]	.666
Haaglanden en Brabant (M/W)	2.849 [#]	1.429	1.846	1.184
Random Effects	Var. Comp.	S.E.	Var. Comp.	S.E.
Niveau-2 var.: verdachte	1.273	.776	1.267	.798
Niveau-3 var.: zaak	.000	.000	.000	.000

Noten: Aantal verhoren is 164; aantal verdachten is 92; aantal zaken is 69. Coëfficiënten betreffen ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten. Voor de schattingsprocedure is gebruik gemaakt van Residual Iterated Generalized Least Squares (RIGLS).

^a Gecentreerd rond het gemiddelde.

^b Verhoorduur is gemeten in het aantal uren dat het verhoor geduurd heeft in mindering gebracht met de totale tijd dat aan pauzes besteed is.

^c Het aantal dagen dat verstreken is na de start van het experiment vermenigvuldigd met 100.

[†] P < .10; [#] P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Ook de verdachte zelf is een factor waarmee we in dit onderzoek in de analyses minimaal rekening hebben kunnen houden. Zo stelt een geïnterviewde politieambtenaar dat verdachten onder invloed van de media het idee hebben dat

ze door te zwijgen snel vrijkomen. In zo'n situatie is het aannemelijk dat een advies van de advocaat om te zwijgen en zijn eventuele aanwezigheid weinig invloed hebben.

'Ja, het is een groot issue en het wordt steeds moeilijker. Het maakt niet eens uit of je een doorgewinterde crimineel bent of een jongetje van de straat, ze weten het allemaal. Ik denk niet dat daar een oplossing voor is. Of een advocaat er nou wel of niet bij zit. Een advocaat kan ze er nog een keer op wijzen. Ze kijken ook allemaal televisie (...) het is populair. Dat doordat je als je het zwijgrecht gebruikt je vaker naar huis mag. Ik zie dat niet alleen bij de grote jongens meer.' (*Verhoorder*)

In sommige gevallen kan de advocaat weinig uitvoeren, in andere weer meer, geheel afhankelijk van alle specifieke kenmerken van het geval. In zijn algemeenheid wordt op basis van de analyses in dit onderzoek vastgesteld dat het advies en/of de aanwezigheid van de raadsman de proceshouding van de verdachte beïnvloedt. Deze algemene bevinding wordt eveneens gestaafd met specifieke voorvallen waarin dat wel degelijk het geval is geweest. Zo is het een aantal maal tijdens een verhoor voorgekomen dat de verdachte een briefje bij zich had waarop stond 'zwijgen'. Ook is er een voorval geweest dat de verdachte zijn verhaal kwijt wilde – het ging om een familiedrama – maar de advocaat de verdachte adviseerde zijn mond te houden. Ook het onderstaande fragment uit een verhoor illustreert dat een advies van een raadsman de opstelling van de verdachte beïnvloedt:

Verhoorder:	'Het is voor allebei geen verrassing hè wie het is? Ik bedoel, het zijn tenslotte politiefoto's, dus er is ook een naampje aan gekoppeld.'
Verdachte:	(Reageert niet).
Verhoorder:	'Met je raadsman gesproken vanochtend hè? Waarom ineens zo dwars terwijl we gister normaal met elkaar konden praten. Daar zal je wel je beweegredenen voor hebben.'

Samenhang met overige factoren

Van de overige factoren waarop in tabel 5.10 wordt gecontroleerd, vertonen intimideren en verhoorduur zowel in model 1 als in model 2 een significante samenhang met het gebruik van het zwijgrecht. Een positieve samenhang wordt gevonden tussen intimideren en het gebruik van het zwijgrecht. Op basis van deze analyse zou geconcludeerd kunnen worden dat de kans groter is dat een verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht wanneer de politie tijdens het verhoor intimiderend te werk gaat. Echter, in hoofdstuk 4 werd geconcludeerd dat de politie vaker intimiderende pressie toepast wanneer ze geconfronteerd wordt met een zwijgende verdachte. Deze dubbelzinnigheid komt voort uit het gegeven dat met een regressieanalyse alleen een samenhang tussen twee variabelen aangetoond kan worden, wat beide analyse dan ook laten zien. Het

bepalen van welke variabele de oorzaak is en welke het gevolg, is gezien het gebruikte onderzoeksdesign niet mogelijk. Zoals in paragraaf 4.4.2 reeds beargumenteerd is het, gezien de wijze van operationaliseren, aannemelijk dat de politie intimiderende pressie toepast wanneer zij geconfronteerd wordt met een zwijgende verdachte.

Een negatieve samenhang wordt gevonden tussen de verhoorduur en het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte. Hieruit kan opgemaakt worden dat de kans dat de verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht kleiner is bij een langer durend verhoor dan bij een korter durend verhoor. Dit is een aannemelijke bevinding gegeven verschillende redenen. Aan de ene kant is het voor te stellen dat het voor de verdachte moeilijk is te volharden in het zwijgen wanneer het verhoor langer duurt, zeker wanneer de politie enige druk uitoefent. Aan de andere kant is uit observaties naar voren gekomen dat een verhoor met een systematisch zwijgende verdachte kort duurt; het heeft weinig zin om aan een dood paard te trekken.

Opvallend is dat in model 2 een significant negatieve samenhang gevonden wordt tussen de leeftijd van de verdachte en het gebruik van het zwijgrecht. De kans dat de verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht is kleiner wanneer de verdachte ouder is. Om begrip te kunnen krijgen over dit verband zou een uitgebreider onderzoek naar de verdachten en hun beweegredenen om al dan niet gebruik te maken van het zwijgrecht noodzakelijk zijn.

Als laatste kan uit de analyse opgemaakt worden dat de kans dat de verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht in Rotterdam-Rijnmond en Haaglanden en Midden- en West-Brabant groter lijkt te zijn dan in Amsterdam-Amstelland. In model 1 wordt een significant verschil gevonden tussen Amsterdam-Amstelland en Haaglanden en Midden- en West-Brabant. In model 2 wordt een significant verschil gevonden tussen Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond. In hoofdstuk 1 is gesproken over verschillen tussen de politieregio's voor wat betreft het handelen van de politie. De bevindingen hier wijzen erop dat er eveneens verschillen bestaan tussen de politieregio's in het verklaringsgedrag van verdachten.¹⁵⁹

159 Dit is een opmerkelijke bevinding gezien het gegeven dat in Amsterdam-Amstelland de meeste 'onderwereld' zaken voorkomen. Daar het in dat soort zaken vaak gaat om verdachten die het klappen van de zweep kennen, zou aangenomen kunnen worden dat zij vaker gebruik maken van het zwijgrecht. Wanneer dit het geval zou zijn, zou in Amsterdam-Amstelland de kans dat een verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht verhoudingsgewijs groter moeten zijn dan in overige politieregio's.

5.7 (Lange termijn) gevolgen voor de opsporing

Uit Engels onderzoek bleek dat de Engelse politie ervoer dat het haar door de komst van de raadsman onmogelijk werd gemaakt nog zaken op te lossen in de verhoorkamer. Eveneens is uit Engels onderzoek naar voren gekomen dat de politie na de invoering van de rechtsbijstand bij verhoren haar werkwijze langzaam maar zeker ingrijpend heeft gewijzigd op grond van de gedachte dat een strafzaak minder afhankelijk moest worden van de bekentenis van de verdachte (zie hoofdstuk 2). Dat roept, zeker gezien de constatering dat de raadsman daadwerkelijk invloed lijkt te hebben op het gebruik van het zwijgrecht door de verdachte, de vraag op of dit ook voor de Nederlandse politie geldt of zal gelden. Voor wat betreft zaken binnen het experiment zelf komt uit de observaties, de gesprekken in de regieruimtes, en de interviews naar voren dat het opsporingsonderzoek niet anders dan anders is ingestoken. Op de vraag of het voorbereidend onderzoek is veranderd sinds de raadsman erbij zit, antwoordt een verhoorder:

‘Nee, vooralsnog niet. Nee, je houdt er wel meer rekening mee denk ik dat de kans op een bekentenis of een verklaring die het onderzoek verder zal hebben, dat die kans veel kleiner is en dat je het veel meer moet hebben van andere dingen, daar hou je wel rekening mee. Maar het voorbereidend onderzoek is niet echt veranderd nee.’ (*Verhoorder*)

Er is dus een besef dat het rond krijgen van zaken minder sterk van bekentenissen zal moeten afhangen. Vaak wordt ook gerefereerd aan de eerste zes uur van het ophouden voor verhoor. Die konden vroeger optimaal worden benut. Nu de advocaat er eerst bij moet, verlies je die uren en de mogelijkheid om contact op te bouwen met de verdachte. Dat heeft echter nog niet geleid tot anders werken. Een teamleider zegt daar over:

‘Ik zie niet echt een verschil, op tactisch operationeel niveau tussen voor de pilot en na de pilot. Weet je, je opsporingsonderzoek dat richt je gewoon in op basis van maatwerk en een van de onderdelen daarvan is verhoren en in het bijzonder verhoren van verdachten. Dat [de aanwezigheid en het advies van de raadsman, LS/WJV] brengt voor mij geen verandering in het uitvoeren van een opsporingsonderzoek.’ (*Teamleider*)

Het experiment heeft echter relatief kort gelopen waardoor het doen van langetermijnuitspraken niet mogelijk is. Wel kunnen verwachtingen voor de toekomst worden uitgesproken en in de interviews is daar dan ook naar gevraagd. Kijken in een glazen bol blijkt echter lastig. De geïnterviewden grijpen meestal terug op hun ervaringen tot nog toe. Voor het overige zijn de uitspraken en vergezichten zeer divers. Sommigen denken dat het verhoor net

als nu heel belangrijk blijft. Een verhoorder geeft aan dat je als rechercheur ook gewoon graag een bekentenis wil, als slagroom op de taart.

‘Je wilt gewoon dat, laten bekennen, dat vind je leuk, dat is ook leuk daar kan ik heel ingewikkeld over doen maar dat is leuk, een van de onderdelen van het recherchevak. En als je dan een verdachte hebt die met zijn capuchon op zijn hoofd je alleen maar aan zit te kijken, die heb je er ook bij. Dat is niet leuk (...).’
(Verhoorder)

Een andere verhoorder meent dat het gewoon een extra uitdaging wordt om een verdachte met bijstand van een raadsman aan het praten te krijgen.

‘Voor ons de uitdaging om (...) of nog beter beslagen ten ijs te komen om ze wel aan het praten te krijgen. Ze kunnen overtuigen dat het misschien wel slim zou kunnen zijn en wie weet wat de toekomst gaat brengen. Dit is stap 1 denk ik en wie weet dat je dadelijk als het allemaal ingeburgerd is, dat je dan zeker met bepaalde advocaten dan rond de tafel gaat zitten.’ (Verhoorder)

Uit het bovenstaande citaat blijkt ook dat de geïnterviewde niet uitsluit dat er op een gegeven moment juist meer samengewerkt zal gaan worden tussen verhoorders en advocaat. Een opmerking van een andere geïnterviewde verhoorder sluit daarbij aan in die zin dat hij denkt dat de advocaat misschien eerder van informatie moet worden voorzien. Nu adviseert de advocaat bij gebrek daaraan standaard ‘zwijgrecht’. Als hij meer inzicht heeft in de zaak zal hij de verdachte misschien anders adviseren.

Ook wordt gerefereerd aan het belang van andersoortig bewijs. Een teamleider geeft aan dat het nu ook al zo is dat er wordt gestreefd naar het rond krijgen van de zaak zonder de verklaring van de verdachte.

‘(...) wij streven er altijd naar om geen verhoor nodig te hebben. Je streeft er altijd naar het bewijs rond te hebben zonder dat je het verhoor daarbij nodig hebt, maar dat lukt niet altijd. Soms ben je afhankelijk van een verhoor. (...) In principe moet je er altijd naar streven je zaak rond te hebben, dat het leuk is als hij gaat verklaren, maar dat je liever hebt dat hij gaat lopen liegen want dan geeft de rechter hem nog een jaartje extra, zo werkt dat vaak.’ (Teamleider)

Dat andersoortig bewijs zou volgens anderen wel weer belangrijker kunnen worden om beter voorbereid het verhoor in te gaan. Eén verhoorder koppelt dit aan de verhoortechniek van het omsingelen.

‘Ik denk ook dat je steeds meer in kan steken in het verhoorplan, dus nog meer mooie vragen bedenken waardoor iemand wel over de brug komt en er wel intrapt. (...) En dat kan alleen als je daarvoor goed zit met je tactisch onderzoek.’
(Verhoorder)

Een andere verhoorder zegt hierover:

‘Kijk op het moment dat je onderzoek (...) een beetje uitloopt, dan zal er misschien nu [met raadsman, LS/WJV] voor worden gekozen iets helemaal tot op de bodem uit te zoeken zodat je echt weet wat je zegt dan heb je iets wat staat. Terwijl misschien zonder raadsman bij het verhoor meer op de bluf wordt gespeeld. Dat zou kunnen ja, maar of dat gebeurt, weet ik niet. Het zou in mijn ogen wel een mogelijkheid kunnen zijn.’ (*Verhoorder*)

Eén rechercheur zegt tijdens een gesprek in de regieruimte dat de werkwijze ‘aanhouden en dan drie dagen verhoren tijdens de invezekeringstelling’ misschien wel moet veranderen. Er zal langer doorgerechercheerd moeten worden voordat de verdachte wordt aangehouden. Een zelfde verwachting wordt door een geïnterviewde verhoorder uitgesproken als haar wordt gevraagd naar veranderingen in het opsporingsonderzoek.

‘Mogelijk, dat zaken langer duren, dat ze langer gaan zoeken naar echt bewijs. Van joh, hij gaat toch niks verklaren en laat hem nog maar een week, een paar dagen, maanden er aan vast plakken, zodat we echt beter bewijs hebben. Ik denk het wel. Want als hij inderdaad kan zeggen van ik zeg niks en je hebt niet zoveel dat is jammer, dan ga je een andere manier zoeken, dan moet je het ergens anders vandaan halen.’ (*Verhoorder*)

Ook wordt aangegeven dat, doordat verdachten minder verklaringsbereid zullen zijn, het opsporingsonderzoek vertraging op zal lopen.

‘(...) je hebt minder materiaal om mee te werken als iemand wat zegt, kan je dat gaan uitzoeken. Nu zeggen ze niks en soms pas bij de rechter, dat ze wat gaan zeggen. Dat kost voor ons heel veel tijd en heel veel zoeken. Dus het loopt in ieder geval vertraging op.’ (*Verhoorder*)

5.8 Conclusies

In dit hoofdstuk werd duidelijk dat de verdachte binnen het experiment niet volledig op de hoogte is geweest van zijn rechten op grond van het protocol. Dit als gevolg van het feit dat het recht op tussentijds overleg met de advocaat door de politie niet standaard werd medegedeeld. Het is niet duidelijk of het ermee samenhangt, maar het blijkt dat de verdachte tijdens het verhoor ook niet vaak om overleg of advies heeft gevraagd. Wat betreft de proceshouding van de verdachte lijkt het dat hij sowieso niet bepaald praatgraag is over het delict. Er wordt nog wel vaker wel dan niet gepraat over algemene en persoonlijke zaken, maar ten aanzien van verklaren over het delict is dat patroon omgekeerd. Bekennen doen verdachten bijzonder weinig. Of de raadsman aanwezig is geweest tijdens het verhoor blijkt voorts geen verschil te maken voor de

verschillende categorieën ‘beroep op zwijgrecht’, ‘verklaren over algemene/persoonlijke zaken’, ‘verklaren over delict’ en ‘bekennen’. Een effect van de voorafgaande consultatie wordt alleen gevonden bij de categorie ‘verklaren over algemene/persoonlijke zaken’. Dat betekent dat de kans dat de verdachte niet praat over zichzelf, zijn hobby’s, het weer, enzovoorts groter is als de advocaat voorafgaand aan het verhoor advies heeft gegeven aan de verdachte. Dit is met name van belang nu het opbouwen van contact met de verdachte door middel van dergelijke gesprekstof een belangrijk onderdeel is van de verhoortactiek van de politie. Wat betreft de verhoren met bekende verdachten is nog nader ingegaan op de dynamiek van die verhoren. De raadsman bleek in die verhoren nauwelijks invloed te hebben op de verdachte. Als emotionele, ‘onervaren’ verdachten willen praten, dan praten ze, ook al heeft de raadsman anders geadviseerd.

Wél blijkt de raadsman effect te hebben als binnen een multilevel regressie analyse het verklaringsgedrag van de verdachte wordt gevangen in één variabele, namelijk de variabele ‘gebruik zwijgrecht’. Uit die analyse komt naar voren dat de kans dat de verdachte gebruik maakt van zijn zwijgrecht groter is wanneer de raadsman bijstand heeft verleend dan wanneer er geen bijstand is geweest. Op basis van de observaties kunnen ook voorbeelden worden aangedragen van gevallen waarin dat het geval is geweest. Er moet echter wel worden opgemerkt dat het zwijgen van de verdachte van vele factoren afhankelijk is en dat wij binnen het onderzoek niet op al die factoren hebben kunnen controleren. Een voorbeeld van zo’n factor is de sterkte of zwakte van de zaak. Van de factoren die we wel hebben kunnen onderzoeken blijkt van sommige inderdaad een effect uit te gaan. Zo is de kans dat de verdachte zwijgt, kleiner bij een verhoor dat langer duurt bij een oudere verdachte, en in het geval de verdachte wordt verhoord in Amsterdam. Een positief effect wordt gevonden tussen een verhoortechniek en zwijgen: de kans dat de verdachte zwijgt is groter wanneer de politie intimiderend te werk gaat.

In het licht van de constatering dat de raadsman invloed lijkt te hebben op de proceshouding van de verdachte, is het van belang te bezien hoe de politie dit nieuwe gegeven incorporeert in haar werkwijze. Binnen het experiment zelf blijkt niet anders te zijn gewerkt. Voor de toekomst zien de onderzoekers het zwijgen van de verdachte vooral als een uitdaging om beslagen ten ijs te komen in het verhoor. Daarbij wordt ook wel erkend dat er dan misschien langer doorgerechercheerd zal moeten worden. Aan de andere kant wordt opgemerkt dat ook nu al je onderzoek gericht moet zijn op het verkrijgen van bewijs, los van de verdachte. Een mogelijke radicale ommezwaai in werkwijze wordt door niemand echt gezien.

6 Conclusies over de raadsman bij het politieverhoor

Invloed, aandachtspunten en implicaties

6.1 Invloed

Het experiment raadsman bij politieverhoor komt voort uit de gedachte dat de raadsman kan bijdragen aan de kwaliteit van de waarheidsvinding en hierdoor kan voorkomen dat een verdachte een valse bekentenis aflegt zoals dat gebeurde in de Schiedammer Parkmoord. Valse bekentenissen worden afgelegd om verschillende redenen maar de wijze waarop de politie de verdachte verhoort is daar één van. Het stellen van gesloten in plaats van open vragen, het maximaliseren van de misdaad of de gevolgen bij niet bekennen, dan wel het minimaliseren van de misdaad en de gevolgen, kunnen ertoe leiden dat een verdachte een misdaad bekent die hij niet heeft gepleegd. Dat risico wordt groter als er sprake is van een gedetineerde, of psychisch kwetsbare en jeugdige verdachte. De Nederlandse theorievorming over verhoortechnieken lijkt in beginsel ver af te staan van dergelijke manipulatieve wijzen van verhoor. Aan het hanteren ervan zal bovendien het pressieverbod van artikel 29 Sv in veel gevallen in de weg staan. De Nederlandse methode leunt juist sterk op de gedachte dat als er een band wordt opgebouwd met de verdachte, hij makkelijker zal praten. Die insteek wordt ook bevestigd door de resultaten van de observaties in dit onderzoek. *Sympathiseren* is de belangrijkste vorm van het uitoefenen van pressie in de geobserveerde verhoren. Het lijkt daarbij echter niet zozeer te gaan om het zetten van druk maar om het wegnemen van druk. Deze vorm, wat we een zachte vorm van pressie kunnen noemen, wordt blijkens de observaties met name gebruikt in de eerste twee verhoren. In het derde verhoor worden eerder de hardere vormen van pressie aangewend. Eén van die vormen is het *confronteren*. Dit kan in de theorie worden teruggevonden als de tactiek die leert de verdachte te omsingelen met het bewijsmateriaal. Hoewel dit volgens het leerboek de kern van de Nederlandse verhoormethode is, wordt het confronteren in verhouding tot het sympathiseren en de hierna nog te noemen technieken het minste gebruikt.

Een risico in de tactiek van het omsingelen lijkt dat onduidelijk is hoeveel belastend materiaal er moet zijn, wil een verdachte daarmee omsingeld kunnen worden. Dit betekent dat het bij een wat zwakkere zaak mogelijk is dat het schaarse belastende materiaal zo wordt gebruikt dat de verdachte gelooft dat er een sterke zaak tegen hem is. Er is dan niet zozeer sprake van confronteren, maar eerder van suggereren. Een dergelijke vorm van pressie is in de verhoren ook teruggevonden in de vormen van *manipuleren* en *intimideren*, waarbij het

intimideren (na het sympathiseren) het meest wordt gebruikt. Met deze technieken wordt er een zekere suggestie gewekt ten aanzien van het bewijs, maar ook ten aanzien van de gevolgen daarvan voor de verdachte, of de gevolgen voor de verdachte als hij blijft zwijgen. Met name ten aanzien van deze suggestieve technieken, die immers het grootste risico op valse bekentenissen in zich bergen, zou de advocaat dus inderdaad een controlerende rol kunnen spelen. Van belang daarbij is te constateren dat genoemde technieken eerder lijken te worden gebruikt in het derde (en doorgaans laatste) verhoor. Het is in dat licht dus zaak dat de advocaat niet alleen het eerste politieverhoor bijwoont maar eveneens de vervolghoren.

Het ingewikkelde met de advocaat bij het politieverhoor is, dat hij in de eerste plaats het belang van zijn cliënt dient en dat daar nu de controle op de waarheidsvinding tijdens het verhoor bij gekomen is. Deze twee belangen hoeven niet altijd samen te vallen. De reden waarom de advocaat in Nederland altijd uit de verhoorkamer is geweerd, ligt dan ook in de gedachte dat hij, in het belang van zijn cliënt, te zeer de waarheidsvinding zou hinderen. Binnen het experiment heeft de raadsman nu een dubbelrol gekregen. Hij dient het belang van de waarheidsvinding én het belang van zijn cliënt. Dat laatste belang echter, komt er volgens vele advocaten bekaaid vanaf door de wijze waarop de rol van de advocaat tijdens het verhoor is gereguleerd. Hij moet achterin de verhoorruimte plaatsnemen, hij mag geen contact maken met de verdachte en hij mag alleen ingrijpen als de verhoorders het pressieverbod overtreden. Dit is, volgens advocaten, in strijd met de vertrouwensrelatie tussen advocaat en cliënt. Dat de advocaat de gelegenheid heeft gekregen om voorafgaand aan het verhoor met zijn cliënt te overleggen is echter weer tegen de zin van de politie omdat wordt gevreesd dat het advies doorgaans ‘zwijgrecht’ zal zijn.

De grote vraag is hoe de dubbelrol van de advocaat heeft uitgepakt. Wat is zijn invloed geweest op enerzijds het handelen van de verhoorders, en anderzijds de opstelling van de verdachte? Het blijkt dat in beide gevallen sprake is van enige invloed. In de eerste plaats bestaat er voor het gebruik van drie vormen van pressie – sympathiseren, confronteren, en manipuleren – geen verschil tussen de verhoren met en zonder raadsman. Ten aanzien van het intimideren echter, is er wel een verschil. Verhoorders lijken minder gebruik te maken van intimidatie als er een advocaat bij het verhoor aanwezig is dan wanneer er geen advocaat bij het verhoor aanwezig is. Daarbij laten de resultaten zien dat de politie geneigd is de verdachte te intimideren wanneer hij gebruik maakt van zijn zwijgrecht. Dit alles betekent dat het intimideren van de verdachte een belangrijke strategie is voor de politie om de weerstand van de verdachte te breken, en dat die strategie onder invloed van de aanwezigheid van de advocaat minder wordt toegepast. Een ander verschil dat wordt gevonden tussen verhoren met en zonder advocaat betreft het houden van pauzes. Als er een advocaat

aanwezig is tijdens het verhoor, lassen de verhoorders meer pauzes in dan in het geval er geen advocaat aanwezig is. Uit de observaties komt voorts naar voren dat advocaten ook vragen om pauzes.

In de tweede plaats hangt de bijstand van de raadsman samen met de proceshouding van de verdachte. In verhoren waarbij de raadsman aanwezig is, maakt de verdachte vaker gebruik van zijn zwijgrecht dan in verhoren waarbij geen raadsman aanwezig was. Ook wordt een samenhang gevonden voor verhoren waarin sprake is geweest van voorafgaande consultatie. De grootte van de verbanden bij 'consultatie' en 'aanwezigheid' suggereert bovendien dat er meer invloed uitgaat van de voorafgaande consultatie dan van de aanwezigheid van de raadsman tijdens het verhoor. In dezelfde lijn ligt het verband dat wordt gevonden ten aanzien van het praten door de verdachte over algemene en persoonlijke zaken: als hij voorafgaand aan het verhoor met zijn raadsman heeft gesproken doet hij dat minder vaak dan wanneer die consultatie er niet was. Kortom, de bijstand van de raadsman, en dan met name de consultatie, lijkt enige invloed te hebben op de proceshouding van de verdachte.

Hoe moeten deze gevolgen nu worden geïnterpreteerd: betekenen ze dat de raadsman de waarheidsvinding bevordert of juist dat hij de waarheidsvinding belemmert? Het antwoord op die vraag is niet eenvoudig. Enerzijds is het zo dat onder invloed van de aanwezigheid van een advocaat de politie minder intimideert en bovendien meer pauzes houdt. Vanuit de kennis over verhoortechnieken betekent dit dat in het geval van een gedetineerde, kwetsbare verdachte – zoals bijvoorbeeld Kees B. in de Schiedammer Parkmoord – het risico op een valse bekentenis zou kunnen afnemen als de advocaat aanwezig is. Voorts zou een kwetsbare en gedetineerde verdachte, die normaal gesproken zou praten en op die manier verleid zou kunnen worden tot het verklaren van dingen die hij eigenlijk niet wilde verklaren – zoals Kees B. – wellicht ook eerder zwijgen, op basis van het advies van zijn advocaat dan wel als gevolg van diens aanwezigheid tijdens het verhoor. Zowel advies en aanwezigheid van de raadsman *kunnen* aldus in voorkomende gevallen de waarheidsvinding bevorderen en zo het risico op een rechterlijke dwaling verminderen. Anderzijds kan de bijstand van de advocaat inderdaad de waarheidsvinding hinderen. Verdachten die zwijgen doen dat niet allemaal omdat ze onschuldig zijn. Een verdachte kan ook zwijgen omdat hij schuldig is, en omdat het zwijgen de beste manier lijkt om onder een veroordeling uit te komen. Als in dergelijke gevallen het belang van de verdachte het beste wordt gediend door middel van een beroep op het zwijgrecht, dan zal de advocaat die strategie volgen. Daar komt bij dat de advocaat in het beginstadium van een zaak – en dat is het stadium van de politieverhoren – vanwege het ontbreken van kennis over die zaak vrijwel altijd voor de zekerheid zijn cliënt zal adviseren om te zwijgen.

Wat betekent bovenstaande nu voor de vraag die aan het experiment ten grondslag ligt, namelijk of de aanwezigheid van raadsman op bredere schaal zou moeten worden ingevoerd? Die vraag kan niet worden beantwoord zonder het besef dat de stand van het recht halverwege het experiment aanzienlijk is veranderd, in die zin dat op basis van de Salduz-rechtspraak het kunnen consulteren van de raadsman voorafgaand aan het verhoor inmiddels tot recht is verheven. Interessant is dan dat blijkens de resultaten van het experiment het met name het consultatierecht lijkt te zijn dat invloed heeft op de proceshouding van de verdachte. Dit gegeven zou aanleiding kunnen zijn voor een conclusie die inhoudt dat het consultatierecht een voldoende waarborg vormt om valse bekentenissen te voorkomen en dat de verhoren niet nog meer gehinderd hoeven te worden door ook nog eens de raadsman tot het verhoor toe te laten. Maar die conclusie doet geen recht aan het verband dat eveneens wordt geconstateerd ten aanzien van de aanwezigheid van de raadsman op de wijze van verhoren, en de daaraan gekoppelde gevolgtrekking dat de raadsman dus in bepaalde gevallen door zijn aanwezigheid het risico op valse bekentenissen kan verminderen. Daar kan weer tegenin worden gebracht dat de gevallen waar het om gaat, waarschijnlijk beperkt zijn. Het is onduidelijk hoe vaak verdachten een valse bekentenis afleggen. Kees B. was een voorbeeld, evenals de twee van Putten, en ook in de zaak tegen Ina Post bestaat het vermoeden dat de verdachte een valse bekentenis heeft afgelegd. In de vele strafzaken die worden afgedaan lijken de dwalingen kortom uitzonderingsgevallen waarin de verdachten op de een of andere manier gevoelig waren of werden voor een suggestieve wijze van verhoren. In dat licht zou niettemin een aanwezigheidsrecht kunnen worden ingevoerd voor die gevallen waarin een verhoogd risico op een valse bekentenis bestaat, dus in ieder geval bij zaken waarin wordt geconstateerd dat er sprake is van een kwetsbare verdachte. Dat ligt in lijn met het op basis van de EHRM-rechtspraak ingevoerde aanwezigheidsrecht van de advocaat bij de jeugdige, dus kwetsbare, verdachte.

Ingewikkeld is echter, hoe en door wie zou moeten worden vastgesteld wanneer er sprake is van een kwetsbare verdachte. Het gaat hier immers niet alleen om zichtbaar psychisch gestoorde of verstandelijk beperkte mensen, maar om een brede groep mensen die om heel diverse redenen naar een valse bekentenis kunnen worden geleid. De voorbeelden van de zaken hierboven – Schiedam, Putten, Post – laten dat al zien. Een betrouwbaar oordeel over die kwetsbaarheid of suggestibiliteit zal uiteindelijk alleen door een psycholoog of psychiater kunnen worden geveld. En zij kunnen eerst worden ingeschakeld na een eerste inschatting van de politie. Dit lijkt een gecompliceerde weg om te gaan. De meest verstrekkende conclusie die vervolgens getrokken zou kunnen worden, is dat het aanwezigheidsrecht in zijn algemeenheid moet worden

ingevoerd – waarbij op basis van risico-inschattingen bijvoorbeeld wel nagedacht zou kunnen worden over differentiatie naar delict.

Uit de interviews met de politie kwam naar voren dat een verstrekkende maatregel als de raadsman bij het politieverhoor niet algemeen moet worden ingevoerd om nauwelijks voorkomende excessen te voorkomen, zeker niet nu ook schuldige verdachten zich meer gaan beroepen op hun zwijgrecht. Vanuit de aan het strafproces ten grondslag liggende gedachte dat het beter is tien schuldigen vrij te spreken dan één onschuldige te veroordelen, kan echter ook het tegenovergestelde worden bepleit: de excessen moeten juist worden voorkomen, zelfs als dat betekent dat schuldigen de dans ontspringen. Aansluitend op dat laatste kan daar nog aan worden toegevoegd dat juist het consultatierecht ertoe lijkt te leiden dat er meer gebruik wordt gemaakt van het zwijgrecht. Het is aannemelijk – de ervaringen van de politie ondersteunen dit – dat de invloed van consultatie die binnen het experiment is geconstateerd zich ook zal realiseren als gevolg van het op grond van Salduz algemeen ingevoerde consultatierecht. Het willen voorkomen van het neveneffect van de bijstand is dus eigenlijk al geen keuze meer.

Ten slotte dient nog één laatste punt inzake de verbondenheid tussen consultatie en aanwezigheid naar voren te worden gebracht. De resultaten van dit onderzoek laten in zekere zin een optelsom zien. In de eerste plaats is geconstateerd dat als er sprake is van voorafgaande consultatie de kans dat de verdachte zwijgt groter is. Ook is geconstateerd dat de politie geneigd is meer te intimideren wanneer de verdachte gebruik maakt van het zwijgrecht. Als laatste lijkt de aanwezigheid van de advocaat er weer juist voor te zorgen dat de politie de verdachte minder intimideert. Hieruit zou opgemaakt kunnen worden dat de voorafgaande consultatie in de hand werkt dat de aanwezigheid van de advocaat wenselijk is ten aanzien van het bewaken van de kwaliteit van het verhoor en het voorkomen van valse bekentenissen. Deze optelsom maakt in wezen duidelijk dat voorafgaande consultatie en toelating van de raadsman tot het verhoor niet los van elkaar gezien kunnen worden.

6.2 Aandachtspunten voor politie en advocatuur

Praktische aandachtspunten

De aandacht moet allereerst worden gevestigd op de verslaglegging. In de interviews kwam naar voren dat de advocatuur voor zichzelf een belangrijke taak weggelegd ziet als het gaat om het toezien op de zorgvuldigheid van de verslaglegging van de verklaring van de verdachte. Er wordt daarbij een meerwaarde gezien in het ter plekke kunnen maken van opmerkingen ten opzichte van het achteraf, bij de rechter, moeten voeren van de discussie. Uit de observaties bleek voorts dat advocaten in sommige gevallen ook daadwerkelijk

gebruik maken van de mogelijkheid om opmerkingen te maken. Daarvoor is dan echter wel vereist dat er meteen een proces-verbaal van verhoor voorhanden is, en dat dit zo zorgvuldig mogelijk de vragen van de politie en de antwoorden van de verdachte weergeeft. Als gevolg van het ontbreken van eenduidig beleid op dit punt was echter in veel gevallen het proces-verbaal aan het einde van het verhoor niet gereed. Wil de mogelijkheid van het maken van opmerkingen over het proces-verbaal van verhoor geëffectueerd kunnen worden, dan zal de politie er voor moeten zorgen dat tijdens het verhoor iemand meetypt – gezien de wensen van de verhoorders is dat bij voorkeur iemand in de regieruimte – en dat het proces-verbaal aan het einde van het verhoor kan worden uitgedraaid. Overigens bleek ook dat het protocol onduidelijk was ten aanzien van de vraag wanneer de advocaat zijn opmerkingen mocht maken, althans dat politie en advocaten die mogelijkheid anders interpreteerden. Het verdient derhalve aanbeveling het protocol op dat punt te verduidelijken.

Een tweede onderwerp betreft de cautie. Binnen het experiment is in het overgrote deel van de verhoren de verdachte niet op de hoogte geweest van het feit dat hij tussentijds met zijn raadsman kon overleggen. Dit is het gevolg van het feit dat de politie deze mededeling niet op heeft genomen in de standaardcautie bij het experiment. Die standaardcautie werd voorts niet heel strikt gehanteerd. Voor een toekomstige bredere implementatie van de maatregel is het dan ook aanbevelingswaardig dat er een uniforme standaardcautie wordt ontwikkeld die ook goed bekend wordt gemaakt.

Het voorgaande raakt, ten slotte, aan een breder aandachtspunt, namelijk kennis van het protocol. Die kennis was doorgaans globaal aanwezig, en ook afhankelijk van hoeveel ervaring de rechercheurs hadden met videoverhoren en de aanwezigheid van een advocaat. Gezien het belang van een juiste en soepele gang van zaken tijdens een verhoor met raadsman, en mede gezien het feit dat de advocatuur in enkele gevallen handig gebruikte maakte van de onzorgvuldigheid van de verhoorders – midden in het verhoor werd op een cruciaal moment ingebroken om de verhoorders te wijzen op het feit dat ze vergeten waren te zeggen dat de verdachte recht had op overleg – is het zaak dat verhoorders voordat zij een verhoor met raadsman ingaan goed op de hoogte zijn van alle regels daaromtrent.

Voor de advocatuur zijn er eveneens punten van aandacht en zorg. Allereerst betreft dat de aanwezigheid van de advocaat en wie er aanwezig was. Er is vastgesteld dat de raadsman in ongeveer 80% van de verhoren aanwezig is geweest, dat er in ongeveer hetzelfde aantal gevallen sprake is geweest van consultatie, en dat er in de meeste gevallen sprake leek van een advocaat die ofwel zich had aangemeld voor het piket van het experiment, ofwel ervaring had in het strafrecht als reguliere piketadvocaat. Aanwezigheid en kwaliteit van de

bijstand binnen het experiment lijken daarmee voldoende gegarandeerd. Dat is belangrijk om te constateren nu uit de Engelse ervaring bekend is dat verdachten op een gegeven moment werden bijgestaan door ongekwalificeerde hulptroepen. Van de andere kant kan echter worden gezegd dat het kennelijk ook binnen de geconditioneerde omstandigheden van het experiment voor de dienstdoende advocaten al lastig blijkt om aanwezig te zijn, en dat er vervolgens wordt gezocht naar alternatieve hulp. De eerste ervaringen met de Salduz-praktijk geven ook aan dat de logistiek in de werkelijkheid weerbarstiger is. In het licht daarvan, en met de Engelse ervaring in het achterhoofd, zal dus een praktische oplossing moeten worden bedacht voor het kunnen blijven waarborgen van zowel de aanwezigheid tijdens het verhoor alsmede de kwaliteit van de bijstand, mocht de advocaat in bredere context worden toegelaten tot het verhoor. Wat betreft de kwaliteit zou tot slot nog het volgende kunnen worden opgemerkt ten aanzien van die gevallen waarin er sprake is van een verdachte die ontvankelijk is voor suggestieve verhoortechnieken. Wil de aanwezigheid van de raadsman in die gevallen daadwerkelijk een meerwaarde hebben, dan zal hij zich moeten bekwamen in de problematiek met betrekking tot verhoortechnieken, en moeten kunnen inschatten onder welke omstandigheden en bij welke verdachte ze risico's kunnen opleveren.

De rol van de advocaat

Een kwestie die alle betrokkenen bij de vraag of de raadsman tot het verhoor moet worden toegelaten aangaat, betreft de rol van de raadsman tijdens het verhoor. Binnen het experiment liet de raadsman zich in ongeveer driekwart van de gevallen niet horen. Dat is in het licht van het protocol, op grond waarvan de advocaat een passieve rol heeft, niet verrassend. Verrassend is het evenmin dat de politie, die redeneert vanuit de passieve rol van de raadsman, ook geen meerwaarde van de aanwezigheid van de raadsman ziet ten opzichte van de audiovisuele opname. De raadsman is niet meer dan een extra camera. De advocatuur zelf ziet die meerwaarde echter wel. Hoewel passiviteit de regel is, worden er allerhande mogelijkheden tot ingrijpen gezien. Dat betreft het optreden in het licht van het pressieverbod (dat door de advocatuur vanuit het partijbelang breder wordt geïnterpreteerd dan door de politie), maar ook het beïnvloeden van het proces-verbaal en het alleen al door je aanwezigheid steunen van je cliënt. Sommige advocaten, zo blijkt uit de observaties, hebben zich ook actiever opgesteld dan het protocol toeliet. Daar waar dat gebeurde, ontstond wrijving tussen de advocaat en de politie. Dergelijke incidenten zullen er niet minder op worden indien een aanwezigheidsrecht op grotere schaal wordt ingevoerd. De wijze waarop de dubbelrol van de raadsman binnen het experiment in wezen wordt 'verenkelvoudigd' is immers onnatuurlijk vanuit het oogpunt van de dienstverlening van de advocaat, en de onvrede daarover wordt

binnen de advocatuur dan ook breed gedragen. Het is daarom niet reëel er vanuit te gaan dat de advocatuur haar beperkte rol niet langzaamaan zal weten uit te breiden. In dat licht, en indien een vorm van aanwezigheidsrecht zou worden ingevoerd, lijkt het ons niet verstandig om krampachtig vast te houden aan de passieve rol van de raadsman tijdens het politieverhoor. Daarbij zou een voorbeeld genomen kunnen worden aan de verhoren bij de FIOD, waar de advocaat meer deel uitmaakt van het verhoor en de relatie tussen advocatuur en verhoorders niet zodanig is dat er een groot risico bestaat dat advocaten uit de verhoorruijnte worden gezet. Ten slotte, maar niettemin van groot belang, is het de vraag of met een al te passieve rol van de advocaat wel een wezenlijke bijdrage kan worden geleverd aan het voorkomen van valse bekentenissen. Binnen het experiment hebben we gezien dat een raadsman op basis van het protocol verhinderd werd in te ingrijpen toen zijn cliënt tegen het advies in toch ging praten. Daarmee is niet gezegd dat deze verdachte een valse bekentenis heeft afgelegd. Maar deze verdachte behoorde wel tot de risicogroep. Het voorval geeft derhalve aan dat, zolang er geen sprake is van ongeoorloofde pressie maar wel van een risicovolle verhoorsituatie, een raadsman op basis van de huidige speelruimte maar weinig kan doen.

6.3 Implicaties

Logistiek

Zou het recht op bijstand op grotere schaal worden ingevoerd, dan zijn er voor alle betrokkenen zowel wat betreft denken als wat betreft doen, nog verschillende, belangrijke punten van aandacht. Aandacht verdient onder andere de werkwijze van de politie. Waar de politie voorheen meteen na de aanhouding kon gaan horen, moest nu eerst de piketcentrale worden ingelicht, worden gewacht tot de advocaat contact opnam en weer worden gewacht totdat de advocaat aanwezig was. Het protocol heeft de wachttijd willen beperken door als richtlijn te hanteren dat na de melding aan de piketcentrale een half uur moet worden gewacht met de start van het verhoor, en dat raadsman en cliënt een half uur met elkaar mogen praten. Er mag zonder de advocaat worden begonnen als het onderzoek dat dringend vordert. Het half uur wachttijd veronderstelt dat alle communicatie vlekkeloos verloopt en ook dan is het krap. In de praktijk bleek dan ook dat dit half uur als richtlijn nauwelijks een rol speelde, en dat op het dringend onderzoeksbelang geen beroep werd gedaan. Als de advocaat belde werd met hem afgestemd binnen welke termijn hij op het bureau aanwezig kon zijn, waarbij over het algemeen zowel politie als advocatuur hun best deden om flexibel te zijn. Slechts als de advocaat niet op de afgesproken tijd aanwezig was, en dat gebeurde niet vaak, werd in enkele gevallen met het verhoor gestart. Ook aan het half uur spreektijd werd niet strak de hand gehouden. Vaak werd

gewacht totdat de advocaat aangaf klaar te zijn of werd na zo'n drie kwartier eens gevraagd of er afgerond kon worden. Deze soepele opstelling van de politie betekende wel dat er zoals gezegd veel moest worden gewacht. De politie kon niet meer haar eigen werksnelheid bepalen maar was afhankelijk van anderen. Dat werd door de politie als ongelukkig ervaren. Eén rechercheur noemt het experiment 'een logistieke ramp'. In het licht van de gebruikelijke, op snel handelen gerichte werkwijze kan hem daarin geen ongelijk worden gegeven. Wordt de raadsman toegelaten tot de eerste fasen van het opsporingsonderzoek, dan zal de politie anders moeten gaan werken. Het zo snel mogelijk na de aanhouding informatie uit de verdachte willen krijgen behoort vanuit logistiek oogpunt simpelweg niet meer tot de mogelijkheden. Op grotere schaal is de politie hier echter al mee geconfronteerd in het kader van de Salduz-consultatie. Een volledig inzicht in de (aard en omvang van de) veranderingen die als gevolg daarvan hebben plaatsgevonden, hebben wij niet. Los van de vraag hoe soepel een en ander verloopt, lijkt het aannemelijk dat de noodzakelijk logistieke omslag binnen het experiment als gevolg van het toelaten van de raadsman – één van de redenen waarom Fijnaut destijds een aanwezigheidsrecht afraadde – zich nu ook reeds buiten het experiment heeft voorgedaan.

Naast het wachten (door vooral de politie) voorafgaand aan het verhoor is het mogelijk dat advocaten geconfronteerd gaan worden met wachttijden na afloop van het verhoor. Het betreft hier de mogelijkheid tot het ter plekke maken van opmerkingen over het proces-verbaal. Advocaten hebben aangegeven dit een belangrijke meerwaarde te vinden van hun aanwezigheid tijdens het verhoor. Om het mogelijk te maken dat advocaten opmerkingen bij het proces-verbaal kunnen maken, zal de politie er aan het einde van het verhoor een moeten kunnen uitdraaien. Lukt dat niet dan zullen de advocaten na afloop van het verhoor moeten wachten. Zeker in het geval van langdurige verhoren kunnen de wachttijden dan aardig oplopen.

Opsporingsonderzoek

Een volgend punt betreft een wellicht noodzakelijke omslag in denken over de plaats van de verklaring van de verdachte in het opsporingsonderzoek. Die verklaring heeft nu een zeer centrale rol. Uit de interviews kwam naar voren dat het feit dat meer verdachten zich op hun zwijgrecht beroepen voor de meeste verhoorders niet een aanleiding vormt om daar anders over te gaan denken. Het zwijgen van de verdachte wordt eerder als een uitdaging gezien om nog beter te gaan verhoren. De vraag is echter of die houding realistisch is en op den duur niet zal leiden tot frustratie en verspilling van onderzoekstijd. Drie dagen inverzekeringstelling om tevergeefs een zwijgende verdachte aan het praten te krijgen, kunnen ook anders worden besteed.

Een bijkomend punt is de opstelling van de advocaat tijdens het verhoor. Uit dit onderzoek is naar voren gekomen dat verhoren, ondanks de ingrijpende verandering van de experimentele maatregel, in betrekkelijke rust zijn verlopen. Gezien de uitwerking van het protocol, waardoor de advocaat als het ware ‘gemuilkorfd’ was, lijkt dit eerder een door het strakke protocol gewapende vrede te zijn geweest. Het is nog maar de vraag of de raadslieden zich even passief op zullen stellen wanneer de uitbreiding van de bijstand breder ingevoerd wordt. Een minder passieve rol van de advocaat zou de processtrijd tussen advocatuur en politie over het verloop van het verhoor en het opgemaakte proces-verbaal kunnen verschuiven van de rechtszitting naar het verhoor. Mogelijk gaat de politie hierdoor tijdens het verhoor met de hakken in het zand, waardoor het verhoor tijdens de eerste fasen van het opsporingsonderzoek minder belangrijk zal worden. De consequentie hiervan zou zijn dat de politie moet investeren in andere opsporingsmethoden. Aan de andere kant is het evenwel mogelijk dat de politie, in het geval de processtrijd zich naar het verhoor verplaatst, juist meer investeert in het verhoor tijdens de eerste fase van het opsporingsonderzoek om zodoende de ‘strijd’ met de advocaat aan te kunnen gaan.

De ervaringen in Engeland hebben laten zien dat de politie daar zich minder is gaan richten op de verklaring van de verdachte en meer op het verzamelen van informatie door middel van bijzondere opsporingsmethoden. Dat betekent, kortom, langer doorrechercheren voordat een verdachte wordt aangehouden en minder gefocust zijn op het verkrijgen van een verklaring van die verdachte, ook al is zo’n (liefst bekende) verklaring begrijpelijkerwijs voor iedere rechercheur de slagroom op de taart.

Summary

On the presence of legal advisers during police interrogations

Influence of prior consultation and presence of lawyers on the organization and way of interrogating and suspect's position

Research questions

In the Netherlands, the presence of a legal adviser during police interrogation has been the subject of discussion for decades. In July 2008, a two-year experiment was initiated which allowed lawyers to be present during the first interrogation. This report documents the research into the experiment and its findings. The fact that a legal adviser is now allowed to be present during police interrogations within an experimental situation should be understood against the background of international developments and a number of criminal cases where the defendants were wrongfully convicted, based in part on false confessions. The experiment was prompted by mistakes made during the criminal investigation by the police, Public Prosecution Service and the Netherlands Forensic Institute in the case of the 'park murder' in Schiedam and the judicial errors based on them. These and similar errors led to the introduction of the 'Programma Versterking Opsporing en Vervolging' which aimed to optimize truth finding in criminal cases. On the one hand the programme includes measures aimed at improving the quality of police interrogations and on the other advancing the transparency of police interrogations. One of these measures was the introduction of audio or audio-visual recording of police interrogations in serious cases. In addition to the programme the political wish was expressed to allow lawyers to be present during interrogations. After acceptance of the motion Dittich by the Dutch House of Representatives, the Minister of Justice promised to introduce a temporary change in the procedure to be followed during the first police interrogation of a suspect: the 'experiment raadsman bij politieverhoor'.

The purpose of the experiment is to examine the added value of the presence of a legal adviser in improving the transparency and verifiability of the interrogation and the prevention of improper coercion by police interrogators. The practical implementation of this objective involves a twofold change in the

interrogation situation: first, the suspect's lawyer is allowed to attend the interrogation and, secondly, the suspect and his lawyer are given the opportunity to confer in private prior to the interrogation. This provisional (experimental) measure applies to all (successful) crimes against life, as mentioned in Title XIX Dutch Penal Code, in the regions of Amsterdam-Amstelland and Rotterdam-Rijnmond. For the purpose of the experiment, a 'protocol pilot raadsman bij politieverhoor van verdachten' was drafted, which outlines the appropriate behaviour of all the participants in the interrogations. It should be noted that, according to this protocol, suspect and lawyer are not allowed to communicate during the interrogation. In addition, the lawyer is not allowed to disrupt the interrogation in any way and can only intervene when he thinks the rules against improper coercion are being broken. In other words, the lawyer's role in the interrogation is largely passive.

The objective of the present study is to describe as accurately as possible the state of affairs concerning police interrogations with prior consultation and the presence of lawyers. The description of the actual course of events and the experiences of the actors involved in the experiment form the core of this study. In addition, an effort is made to determine if and to what extent the interrogation situation changes by the above-mentioned adjustments to police interrogations. The central research question reads as follows:

How do first police interrogations with prior consultation and the presence of a lawyer work out and what are the observable consequences of the consultation and the lawyer's presence for the course of the interrogation?

The central question is divided into a number of sub-questions. These sub-questions focus on the three participants in the interrogation process: the lawyer, the police interrogators and the suspect. The first cluster of research questions concerns the description of the actual course of events during interrogations with legal counsel present. The emphasis is on the lawyer's actions and on the interrogators' response to his actions, with the protocol used as a frame of reference. The second cluster of research questions is focused on the actions of the interrogators, with emphasis on the interrogation techniques being used, the extent to which coercion is exerted on the suspect and whether or not there are significant differences between interrogations with and without a lawyer present. In addition, attention is paid to the opinions of police interrogators and lawyers on any noticeable differences between interrogations with and without a lawyer. This will result in a better understanding of the extent to which the presence of a lawyer influences the way in which police interrogations are conducted. The final cluster of research questions focuses on the statements made by the suspect. These questions concern the invocation of the right to remain silent, the

willingness to make a statement about the crime or about personal or general matters, and confessions to committing the crime. A comparison is also made regarding the frequency of the use of the right to remain silent by suspects in interrogations with and without a lawyer. Attention is also paid to possible (future) consequences for the collection of evidence in criminal cases.

The answers to these research questions are vital in drawing well-founded conclusions about the added value, as defined by the Minister, of the extension of the consultation and of the presence of lawyers during police interrogations on the quality of the truth-finding process.

Research design

The introduction of the experimental measure is aimed at gaining insight into the possible consequences of extending the consultation and allowing the presence of a lawyer during police interrogations. In the police regions of Amsterdam-Amstelland and Rotterdam-Rijnmond the experimental measure is temporarily in force in cases involving murder and manslaughter, while the police regions of Haaglanden and Midden- and West-Brabant were designated as control regions. The purpose of the present study is to describe in detail the introduction of the experimental measure as well as its possible consequences. The collection of the data was for the most part carried out by observing police interrogations and all related events from the control room. In total, we were present during 168 interrogations of 94 suspects in 70 cases. This makes the total sample as it were. Of these 168 interrogations, 69 took place in Amsterdam-Amstelland, 80 in Rotterdam-Rijnmond, 13 in Haaglanden and 6 in Midden- and West-Brabant. Unfortunately, we were not able to retrieve the total amount of interrogations; the population of interrogations. We do know that we observed interrogations in 57% of the murder/manslaughter cases in Rotterdam-Rijnmond and in 41% in Haaglanden. Given the fact that we did not observe all interrogations of all suspects in the cases where we were present, the coverage of interrogations will be even lower than that of the cases. The information derived from these observations was systematized through the use of the following two methods. First, the observed interrogations were recorded in a report detailing a chronology of the interrogation sessions. Secondly, the characterizing elements of the interrogations, the suspects, the cases, and the interrogation techniques used were quantified on the basis of an observation framework especially developed for this research project. These quantitative data were analysed using multilevel (logistic) regression analyses. In addition to the observation of the interrogations, 12 lawyers and 28 criminal investigators involved in the interrogations were interviewed during several phases of the project. The interviews were conducted on the basis of a topic list and subsequently

transcribed and analysed. By using different data sources and their corresponding analysis techniques, we approached the subject matter from different angles in an attempt to draw as complete a picture of the situation as possible.

Empirical findings

The lawyer and the interrogation

With regard to the actual course of events surrounding police interrogations within the experimental situation, the research has yielded the following findings. First of all, it appears that not all interrogations are attended by a lawyer: well over one fifth of the interrogations in Amsterdam-Amstelland and Rotterdam-Rijnmond were conducted without a lawyer being present. The same applies to the suspect consulting with a lawyer prior to interrogation. It was also established that the arrangements between the police and the lawyers can be characterized as flexible as far as the scheduled starting time of the interrogation is concerned. In practice, the 30 minutes waiting time, as stipulated by the protocol, appears to be little more than a guideline. Depending on the circumstances, the police interrogators are often cooperative and willing to postpone the starting time of the interrogation after consultation with the lawyer.

As far as the quality of the lawyers is concerned it should be mentioned that as part of the experiment, all participating lawyers are required to meet a certain level of knowledge of criminal law to ensure minimal standards of expertise. It appears that in some cases, suspects requested the assistance of lawyers with no experience in criminal law. It is also inevitable that the lawyer on duty will sometimes be unavailable and has to send a replacement. Usually, these are lawyers with a similar background in criminal law, so that a certain level of expertise is ensured.

The general impression is that the introduction of the experimental measure has passed off relatively quietly. There have been no reports of heated arguments, although minor irritations and frictions have arisen from time to time. These are sometimes caused by a simple lack of knowledge or by differing interpretations of the protocol; sometimes as a result of police officers who adhere rigidly to the protocol; and sometimes because the lawyers go beyond what is allowed by the protocol. It also appears that many police officers regard the lawyers mainly as intruders who make their work more difficult. Given the idea behind the protocol that the lawyer is not allowed to intervene, police officers also question the added value of the presence of a lawyer in the interrogation room. They argue that the lawyer might as well monitor the interrogation from the control room or by looking at the tapes at a later stage. With very few exceptions, the lawyers abide by the rules of the protocol. The

peace within the experiment appears to depend largely on the lawyer's willingness to follow the protocol. So far, only one lawyer has broken the rules, which resulted in his removal from the interrogation room.

Nevertheless, some lawyers do take a more active stance during the interrogation than prescribed by the protocol. These lawyers take charge of practical matters, comment on the record of the interrogation, request time to confer with the client, offer advice, or point out to the interrogators that the suspect is being subjected to improper coercion. Concerning the record of the interrogation, it should be noted that there are different methods of taking minutes (verbatim or summary; by a typist or by a detective), and that there are differences as to when the record is written up. As a result of this, the lawyers are not always able to comment immediately on the record and have their remarks recorded. The lawyers themselves consider this opportunity – prescribed by the protocol – as a major added value of their presence during interrogations.

Some lawyers actively participate in the interrogation by giving advice or by asking for time to confer with their clients. This is often experienced by the interrogators as an inconvenient interruption of the interrogation process and their response is usually less than favourable. The lawyer tends to intervene when a silent or reluctant suspect finds himself in trouble and the interrogators are building up the pressure. The same applies to interventions based on the prohibition of improper coercion. This prohibition is sometimes invoked with regard to questions and comments expressed by the interrogators concerning suspects who remain silent. Given the settled jurisprudence in this area, it seems unlikely that a judge would find the interrogators' questions and remarks to be in violation of this prohibition. As was expected, some lawyers tend to use an overly broad interpretation of improper coercion. However, this does not alter the fact that sometimes remarks are made by the interrogators that border on deception, in the sense that they present a one-sided view of the juridical facts.

The interrogators' conduct

Our research into the conduct of the interrogators mainly focused on the pressure they exert on suspects and on the possible impact of a lawyer being present on the use of coercion. The extent to which the interrogators use coercion was assessed on the basis of two criteria: the length of the interrogation and the interrogation techniques used. The findings from our research show that there is no correlation between the length of the interrogation and the presence of a lawyer. The total length of the interrogation appears to be largely beyond the control of the lawyer. What did emerge was that most lawyers see to it that the interrogations do not continue uninterrupted for too long and that regular breaks are taken.

The exercise of coercion by the police was assessed with reference to fourteen interrogation techniques that are often deployed in the interrogation of suspects of serious crimes. These interrogation techniques were taken from the international literature. To gain insight into whether or not the police use coercion and how this is achieved, we looked at the extent to which the interrogators make use of these interrogation techniques and how the interrogation techniques are used to exert coercion. The first finding is that the more extreme interrogation techniques, such as physical intimidation and making promises, were only observed in 4.2% of the interrogations. In addition, an attempt was made to cluster the various interrogation techniques into dimensions of coercion. From this it emerged that the police use four different forms of coercion to induce suspects to make a statement. The first one of these is a sympathetic form of coercion which can be classified as *soft* coercion. This technique appears to be designed to alleviate the stress of the interrogation process and to foster an amiable atmosphere where the suspect is 'seduced' into giving a statement. Apart from this form of *soft* coercion, police interrogators also use intimidating, manipulative and confrontational forms of coercion, which can be classified as *hard* coercion. Generally speaking, all four forms of coercion are rarely used. Our findings suggest that on average police interrogators most often use the sympathetic approach towards a suspect, while confronting the suspect is the least used approach.

With regard to the effect of the presence of a lawyer on the use of coercion by the police, there seemed to be a discrepancy between the views of the police, the views of the legal profession, and what actually transpired during the observed interrogations. Police officers have indicated that they are aware of the fact that they will have to get used to lawyers looking over their shoulder, but they do not anticipate any major changes in the current practice. The lawyers on the other hand are confident that their presence will result in more balanced interrogations. According to our observations, both sides are partly right. We found no differences concerning the use of sympathetic, confrontational or manipulative coercion between interrogations with and without a lawyer present. What we did find is that when a lawyer is present during the interrogation, the interrogators are less likely to use intimidating coercion. Our findings also show that the interrogators are generally inclined to intimidate a suspect when he uses his right to remain silent. From this we can infer that intimidating a suspect constitutes an often-used strategy by the police to overcome a suspect's resistance. A tentative conclusion might be that the presence of a lawyer can serve as a safeguard to prevent the interrogation getting out of hand.

However, on the basis of the above-mentioned findings it is difficult to establish the extent to which the presence of a lawyer contributes to the transparency of the interrogation situation and to the prevention of improper

coercion. This subject was raised during interviews with both lawyers and police officers. The two parties appeared to hold different views on the issue. The police are generally of the opinion that the presence of a lawyer has no added value for the transparency of the interrogation situation. They argue that when the interrogations are audio-visually recorded, they can always be reviewed afterwards. The lawyers agree on the importance of audio-visual recordings but, unlike the police, they stress the added value of the presence of a lawyer during the interview itself. In their view, watching hours of video material is not an attractive option when one is not looking for anything specific. The lawyers also predict logistical problems when it comes to watching video tapes at a later stage. What they regard as an added advantage of their presence during interrogations is that they are in a position to comment on the record of the interrogation. This will benefit the quality of the record, which will eventually have an impact on how the record will be judged by the court.

As far as the prevention of improper coercion is concerned, the lawyers are of the opinion that their presence brings an added value, given that they can intervene when necessary. Obviously, improper coercion cannot be prevented by watching video recordings after the police interview has finished, because by that time the damage has already been done. The police, on the other hand, hold the opinion that instances of improper coercion are extremely rare. They admit that, should such situations arise, the presence of a lawyer will indeed provide an added value. However, according to the police, measures aimed at preventing exceptional cases should not be implemented indiscriminately across the board.

The suspects and their statements

Our research has shown that not all suspects who took part in the experiment were fully aware of all their rights as defined by the protocol, as the police did not always inform suspects that, in case they wanted to confer with their lawyer, they could request this. The connection is not entirely clear, but only 16% of the suspects in Amsterdam-Amstelland and 12% in Rotterdam-Rijnmond requested consultation or legal advice during the interrogation. When it comes to the suspects' position, we found that, as a rule, they were generally less than talkative about the crime in question. In 63% of the observed interrogations in all four police regions combined, the suspect was willing to talk about general and personal matters, but statements about the crime itself were only made in 31% of the interrogations. Confessions during interrogations are rare: in only 13% of the observed interrogations did the suspect admit his guilt. In 50% of the interrogations the suspects invoked their right to remain silent, although this did not mean that they actually refused to say anything. The research also found that the presence of a lawyer during the interrogation did not seem to affect the numbers for the categories 'invoking the right to remain silent', 'statements

about general/personal matters', 'statements about the crime' and 'confessions'. The only discernible effect of prior consultation was found in the category 'statements about general/personal matters'. It appeared that if the suspect conferred with his lawyer prior to the interrogation, the chances increased that he would be unwilling to talk about himself, his hobbies, the weather, etcetera. With regard to confessing suspects, the dynamics of the interrogation process were examined more in depth. As it turned out, the lawyers were hardly, if at all, able to influence these suspects during the interrogation. When emotional and 'inexperienced' suspects are willing to talk, they will talk, regardless of the advice of their lawyers.

The influence of the lawyer's presence on the suspects' position was further analysed using multilevel regression analysis. To this end, the suspects' willingness to provide a statement was expressed in one variable, i.e. 'using the right to remain silent'. In 36% of the police interrogations we observed, the suspect used his right to remain silent. Our analysis demonstrates that the chances that a suspect will use his right to remain silent are greater when he receives legal advice (be it in the form of consultation or the presence of a lawyer during the interview) than when no such assistance is provided. The findings also show that prior consultation seems to have a greater effect than the presence of a lawyer during the interrogation itself. These findings are supported by our observations. For instance, more than once, suspects were given a note by their lawyer with only the word 'zwijgrecht' written on it.

In light of our observation that legal advisers appear to have an influence on the position of suspects (particularly on their invocation of the right to remain silent), the question poses itself as to how the police will incorporate these new findings into their operating procedures. During the course of the experiment, police interrogation methods appeared not to have changed. As far as the future is concerned, the detectives regard the silence of suspects during interrogations mainly as a challenge to improve their own performance. They are also willing to concede that perhaps they may need to focus more on long-term criminal investigations, but as they see it, criminal investigations are already aimed at collecting evidence instead of targeting probable suspects. At least for now, no one is predicting a radical paradigm shift in police methods.

Our main conclusion can be summarized as follows. We found that a politically touchy issue as the presence of lawyers during police interrogations was implemented (temporarily) relatively quietly. In addition, consultations prior to interrogations will increase the chances that a suspect will use his right to remain silent. The police, on their part, are inclined to intimidate a suspect when he uses his right to remain silent. The presence of a lawyer appears to dissuade police interrogators from intimidating a suspect. In other words, our findings

indicate that prior consultation and the right to have a lawyer present during police questioning should not be considered separately. Allowing prior consultation (as already happened as a result of the *Salduz* and *Panovits* judgments of the ECHR) needs to be followed up by allowing the presence of the lawyer during the interrogation in order to prevent improper coercion and possibly false confessions.

Implications

Logistics

If the right to legal counsel were to be implemented on a broader scale, all parties concerned would need to consider several important issues. Standard police operating procedures deserve particular attention. In the past, police detectives were allowed to start the interrogation immediately after the suspect was taken into custody, but during the experiment they were required to first inform the legal aid scheme, then wait for a lawyer to get in touch, and wait again for his arrival. The protocol was designed to limit the waiting period by using as a guideline that as soon as the legal aid scheme had been contacted, the interrogation was postponed for half an hour to give the lawyer time to travel to the police station. After his arrival, lawyer and client were then allowed to confer in private for another half hour. Only when the urgency of the investigation at hand demanded it, were the police allowed to start the interrogation without the presence of a lawyer. The half-hour waiting period was based on the assumption of flawless communication between the participants, but in practice this schedule turned out to be fairly tight. However, the half-hour guideline was not strictly adhered to and the urgency of the investigation was never invoked. When the lawyer called, an agreement would be reached on when he could be present at the police station. By and large, both police and lawyers tried their utmost to be flexible. Only when the lawyer was absent at the agreed upon time, which was not often, the interrogation would begin without him. The half hour consultation period was also not strictly observed. The interrogators were often willing to wait until the lawyer indicated that he was ready, or he was asked to wrap up the consultation after forty-five minutes. This accommodating attitude resulted in a considerable amount of police time spent waiting. The police interrogators were not able to set their own pace, but instead found themselves dependent on other parties. This was experienced by many police officers as an unfortunate situation. One detective described the experiment as a 'logistical disaster'. However, the police are now facing a similar situation on a larger scale as a consequence of the *Salduz* judgment of the ECHR. A complete overview of the nature and scale of the changes resulting from this ruling was not available to us at the time of writing.

While the police are often forced to wait *prior* to the interrogation, lawyers are likely to be confronted with waiting periods *after* the interrogation. This has to do with the possibility to make on-the-spot comments regarding the record of the interrogation. In the interviews, most lawyers stated that they see this opportunity as an important added value of their presence during the interrogation. Our findings show that the police do not yet use a standard, uniform protocol on how and when interrogations should be put in writing. In order to enable legal advisers to comment on the record of the interrogation, the police will need to ensure that the interview is recorded preferably by a stenographer and that the record can be printed out at the end of the interrogation. If this cannot be realized, lawyers will have to wait around for the transcript to be completed. Lengthy interrogations in particular will unavoidably lead to considerable waiting times.

Criminal investigations

If legal advisers are going to be allowed to be present during the first stages of a criminal investigation, the police will have to change their *modus operandi*. The question presents itself as to how this will affect criminal investigations in general. Taking the findings from the present study as a starting point, the following changes in the criminal investigation process can be envisaged. Firstly, from a logistical point of view, it will become more difficult during the first stages of the investigation to obtain information from the suspect immediately after his arrest. A change in current thinking about the role of the suspect's statements in criminal investigations seems inevitable. At present, these statements play a central role. It emerged from our interviews that at the time of the experiment this view was not generally shared by criminal investigators. For most police interrogators, the fact that suspects increasingly often use their right to remain silent is not enough of a reason to change their minds on the central role of suspects' statements. They are generally more inclined to interpret a suspect's silence as a challenge to improve their interrogation techniques. However, the question arises as to whether or not such an attitude is sufficiently pragmatic. It would appear that this approach is bound to result in frustration and the loss of valuable investigation time. Surely there are more productive ways to spend police time than holding a silent suspect in custody for three days in a futile attempt to make him talk.

In this context, the attitude of the lawyers during the interrogation should also be mentioned. Our research has shown that the overwhelming majority of the interrogations passed off in relative peace, in spite of the radical changes introduced by the experimental measure. This seems, however, more likely to have been an armed peace brought about by the rules of the protocol, given that the legal advisers were more or less 'muzzled' during the interrogations. It

remains to be seen whether or not the lawyers will continue to maintain a passive stance when the experimental situation becomes standard practice (which is already the case given the ‘Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor’). If the lawyers take on a more active role, the legal battle between lawyers and police over the course of the interrogation (as well as the record of the interrogation) may move from the courtroom to the interrogation room. This may cause the police to offer resistance to this development by investing less in interrogations, which will reduce the importance of the interrogation during the first stages of the investigation. As a consequence of this, the police would need to invest in alternative investigative methods. On the other hand, if the legal battle does indeed move to the interrogation room, it is also conceivable that the police will invest more effort in the interrogation process in order to be better equipped to engage the legal advisers.

The experiences in the United Kingdom have shown that the police have shifted their focus from statements given by the suspect to the collection of information by means of special investigative methods. In short, this means longer investigation periods before a suspect is apprehended and less focus on eliciting statements from the suspect. As yet, it remains to be seen what changes will occur in the criminal investigation process in the Netherlands.

Finally, we should briefly mention that recent jurisprudence of the ECHR and the Supreme Court of the Netherlands has created a new situation. It will be interesting to see to what extent the conclusions drawn from the present research still apply in this new context. In other words, to what extent are we dealing with permanent effects? This will become clearer in the years to come, but it is certain that the extension of suspects’ right to legal counsel during police interrogation will remain a topic of discussion.

Literatuur

- Adel, H.M. van den (1997).**
Handleiding verdachtenverhoor. 's-Gravenhage: VUGA Uitgeverij.
- Alker, H.R. (1969).**
A Typology of Ecological Fallacies (pp. 69-86). In M. Dogan & S. Roffan (Red.). *Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences*, Cambridge: M.I.T. Press.
- Amelsvoort, A. van, Rispens, I. & Grolman, H. (2007).**
Handleiding verhoor. 's-Gravenhage: Reed Business.
- Baldwin, J. (1993a).**
Legal advice at the police station. *The Criminal Law Review*, May, 371-373.
- Baldwin, J. (1993b).**
Police interview techniques. Establishing truth or proof? *British Journal of Criminology*, 33, 325-352.
- Beenackers, E.M.Th. (1998).**
Bijzondere verhoormethoden. Een literatuurverkenning. Onderzoeksnotities WODC 1998/6. Den Haag: WODC.
- Bennet, T. (1996).**
What's new in evaluation research? A note on the pawson and tilley article. *British Journal of Criminology*, 36, 567-573.
- Bockstaele, M. (2008).**
Handboek verhoren 1. Apeldoorn: Maklu.
- Boksem, J. (2007).**
Met raad en daad: gedachten over de positie van de verdediger in strafzaken (inaugurele rede Maastricht). Deventer: Kluwer.
- Boksem, J. & Oosten, G. van (2008).**
Start van historisch experiment blijkt moeizaam. *Advocatenblad*, 9, 353-355.
- Borgers, M.J. (2009).**
Een nieuwe dageraad voor de raadsman bij het politieverhoor? *Nederlands Juristenblad*, 2, 88-93.
- Bottomley, K., Coleman, C., Dixon, D., Gill, M.L. & Wall, D.S. (1991).**
The Impact of PACE: Policing in a Northern Police Force. Hull: Hull University Press.
- Bridges, L. & Cape, E. (2008).**
CDS Direct: Flying in the face of the Evidence. London: Centre for Crime and Justice Series.

- Browne, M.W. & Cudeck, R. (1992).**
Alternative ways of assessing model fit. *Sociological Methods and Research*, 21, 230-258.
- Bruinsma, G.J.N. & Weisburd, D. (2007).**
Experimental and quasi-experimental criminological research in the Netherlands. *Journal of Experimental Criminology*, 3, 83-88.
- Campbell, D.T. & Stanley, J.C. (1966).**
Experimental and quasi-experimental designs for research. Chicago: Rand McNally.
- Cicchetti, D.V. (1994).**
Guidelines, criteria, and rules of thumb for evaluating normed and standardized assessment instruments in psychology. *Psychological Assessment*, 6, 284-290.
- Clarke, P.J. (2008).**
When can group level clustering be ignored? Multilevel models versus single-level models with sparse data. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 62, 752-758.
- Cook, T.D. & Campbell, D.T. (1979).**
Quasi-experimentation: Design and analysis issues for field settings. Chicago: Rand-McNally.
- Crombag, H.F.M., Koppen, P.J. van & Wagenaar, W.A. (2006).**
Dubieuze zaken. De psychologie van strafrechtelijk bewijs. Amsterdam: Olympus.
- Dubelaar, M.J. (2009).**
Betrouwbaarheid versus rechtmatigheid in strafzaken. *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 3, 93-105.
- Duker, M.J.A. & Stevens, L. (2009).**
Het politieke verdachtenverhoor: meer aandacht voor methoden gewenst (pp. 77-103). In M.J. Borgers, M.J.A. Duker & L. Stevens (Red.). *Politie in beeld*. Liber amicorum Jan Naeyé. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Fabrigar, L.R., Wegener, D.T., MacCallum, R.C. & Strahan, E.J. (1999).**
Evaluating the use of exploratory factor analysis in psychological research. *Psychological Methods*, 4, 272-299.
- Farrington, D.P., Gottfredson, D.C., Sherman, L.W. & Welsh, B.C. (2002).**
The Maryland Scientific Methods Scale (pp. 13-21). In D.P. Farrington, B.C. Welsh & D.L. MacKenzie (Red.). *Evidence-based crime prevention*. London: Routledge.
- Farrington, D.P. & Welsh, B.C. (2005).**
Randomized experiments in criminology: What have we learned in the last two decades? *Journal of Experimental Criminology*, 1, 9-38.

Fijnaut, C.J.C.F. (1987).

De toelating van raadslieden tot het politieke verdachtenverhoor. Arnhem: Gouda Quint.

Fijnaut, C.J.C.F. (2001).

De toelating van de raadsman tot het politieke verdachtenverhoor. Een status questionis op de drempel van de eenentwintigste eeuw (pp. 671-755). In M.S. Groenhuijsen & G. Knigge (Red.). *Het vooronderzoek in strafzaken. Tweede interimrapport onderzoeksproject Strafvordering.* Deventer: Gouda Quint.

Fischer, T. (2008).

Effectevaluatie wetenschappelijker. *Mens en Maatschappij*, 83, 2-4.

Franken, A.A. (2009).

Zuinigheid troef. *Delikt en Delinkwent*, 58, 777-792.

Gerritsen, K. (2000).

(On)duidelijkheden rondom ongeoorloofde pressie in het verdachtenverhoor. *Ars Aequi*, 4, 228-238.

Groenhuijsen, M.S. & Knigge, G. (2001).

Algemeen Deel (pp. 1-55). In M.S. Groenhuijsen & G. Knigge (Red.). *Het onderzoek ter zitting. Eerste interimrapport onderzoeksproject Strafvordering.* Deventer: Gouda Quint.

Gudjonsson, G.H. (2003).

The Psychology of Interrogations and Confessions. Chichester: John Wiley & Sons.

Gutwirth, S. & Hert, P. de (2001).

Een theoretische onderbouw voor een legitiem strafproces. Reflecties over procesculturen, de doelstellingen van de straf, de plaats van het strafrecht en de rol van de slachtoffers. *Delikt en Delinkwent*, 31, 1048-1087.

Hoekendijk, M.G.M. (2007).

Zakboek proces-verbaal en bewijsrecht 2008-2009. Deventer: Kluwer (de versie die aan ons ter beschikking is gesteld is een op 21 april 2009 bewerkte versie voor de uitgave voor 2010-2011).

Horselenberg, R. (2010).

De kwetsbare verdachte. *Ars Aequi*, 509-512.

Hox, J.J. (2002).

Multilevel analysis: Techniques and applications. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Inbau, F.E., Reid, J.E., Buckley, J.P. & Jayne, B.C. (2004).

Criminal Interrogations and Confessions. Sudbury: Jones & Barlett.

Jacobs, M. (2004).

Bekennen en ontkennen van verdachten. Een onderzoek naar de proceshouding van verdachten naar aanleiding van het wetsvoorstel strekkende tot vereenvoudigde bewijsmotivering bij bekende verdachten. WODC-cahier 2004-2. Den Haag: WODC.

Jörg, N. (losbladig).

Artikel 29. In A.L. Melai & M.S. Groenhuijsen (Red.). *Wetboek van Strafvordering*. Deventer: Kluwer.

Kassin, S.M. (2008).

The psychology of confessions. *Annual Review Law Society*, 4, 193-217.

Kassin, S.M., Appleby, S.C. & Perillo, J. Torkildson (2010).

Interviewing suspects: Practice, science, and future directions. *Legal and Criminal Psychology*, 15, 39-55.

Kassin, S.M. & Gudjonsson, G.H. (2004).

The psychology of confession: A review of the literature and issues. *Psychological Science in the Public Interest*, 5, 33-67.

Kassin, S.M., Leo, R.A., Meissner, C.A., Richman, K.D., Colwell, L.H., Leach, A.-M. & La Fon, D. (2007).

Police interviewing and interrogation: A self-report survey of police practices and beliefs. *Law and Human Behavior*, 31, 381-400.

Kassin, S.M. & McNall, K. (1991).

Police interrogations and confessions. Communicating promises and threats by pragmatic implication. *Law and Human Behavior*, 15, 233-251.

King, L. & Snook, B. (2009).

Peering inside a Canadian interrogation room: An examination of the Reid model of interrogation, influence tactics, and coercive strategies. *Criminal Justice and Behavior*, 36, 674-694.

Kline, P. (1999).

The Handbook of Psychological Testing. London: Routledge.

Knaap, L. van der, Leeuw, F.L., Bogaerts, S. & Nijssen, L.T.J. (2008).

Combining Campbell standards and the realistic evaluation approach: The best of two worlds? *American Journal of Evaluation*, 29, 48-57.

Koppen, P.J. van (2003).

De Schiedammer Parkmoord. Een rechtspsychologische reconstructie. Nijmegen: Ars Aequi Libri.

Laan, P. van der, Busschbach, J. van & Bijleveld, C. (2007).

Experimentele criminologie en criminologische experimenten. *Tijdschrift voor Criminologie*, 49, 3-11.

Leeuw, F.L. (2003).

Reconstructing program theories: Methods available and problems to be solved. *American Journal of Evaluation*, 24, 5-20.

- Lensing, J.A.W. (1988).**
Het verhoor van de verdachte in strafzaken (diss. Nijmegen). Arnhem: Gouda Quint.
- Leo, R.A. (1996).**
Inside the interrogation room. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 86, 266-303.
- Lindley, D.V. & Novick M.R. (1981).**
The Role of Exchangeability in Inference. *The Annals of Statistics*, 9, 45-58.
- Maguire, M. (1988).**
Effects of the 'P.A.C.E.' provisions on detention and questioning. Some preliminary findings. *British Journal of Criminology*, 28, 19-43.
- Maguire, M. & John, T. (1995).**
Intelligence, surveillance and informants: Integrated approaches. London: Home Office.
- Muthén, L.K. & Muthén, B.O. (1998-2007).**
Mplus user's guide. Los Angeles CA: Muthén & Muthén.
- Nierop, N.M. & Mooij, A.J.M. (1999).**
Het verdachtenverhoor in bijzondere zaken, de relatie tussen opleiding en praktijk. Onderzoeksrapport ten behoeve van de Recherche Advies Commissie, Werkgroep Verhoormethoden.
- Nieuwbeerta, P. & Leistra, G. (2007).**
Dodelijk geweld, moord en doodslag in Nederland. Amsterdam: Balans.
- Ofshe, R.J. & Leo, R.A. (1997).**
The social psychology of police interrogation: The theory and classification of true and false confessions. *Studies in Law, Politics and Society*, 16, 189-251.
- Pawson, R. (2006).**
Evidence-based policy: A realist perspective. London: SAGE Publications.
- Pawson, R. & Klein Haarhuis, C. (2005).**
Evaluatie van complexe programma's: Een theoriegestuurde aanpak. *Justitiële Verkenningen*, 31, 42-53.
- Pawson, R. & Tilley, N. (1994).**
What works in evaluation research? *British Journal of Criminology*, 34, 291-306.
- Pawson, R. & Tilley, N. (1996).**
What's crucial in evaluation research: A reply to Bennet. *British Journal of Criminology*, 36, 574-578.
- Pawson, R. & Tilley, N. (1997).**
Realistic Evaluation. London: SAGE Publications.

Pearse, J. (1997).

Police Interviewing: An Examination of Some of the Psychological, Interrogative and Background Factors that are Associated with a Suspect's Confession (diss.). London: Institute of Psychiatry, University of London.

Pearse, J. & Gudjonsson, G.H. (1999).

Measuring influential police interviewing tactics: A factor analytic approach. *Legal and Criminological Psychology*, 4, 221-238.

Prakken, E. & Spronken, T. (2001).

Grondslagen van het recht op verdediging (pp. 57-74). In C.H. Brants, P.A.M. Mevis & E. Prakken (Red.). *Legitieme strafvordering. Rechten van de mens als inspiratie in de 21ste eeuw*. Antwerpen-Groningen: Intersentia Rechtswetenschappen.

Rassin, E. (2009).

Tussen sofa en toga. Een inleiding in de rechtspsychologie. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Raudenbush, S.W. & Bryk, A.S. (2002).

Hierarchical linear models. Applications and data analysis methods. London: SAGE Publications.

Rummelink, J. (1966).

Het verhoor in strafzaken. *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 307-358.

Roos, T. de (2007).

Experimenteren met sancties? Strafrechtstheoretische kanttekeningen bij een empirisch-wetenschappelijke trend. *Tijdschrift voor Criminologie*, 49, 12-23.

Rossi, P.H., Lipsey, M.W. & Freeman H.E. (2004).

Evaluation. A systematic approach. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Shadish, W.R., Cook, T.D. & Campbell, D.T. (2002).

Experimental and quasi-experimental designs for generalized causal inference. Boston: Houghton-Mifflin.

Skolnick, J.H. & Leo, R.A. (1992).

The ethics of deceptive interrogation. *Criminal Justice Ethics*, 11, 3-12.

Sluiter, G.A. (2005).

Raadsman bij het politieverhoor: de dimensie van het internationale strafprocesrecht (pp. 521-540). In J.M. Reijntjes (Red.). *Praktisch strafrecht. Liber amicorum*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Smit, P.R. & Nieuwbeerta, P. (2007).

Moord en doodslag in Nederland: 1998 en 2002-2004. Groningen: Universiteit Groningen.

Snijders, T.A.B. & Bosker, R.J. (1999).

Multilevel analysis. An introduction to basic and advanced multilevel modeling. London: SAGE Publications.

Spronken, T. (2001).

Verdediging (diss. Maastricht). Deventer: Gouda Quint.

Spronken, T. (2009).

Ja, de zon komt op voor de raadsman bij het politieverhoor! *Nederlands Juristenblad*, 2, 94-100.

Stapert, B. (2009).

Salduz een jaar later: Op zoek naar grondslagen van de exacte rol van een advocaat bij het politieverhoor. *Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten-bulletin*, 34, 882-892.

Stevens, J.P. (2002).

Applied multivariate statistics for the social sciences. Hillsdale: NJ: Erlbaum.

Stevens, L. (2005).

Het nemo-teneturbeginsel: van zwijgrecht naar containerbegrip (diss. Tilburg). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Velicer, W.F. & Fava, J.L. (1998).

Effects of variable and subject sampling on factor pattern recovery. *Psychological Methods*, 3, 231-251.

Vogelsang, H. & Hunekamp, K. (2008).

Stille waakhond bij het verhoor. *Blauw*, 25, 8.

Vrij, A. (2010).

Het verhoren van de verdachten (pp. 723-753). In P.J. van Koppen, H. Merckelbach, M. Jelic & J.W. de Keijser (Red.). *Reizen met mijn rechter. Psychologie van het Recht*. Deventer: Kluwer.

Rechtspraak

HR 13 mei 1997, NJ 1998, 152.
HR 22 september 1998, NJ 1999, 104, m.nt. JdH.
EHRM 14 maart 2000, appl. nr. 39195/98 (Jager tegen Nederland).
HR 9 mei 2000, NJ 2000, 521, m.nt. YB.
EHRM 5 november 2002, appl. nr. 48539/99 (Allan v UK).
Rechtbank Amsterdam 17 maart 2005, LJN AT0873.
Hof Amsterdam 29 april 2005, LJN AT5549.
Rechtbank Haarlem 9 november 2007, LJN BB7483.
Hof 's- Hertogenbosch 4 maart 2008, LJN BC5638.
Rechtbank 's-Gravenhage 30 juni 2008, LJN BD5726.
EHRM (Grand Chamber) 27 november 2008, appl. nr. 36391/02, NJ 2009, 214 (Salduz tegen Turkije).
EHRM 11 december 2008, appl. nr. 4268/04, NJ 2009, 215 (Panovits tegen Cyprus), m.nt. Reijntjes.
HR 30 juni 2009, NJ 2009, 349, 350 en 351, m. nt. Schalken, r.o. 2.6.
Rechtbank Breda 27 januari 2010, LJN BL0898.
Hof Amsterdam 26 februari 2010, LJN BL5731.

Kamerstukken, wetgeving en beleid

Brief van minister van Justitie van 11 december 2006, Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 30.
Brief van 1 mei 2007 inzake de voortgang van het programma Versterking Opsporing en Vervolging, Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 86, p. 4.
Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 14 (motie).
Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 86.
Kamerstukken II 2006/07, 30 800 VI, nr. 113.
Kamerstukken II 2008/09, 31 700 VI, nr. 117.
Kamerstukken II 30 300 VII, nr. 142 (motie).
Programma Versterking Opsporing en Vervolging, november 2005.
Staatscourant 16 maart 2010, nummer 4003.

Overige artikelen

Advocatenblad van 11 mei 2007, 'Bij het politieverhoor: Wat zit ik daar te doen'.
Advocatenblad van 30 mei 2008, p. 296-297, 'Kort geding advocaat bij politieverhoor. Taakopvatting advocaat botst met politiewerk'.
Advocatenblad van 11 juli 2008, p. 380, 'Advocaat bij politieverhoor. Twee kwaden'.

Bijlage A

Samenstelling begeleidingscommissie

Voorzitter

Prof. Mr. M.S. Groenhuijsen Universiteit Tilburg

Leden

Mw. Mr. I.M. Abels	ministerie van Justitie
Mw. Drs. A.L. Daalder	WODC (opvolger van Mw. Mr. W.M. de Jongste)
Dr. F. van Harreveld	Universiteit van Amsterdam
Mw. Mr. W.M. de Jongste	WODC (voortijdig commissie verlaten)
Mr. K. Krijnen	ministerie van Justitie
Drs. M. Kruissink	WODC (voortijdig commissie verlaten)

Bijlage B

Observatieschema

ALGEMENE INFORMATIE			
ID verhoor:.....			
ID onderzoeker:.....			
Team coördinator			
Naam:.....			
Telefoonnummer:.....			
Tijdstip gebeld:... : .../ ter plaatse:... : .../ start verhoor:... : .../ einde verhoor:... : ...			
ZAAKSPECIFIEKE INFORMATIE			
Politieregio:.....			
Parketnummer:.....			
Zaaksnummer:.....			
Zaaksnaam:.....			
Soort delict:.....			
Pleegdatum:.....			
Datum arrestatie:.....			
Plaats delict:.....			
Bewijsmateriaal:	Nee	Ja	Onb
Zijn er sporen bekend?	☐	☐	☐
Zijn er uitslagen van technische rapporten?	☐	☐	☐
Zijn er getuigenverklaringen?	☐	☐	☐
Hoeveel getuigen zijn er?.....			
Is de verdachte op heterdaad betrapt?	☐	☐	☐
Heeft de verdachte zichzelf aangegeven?	☐	☐	☐
Is het slachtoffer een bekende van de dader?	☐	☐	☐
Is de verdachte al eerder verhoord in deze zaak?	☐	☐	☐
Hoeveel verdachten zijn er?.....			
Hoeveel van deze verdachten zijn reeds in deze zaak gehoord?.....			
Zijn de verhoorders op de hoogte van antecedenten van de verdachte?.....			
	Nee	Ja	Onb
Bestaat de indruk dat verhoorders en verdachte belangrijke elementen van het delict besproken hebben buiten de verhoorsituatie om?	☐	☐	☐
Is er sprake geweest van isolatie van familie en vrienden?	☐	☐	☐
Hoe lang?.....			

VERHOORSPECIFIEKE INFORMATIE			
	Nee	Ja	Nvt
Is de raadsman op tijd aanwezig?	☐	☐	☐
Is het een piketadvocaat?	☐	☐	☐
Voldoet de raadsman aan criteria RvT/NOvA (piketlijst)?	☐	☐	☐
Is dit niet het geval, welke ervaring heeft de raadsman in strafzaken?			
.....			☐
Heeft de verdachte voor het verhoor contact gehad met de raadsman?	☐	☐	☐
Hoe lang duurde dit gesprek?.....			
Heeft de raadsman contact gehad met de teamleider van het verhoorteam?	☐	☐	☐
Wat is de periode tussen pleegdatum en eerste verhoor?.....			
Achtergrond informatie verhoorders:	Verhoorder 1	Verhoorder 2	
Geslacht verhoorder:			
Leeftijd verhoorder:			
Opleidingsniveau verhoorder:			
Etnische achtergrond verhoorder:			
Jaren in dienst bij de politie:			
Jaren ervaring als verhoorder:			
	Nee	Gedurende deel verhoor	Gedurende geheel verhoor
Is er een tolk aanwezig?	☐	☐	☐
Is er supervisie aanwezig?	☐	☐	☐
Is er een rechtspsycholoog aanwezig?	☐	☐	☐
Is er begeleiding voor verhoorders aanwezig?	☐	☐	☐
Opstelling van het verhoor:	Nee	Ja	Nvt
Traditioneel (tegenover elkaar)?	☐	☐	☐
Modern (schuin tegenover elkaar)?	☐	☐	☐
Positie van de raadsman tijdens het verhoor:			
Volgens protocolopstelling (ruim achter de verdachte)?	☐	☐	☐
Anders.....			

VERDACHTENSPECIFIEKE INFORMATIE			
Persoonskenmerken verdachte:			
Geslacht verdachte:.....			
Leeftijd verdachte (geschat):.....			
Opleiding verdachte:.....			
Hoofdbezigheid verdachte:.....			
Etnische achtergrond verdachte:.....			
Verblijfstatus verdachte:.....			
Medicijngebruik verdachte:.....			
	Nee	Ja	Nvt
Spreekt de verdachte Nederlands?	☐	☐	
Wanneer er een tolk aanwezig is:			
Vertaalt de tolk simultaan?	☐	☐	☐
Vertaalt de tolk consecutief?	☐	☐	☐
Gemoedstoestand verdachte:			
Is de verdachte onder invloed van middelen?	☐	☐	
Is er sprake van verslaving?	☐	☐	
Is de verdachte agressief?	☐	☐	
Is de verdachte rustig?	☐	☐	
Is de verdachte passief?	☐	☐	
Verzet de verdachte zich tegen het verhoor?	☐	☐	
INFORMATIE PROCESHOUDING VERDACHTE			
V1 Beroept de verdachte zich op het zwijgrecht?			
.....			
Geeft de verdachte daarbij aan dat hij dit doet op advies van de raadsman?			
.....			
V2 Verzoekt de verdachte om overleg met de raadsman?			
.....			
V3 Verzoekt de verdachte de raadsman om advies?			
Waarover wordt advies gevraagd?			
.....			
V4 Is de verdachte verklaringsbereid?			
A Over het delict?			
.....			
B Over persoonlijke/algemene zaken?			
.....			
V5 Stelt de verdachte vragen?			
.....			
Over procedure van arrestatie en het verhoor?			
.....			
V6 Doet de verdachte pogingen om te onderhandelen met de verhoorders?			
Waarover onderhandelt de verdachte?			
.....			
V7 Legt de verdachte een bekentenis af?			
.....			
V8 Vraagt de verdachte om herhaling van de vraag?			
.....			

INFORMATIE VERHOORTECHNIEKEN						
	Geheel niet		Gedeeltelijk		Volledig	
P1 Wijzen de verhoorders de verdachte op zijn rechten en plichten?	1		2		3	
P2 Bespreken de verhoorders het protocol pilot raadsman bij politieverhoor?	1		2		3	
	Heel weinig	Weinig	Regel- matig	Veel	Heel veel	Nvt
P3 Proberen de verhoorders vertrouwen op te bouwen en een goede verstandhouding met de verdachte te verkrijgen?	1	2	3	4	5	9
P4 Confronteren de verhoorders de verdachte met (indirect) bewijsmateriaal?	1	2	3	4	5	9
P5 Confronteren de verhoorders de verdachte met verklaringen van getuigen en/of andere verdachten?	1	2	3	4	5	9
P6 Leggen de verhoorders hypothetische situaties voor?	1	2	3	4	5	9
P7 Stellen de verhoorders suggestieve vragen?	1	2	3	4	5	9
P8 Doen de verhoorders beloftes?	1	2	3	4	5	9
P9 Spelen verhoorders in op het geweten of schuldgevoel van verdachte?	1	2	3	4	5	9
P10 Tonen de verhoorders sympathie en begrip?	1	2	3	4	5	9
P11 Dragen verhoorders morele rechtvaardigingen of uitvluchten aan?	1	2	3	4	5	9
P12 Identificeren de verhoorders tegenstellingen in het verhaal van de verdachte?	1	2	3	4	5	9
P13 Onderbreken de verhoorders verklaringen van de verdachte?	1	2	3	4	5	9
P14 Uiten de verhoorders hun ongeduld, frustratie of boosheid met de verdachte?	1	2	3	4	5	9
P15 Benadrukken de verhoorders de consequenties van niet meewerken (zwijgen)?	1	2	3	4	5	9
P16 Vindt er fysieke intimidatie plaats?	1	2	3	4	5	9

Bijlage C

Topiclijsten

Topiclijst advocaat

Naam:	Jaren werkzaam als advocaat:
Geslacht:	Piketadvocaat: j/n
In welk regio werkzaam:	Hoogstgenoten opleiding:
Piketlijst pilot: j/n	Leeftijd:
Ervaring in strafzaken:	Etnische achtergrond:

- **Was u aanwezig bij het politieverhoor?**
 - Wat was/waren de reden(en) om gedeeltelijk of niet aanwezig te zijn bij het politieverhoor
- **Alarmering van de raadsman**
 - Te laat en reactie politie hierop
- **Wat zijn uw ervaringen met het politieverhoor?**
 - Tijdens de invezekeringstelling/bewaring
- **Welke indruk heeft u van een politieverhoor op basis van uw ervaringen of de ervaringen van uw cliënten?**
 - Duidelijk beeld welke kant de verhoorders heen wilde met het verhoor
- **In hoeverre wijkt uw indruk van het politieverhoor af van die ervaringen?**
 - Mogelijke redenen voor de verschillen
- **Indruk van het politieverhoor**
 - Mate van verklaringsvrijheid van cliënt
 - Mate van druk tijdens het verhoor
- **Veranderende houding van verdachte**
- **De rol van de raadsman**
 - Hoe wordt deze rol ingevuld
- **Wat is de meerwaarde van een advocaat bij de verhoren?**
- **Ervaring met videoverhoor**
- **Verschil tussen videoverhoor en videoverhoor plus aanwezigheid raadsman?**
 - Heeft de aanwezigheid van de raadsman tijdens het politieverhoor een toegevoegde waarde ten opzichte van het videoverhoor
 - Meekijken met het videoverhoor in een andere ruimte
- **Is het advies naar cliënt gewijzigd sinds de invoering van de maatregel?**
 - Beroep op het zwijgrecht

- **Wat vindt u belangrijker, 30 minuten vooroverleg of aanwezigheid tijdens het politieverhoor?**
- **Mening over het functioneren over het protocol.**
 - Handelingsvoorschriften en uitgangspunten
 - Mogelijkheden om te reageren op de inhoud van het proces-verbaal aan het eind van het verhoor
- **Beter verifieerbaar en transparanter verhoor door aanwezigheid raadsman?**
 - Tegengaan (ongoorloofde) pressie
- **Communicatie tussen advocatuur en politie**
 - Toekomstperspectieven

Topiclijst Politie

Naam:	Leeftijd:
Geslacht:	Hoogstgenoten opleiding:
Functie:	Etnische achtergrond:
Bij welk korps werkzaam:	Jaren werkzaam als verhoorder/teamleider:
Jaren werkzaam bij politie:	

- **Was de advocaat aanwezig bij het verhoor?**
 - Gedeeltelijke aanwezigheid
 - Invloed op de verhoorsituatie
 - Piketadvocaat en eigen advocaat
- **Algemene indruk van het verhoor met raadsman?**
 - Uitgangspunten en handelingsvoorschriften duidelijk
 - Werkbaarheid
- **Vershil in de fase van het voorbereidend onderzoek?**
 - Verandering en hoe
 - Ga je anders het verhoor in
 - Aanpassingen verhoorplannen
- **Vrij voelen in de ondervraging?**
- **Vrij voelen in het hanteren van een bepaalde verhoortactiek/strategie?**
- **Inhoud van het proces-verbaal**
 - Typen tijdens het verhoor
 - Samenvatting
 - Invloed op het verhoor
- **Gelegenheid voor raadsman voor commentaar aan het eind van het verhoor?**
- **Veranderende houding verdachte?**
- **Vershil in bijdrage verhoor aan de voortgang onderzoek?**
 - Minder/meer bekentenissen
 - Invloed op de uiteindelijke bewijsvoering bij onderzoek ter terechtzitting
- **Vershil in verkrijgen voldoende bewijs om de zaak rond te krijgen**
- **Betrokkenheid OvJ bij het voorbereidend onderzoek?**
- **Gebruik van het zwijgrecht**
- **Raadsman als stoorzender?**
- **De invloed van de aanwezigheid van de raadsman op de onderzoeksinspanningen. Worden die verlegd naar de fase voorafgaand aan het politieverhoor?**
 - Meer nadruk op technisch/tactisch onderzoek

- Invloed op de waarde van het politieverhoor door de aanwezigheid van de raadsman?
- **Transparanter en beter verifieerbaar verhoor?**
 - Tegengaan van (ongeoorloofde) pressie
- **Communicatie tussen politie en advocatuur**
 - Toekomstperspectieven

Bijlage D

Protocol pilot raadsman bij politieverhoor van verdachten

Werking

Periode

De pilot loopt van 1 mei 2008 t/m 1 mei 2010.

Gebied

De pilot geldt voor de zaken die zijn gepleegd in het bewakingsgebied van de politiekorpsen Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond.

Toelichting: De pilot geldt dus niet voor verhoren op verzoek van andere binnen- en buitenlandse opsporingsinstanties.

In welke gevallen

Alle gevallen waarbij er sprake is van een politieverhoor van een verdachte, die wordt verdacht van daderschap als bedoeld in art. 47 Sr, van een voltooid misdrijf uit de titel XIX van het Wetboek van Strafrecht (Misdrijven tegen het leven gericht), ongeacht wanneer het misdrijf is gepleegd.

Toelichting:

1. *De situatie van voltooid levensdelict moet bestaan op het moment dat tot verhoor wordt besloten.*
2. *Indien in een lopende zaak een situatie ontstaat van een voltooid levensdelict (slachtoffer overlijdt later), dan wordt vanaf dat moment gehandeld in de geest van dit protocol.*
3. *De pilot geldt bij plegen, medeplegen, doen plegen en uitlokking (art. 47 Sr).*
4. *Wanneer er sprake is van twijfel over medeplegen of medeplichtigheid (art. 48 Sr) bepaalt de officier van justitie of het verhoor onder de werking van de pilot valt.*
5. *De pilot geldt niet bij poging (art. 45 Sr) en voorbereiding (art. 46 Sr).*

Welke verhoren

Alle politieverhoren van de verdachte in de periode van ophouden voor onderzoek en (verlengde) in verzekeringstelling. Buiten beschouwing blijven het procesverhoor door de hulpofficier van justitie bij de voorgeleiding direct na aanhouding en verhoren buiten Nederland.

Toelichting:

1. *Het geldt voor alle politieverhoren. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende fasen van het werkproces verdachtenverhoor (eerste contact > persoonsgericht verhoor > zaakgericht verhoor).*
2. *Vooraf is namelijk niet altijd te bepalen op welk moment het verhoor zaakinhoudelijk wordt. Het is afhankelijk van de verdachte. In het ene geval wordt een verhoor direct zaakinhoudelijk tijdens het eerste contact, in het andere geval tijdens het persoonsgericht verhoor en in weer een ander geval kan pas tot het zaakgerichte verhoor worden overgegaan na urenlang persoonsgericht verhoor.*

Voorwaarde

Het verhoor moet audiovisueel worden geregistreerd, waarbij de verdachte, de verhoorder(s) en een overzichtsbeeld van de verhoorkamer worden opgenomen. De raadsman moet op een van de beelden duidelijk zichtbaar zijn. Indien audiovisuele registratie onmogelijk is valt het verhoor buiten de pilot en geldt het protocol niet.

Protocol

Kennisgeving aan verdachte

- De hulpofficier van justitie deelt bij de voorgeleiding i.v.m. aanhouding de verdachte mede:
 - dat hij bij zijn politieverhoren bijstand kan krijgen van een raadsman, tenzij hij daar geen prijs op stelt;
 - dat het verhoor niet eerder begint dan nadat de raadsman een half uur de gelegenheid heeft gekregen naar het politiebureau te komen en de verdachte gedurende een half uur voorafgaand aan het verhoor de gelegenheid heeft gekregen vertrouwelijk met de raadsman te spreken;
 - dat het verhoor wel kan beginnen als de raadsman na een half uur nog niet aanwezig is, maar dat de raadsman na aankomst in de meekijkruimte het verhoor kan volgen en op een passend moment de gelegenheid zal krijgen in de verhoorkamer aanwezig te zijn.
- De hulpofficier van justitie vraagt bij de voorgeleiding of de verdachte bij het verhoor bijstand verlangt van een gekozen raadsman.
- Indien de verdachte te kennen geeft geen prijs te stellen op bijstand van een raadsman, deelt de hulpofficier van justitie hem mede, dat hij die wens te kennen moet geven aan de raadsman die door de piketcentrale wordt ingezet.

Alarmering

- Het aan de pilot deelnemende politiekorps organiseert een adequate telefonische alarmering van de piketcentrale over het voorgenomen verdachtenverhoor en bevestigt dit middels een formulier 'Melding verhoor inzake levensdelict in het kader van de pilot', dat per fax aan de piketcentrale wordt gezonden.¹⁶⁰
 - Er geldt een ondergrens van minimaal 30 minuten tussen het tijdstip van de melding en de aanvang van het voorgenomen verhoor.
 - De melding aan de piketcentrale houdt in:
 - De personalia van de verdachte;
 - De wens van de verdachte of hij gebruik wil maken van een gekozen raadsman;
 - Het politiebureau waar de verdachte wordt gehoord;
 - Het tijdstip waarop het verhoor aanvangt.

N.B.: Indien dit tijdstip nog niet bekend is wordt het tijdstip van aanvang van het verhoor later afzonderlijke gemeld;

 - De naam en het telefoonnummer van de operationeel leidinggevende van de verhoorders.
- Het meldingsformulier wordt bij het onderzoeksdossier gevoegd.
- De raadsman informeert telefonisch de operationeel leidinggevende van de verhoorders over zijn mogelijkheden om tijdig op het politiebureau aanwezig te zijn.
- Wanneer de raadsman niet in staat is om tijdig op het politiebureau te arriveren, kan de operationeel leidinggevende van de verhoorders het aanvangstijdstip van het verhoor opschorten, wanneer het belang van het onderzoek dat toelaat.

Toelating raadsman

- Wanneer de raadsman aan het politiebureau verschijnt voor aanvang van het geplande verhoor, krijgt hij de gelegenheid om maximaal 30 minuten vertrouwelijk en ongestoord met de verdachte te spreken.
- Wanneer de raadsman niet voor het aanvangstijdstip van het verhoor verschijnt op het politiebureau, kan met het verhoor worden aangevangen. De verdachte wordt door de verhoorder erop gewezen dat een raadsman is ingelicht en dat deze zo spoedig mogelijk op een passend moment tot het verhoor wordt toegelaten.
- Wanneer de raadsman verschijnt na aanvang van het verhoor bepaalt de operationeel leidinggevende van de verhoorders wanneer de verhoorsituatie

¹⁶⁰ De in dit experiment geldende oproepregeling voor de raadsman is niet van toepassing op het verhoor bij in verzekeringstelling (daarvoor geldt de bestaande wettelijke regeling).

het toelaat dat de raadsman tot de verhoorkamer wordt toegelaten. In de tussentijd wordt de raadsman in de gelegenheid gesteld om in de meekijkruimte het verhoor te volgen.

- Het verhoor wordt in principe niet onderbroken voor een vertrouwelijk en ongestoord gesprek tussen verdachte en raadsman. Volstaan wordt met een korte kennismaking en toelichting door de raadsman van zijn rol ten aanzien van verdachte.

Opstelling in verhoorkamer

- De verhoorders, raadsman en een eventuele tolk nemen plaats in de verhoorkamer voordat de verdachte wordt binnengebracht.
- De raadsman neemt plaats op enige afstand van de verdachte, zodanig dat fysiek noch oogcontact met de verdachte kan plaatsvinden.
- De raadsman heeft zicht op de interactie tussen verdachte en verhoorders.
- Alle aanwezigen in de verhoorkamer zijn zichtbaar in beeld op de audiovisuele registratie.

Rol raadsman

- De raadsman maakt de verhoorders erop opmerkzaam wanneer naar zijn mening het pressieverbod conform de geldende wetgeving en jurisprudentie wordt overtreden.
- De raadsman verstoort het verhoor op generlei wijze (bijvoorbeeld mobiele telefoon uit, op plaats blijven zitten, niet hoorbaar en zichtbaar andere werkzaamheden uitvoeren).
- De raadsman beantwoordt geen vragen die aan de verdachte worden gesteld.
- De raadsman maakt geen opmerkingen ten aanzien van de aard en inhoud van de door de verhoorders gestelde vragen.
- De raadsman maakt tijdens het verhoor geen (in)direct contact met de verdachte.
- De raadsman maakt op geen enkele wijze beeld- en geluidsopnamen van het verhoor.
N.B.: Tegen het maken van schriftelijke aantekeningen bestaat geen bezwaar.
- De raadsman houdt zich aan de huisregels van het betreffende politiebureau.

Rol verhoorders

- De verhoorders delen aan de verdachte mede dat:
 - hij zich tijdens het verhoor niet mag richten tot de raadsman;

- als hij zich met zijn raadsman wil verstaan, dit moet verzoeken aan de verhoorders. De verhoorders bepalen of ze dat verzoek al of niet inwilligen.
- De verhoorders leggen aan de verdachte uit wat de rol is van de raadsman in de verhoorkamer.
 - Wanneer de raadsman en/of de verdachte zich niet aan bovengenoemde regels houdt, verzoeken de verhoorders hen om de regels in acht te nemen.
 - Wanneer de raadsman en/of de verdachte niet aan het verzoek voldoet om zich aan de regels te houden, dragen de verhoorders de raadsman op om de verhoorkamer te verlaten.
N.B.: De raadsman blijft wel bevoegd om het verhoor in een meekijkruimte te volgen.
 - De verhoorders leggen de beslissing tot het verlaten van de verhoorkamer door de raadsman ter toetsing voor aan hun operationeel leidinggevende.

Rol operationeel leidinggevende verhoorders

De operationeel leidinggevende beslist over een geschil over de toepassing van het protocol en legt dit onmiddellijk voor aan de officier van justitie.

- De operationeel leidinggevende van de verhoorders stelt de officier van justitie direct in kennis van verwijdering van de raadsman uit de verhoorkamer.
- De operationeel leidinggevende van de verhoorders neemt in samenspraak met de officier van justitie de beslissing of en wanneer de raadsman weer tot de verhoorkamer wordt toegelaten.
- De raadsman kan zijnerzijds contact opnemen met de officier van justitie en hem wordt daartoe door de operationeel leidinggevende desgevraagd medegedeeld wie de betrokken officier van justitie is en op welke wijze hij deze telefonisch kan bereiken.

Vastlegging

- Het verhoor wordt bij proces-verbaal vastgelegd overeenkomstig het als bijlage bijgevoegde model.
- De raadsman krijgt separaat aan het einde van het verhoor de gelegenheid om opmerkingen, aanmerkingen of kanttekeningen over het verhoor, het proces-verbaal en de registratie naar voren te brengen, naar aanleiding waarvan het proces-verbaal kan worden aangepast. De eventuele verschillen van inzicht tussen verhoorders en raadsman worden vastgelegd bij afzonderlijk proces-verbaal.

- Zowel afwijkingen van het protocol als relevante ontwikkelingen in het kader van het protocol (mutaties die te maken hebben met processuele situaties) worden in het proces-verbaal vastgelegd.

Vervolgverhoren

- De operationeel leidinggevende van de verhoorders draagt er zorg voor, dat de raadsman tijdig wordt uitgenodigd om bij de vervolgverhoren aanwezig te zijn.

Geschillen

- Eventuele geschillen over de toepassing van het protocol in een concrete zaak ter beslissing aan de operationeel leidinggevende worden onmiddellijk voorgelegd aan de officier van justitie.
- Indien het geschil ontstaat tijdens het verhoor wordt het verhoor pas onderbroken als de officier van justitie daar opdracht toe geeft.

Afwijkingen

Afwijkingen op dit protocol worden pas uitgevoerd na overleg met de officier van justitie. Te denken valt aan:

- Direct verhoor zonder raadsman van spontaan verklarende verdachten;
- Zwaarwegend opsporingsbelang vereist direct verhoor (bijv. gijzeling, tikkende bom).

A4 met mededelingen betreffende het protocol zoals gebruikt in Amsterdam-Amstelland

AUDIOVISUELE REGISTRATIE VAN VERHOREN

**Mededelingen
voorafgaand aan een audio-visueel opgenomen verhoor
ikv de pilot advocaat bij verhoor**

LET OP: De opnames zijn reeds gestart als onderstaande wordt besproken

- U bent aangehouden voor een strafbaar feit.
- U wordt daarover verhoord door de Politie korps Amsterdam-Amstelland.
- Cautie (U bent niet tot antwoorden verplicht).
- Dit verhoor wordt audio-visueel opgenomen.
- Bij dit verhoor zal een advocaat aanwezig zijn.
NB. Als advocaat er nog niet is, dan aangeven dat raadsman is gebeld en zodra hij arriveert op een gepast moment zal worden toegelaten.
- Dit verhoor zal worden gecoacht vanuit de regiekamer / opnamestudio.
- Verder zijn in de regiekamer aanwezig: (NB. alleen functie's noemen).

Er is een aantal spelregels:

1. U hebt geen oogcontact met de advocaat.
2. Uw advocaat mag zich niet mengen in het verhoor.
3. Tijdens het verhoor hebt U geen gelegenheid om met de advocaat te overleggen.
4. Uw advocaat zet mobiele telefoon uit.
5. Niets van het verhoor mag door advocaat worden opgenomen. Er mogen alleen schriftelijke aantekeningen worden gemaakt.
6. Bij inmenging van Uw advocaat wordt het verhoor geschorst en wordt U naar Uw cel gebracht.
7. Uw advocaat krijgt na afloop van Uw verhoor de gelegenheid om opmerkingen te maken die in een separaat PV zullen worden vastgelegd.
8. Als Uw advocaat (om welke reden dan ook) uit de verhoorruiimte wordt verwijderd, behoudt hij altijd het recht om in de meekijkruimte het verdere verloop van het verhoor te volgen.
9. Het verhoor zal worden onderbroken voor koffie-, thee- en/of plaspauzes.
10. Heeft U vragen?

A4 met mededelingen betreffende het protocol zoals gebruikt in Rotterdam-Rijnmond

**Mededelingen
voorafgaand aan een audio-visueel opgenomen verhoor
waarbij een raadsman aanwezig is**

De opnames zijn reeds gestart als onderstaande wordt besproken

- U bent aangehouden voor een strafbaar feit.... (benoem het feit).
 - U wordt daar over verhoord door de politie.
 - Cautie (U bent niet tot antwoorden verplicht).
 - Dit verhoor wordt audio-visueel opgenomen (uitleggen wat dat is).
 - Bij het verhoor is een raadsman aanwezig.
 - Als de raadsman er nog niet is, dan mededelen: ‘Uw raadsman is gewaarschuwd, maar we hebben nog niet vernomen hoe laat hij/zij er is.’
 - Dit verhoor zal worden gecoacht vanuit de regiekamer (chatfunctie uitleggen).
 - Verder zijn in de regiekamer aanwezig: enen (alléén de functies noemen).
-
- In het kader van deze registratie van verhoor zijn er een aantal spelregels:
 1. U mag geen enkel contact (zowel fysiek- als oogcontact) hebben met uw raadsman.
 2. Uw raadsman mag zich niet mengen in het gesprek.
 3. Tijdens het verhoor mag u niet met uw raadsman overleggen.
 4. De raadsman zet zijn mobiele telefoon uit om verstoring te voorkomen.
 5. Niets van het verhoor mag door uw raadsman op welke wijze dan ook worden opgenomen. Alleen schriftelijke aantekeningen zijn toegestaan.
 6. Bij inmenging van uw raadsman of andere verstoring van het verhoor wordt het verhoor geschorst en wordt u naar uw cel gebracht.
 7. Uw verklaring zal worden uitgewerkt en aan het einde van het verhoor met u worden doorgenomen en ondertekend.
 8. Uw raadsman krijgt na afloop van uw verhoor gelegenheid om opmerkingen te maken die in een apart PV zullen worden vastgelegd. (De verdachte is dan al naar de cel).
 - Als de raadsman (om welke reden dan ook) uit de verhoorruimte worden verwijderd, behoudt hij altijd het recht in de meekijkruimte het verdere verloop van het verhoor te volgen (NIET in de regiekamer).
 - Heeft u vragen?

Bijlage E

Methodische verantwoording bij het identificeren van dimensies van pressie op basis van de factoranalyse

In deze bijlage wordt een methodische toelichting gegeven bij de analyse uit paragraaf 4.3.2 waarin tot vier dimensies van pressie gekomen is. Betreffende analyse berust op een selectie van veertien verhoortechnieken die tijdens het bijwonen van de verdachtenverhoren geobserveerd zijn. Het beoogde doel van de analyse is na te gaan of met de geobserveerde verhoortechnieken een beperkt aantal dimensies van pressie gemeten wordt. Hiertoe wordt gebruik gemaakt van een factoranalyse waarmee het mogelijk is op basis van meerdere gemeten variabelen (hier verhoortechnieken) tot een spaarzamer conceptueel begrip (hier dimensies van pressie) te komen. Er zijn twee manieren waarvoor een factoranalyse gebruikt kan worden.¹⁶¹ In de eerste plaats kan een factoranalyse gebruikt worden om een groot aantal gemeten variabelen terug te brengen tot een beperkter aantal belangrijkste variabelen, ook wel exploratieve factoranalyse (EFA) genoemd. In de tweede plaats kan een factoranalyse gebruikt worden om vooraf afgeleide hypothesen met betrekking tot de dimensies van pressie te toetsen,¹⁶² ook wel confirmatieve factoranalyse (CFA) genoemd. In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een EFA, daar geen hypothesen getoetst worden maar primair een reductie van de data nagestreefd wordt. Echter, aangezien er nog relatief weinig bekend is over welke vormen van pressie de politie in Nederland gebruikt en in welke mate, worden op deze manier eveneens waardevolle inzichten in het verdachtenverhoor verkregen.

In het kader van de EFA zal gesproken worden van factoren als het gaat om de dimensies van pressie, en van gemeten variabelen als het gaat om de geobserveerde verhoortechnieken. Statistisch gezien wordt met een EFA het aantal factoren bepaald dat het beste past bij het patroon van correlaties tussen de gemeten variabelen. Dit wordt bereikt door de modelfit te analyseren. De meest gebruikte methode hiervoor is Maximum Likelihood (ML). Deze methode heeft echter de assumptie dat de gemeten variabelen normaal verdeeld zijn. De frequentieverdelingen van de verhoortechnieken hebben laten zien dat de meeste verhoortechnieken relatief weinig gebruikt worden (zie tabel 4.2 in hoofdstuk 4). De gemeten variabelen zijn dus scheef verdeeld en zijn daarbij van ordinaal meetniveau waardoor de ML niet de meest geschikte methode is om de modelfit

¹⁶¹ Kline 1999.

¹⁶² Bijvoorbeeld de hypothese dat de politie twee soorten van druk uitoefenen gebruikt: een *zachte* en een *harde* manier.

vast te stellen. Om met de verdeling en het meetniveau rekening te houden wordt de modelfit bepaald op basis van de Weighted Least Squares Estimation (WLSMV).¹⁶³ Hiervoor wordt het statistiek programma Mplus gebruikt.

Drie verhoortechnieken worden nagenoeg niet gebruikt tijdens de geobserveerde verhoren. In 4.2% van de verhoren doen verhoorders een belofte of gebruiken ze fysieke intimidatie. Ook het aandragen van morele rechtvaardigingen wordt met 7.2% van de verhoren eveneens relatief weinig gebruikt door verhoorders. Omwille van statistische argumenten (een extreme scheve verdeling) zullen deze drie verhoortechnieken niet meegenomen worden in de EFA. Uiteindelijk wordt op basis van elf gemeten variabelen het aantal factoren bepaald dat het beste past bij het patroon van de correlaties tussen de gemeten variabelen. Het best passende aantal factoren wordt bepaald aan de hand van de Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA). De resultaten van de factoranalyse worden weergegeven in tabel 4.3 in hoofdstuk 4. Uit de RMSEA (.077) blijkt dat een onderscheid in vier factoren resulteert in de beste modelfit.¹⁶⁴ Waarden die variëren tussen de .05 en .08 duiden op een acceptabele modelfit.¹⁶⁵ Op basis van de factorladingen (eveneens gerapporteerd in tabel 4.3) wordt bepaald welke gemeten variabelen tot een factor behoren. De grens wordt gelegd bij een factorlading van .350.¹⁶⁶

Conclusies op basis van de bevindingen uit de factoranalyse dienen met enige mate van terughoudendheid genomen te worden. De kwaliteit van de resultaten van een EFA hangt af van een goede inhoudelijk beargumenteerde selectie van variabelen, het aantal gemeten variabelen per factor, de omvang en het soort steekproef en de keuze voor gehanteerde methodiek.¹⁶⁷ De verhouding tussen het aantal gemeten variabelen en het aantal factoren is met een gemiddelde van ruim twee aan de lage kant. Methodologen adviseren een verhouding van minimaal drie tot vijf gemeten variabelen voor elke factor.¹⁶⁸ Daarnaast is de steekproef van 168 geobserveerde verhoren aan de lage kant.

¹⁶³ Muthén & Muthén 1998-2007.

¹⁶⁴ Een EFA vindt plaats in verschillende stappen. De eerste stap betreft een EFA op basis van alle gemeten factoren. Op basis van deze analyse wordt het aantal factoren bepaald. Wanneer blijkt dat sommige gemeten variabelen op meerdere factoren laden of dat sommige gemeten variabelen op geen enkele factor laden wordt een tweede EFA uitgevoerd zonder betreffende gemeten variabelen. Zie hiervoor de presentatie over EFA die wordt aangeboden op: http://www.statmodel.com/course_materials.shtml. Wanneer de eerste stap van hier uitgevoerde EFA op basis van alle 14 verhoortechnieken gedaan zou worden, zouden de technieken 'beloftes doen', 'morele rechtvaardigingen aandragen' en 'fysiek intimideren' bij de tweede stap uit de EFA gelaten dienen te worden.

¹⁶⁵ Browne & Cudeck 1992.

¹⁶⁶ De keuze voor de grootte van de factorlading is arbitrair. Er bestaan studies die vuistregels adviseren. Zie hiervoor bijvoorbeeld Stevens 2002.

¹⁶⁷ Fabrigar, Wegener, MacCallum & Strahan 1999.

¹⁶⁸ Velicer & Fava 1998.

Onder ideale condities (minimaal drie gemeten variabelen per factor en een gemiddelde van de ‘communalities’ van minimaal .70) volstaat een steekproefomvang van 100. Wanneer de condities minder ideaal zijn, kan een steekproef van 200 of zelfs 800 gewenst zijn.¹⁶⁹ De problemen worden deels ondervangen aangezien de eerder beargumenteerde keuze voor de WLSMV procedure om de modelfit te bepalen eveneens wordt geadviseerd in situaties met een lage verhouding tussen het aantal gemeten variabelen en het aantal factoren en een relatief kleine steekproef.¹⁷⁰

169 Fabrigar, Wegener, MacCallum & Strahan 1999.

170 Zie het Mplus discussie forum: <http://www.statmodel.com/discussion/messages/8/3865.html?1248795141> (geraadpleegd op 9 april 2010).

Bijlage F

Methodische verantwoording bij de multilevel analyses van kenmerken van verhoren, verdachten en zaken op gebruik pressie en zwijgrecht

Met de analyses waarvan de resultaten zijn gepresenteerd in tabel 4.4 en tabel 5.10 wordt in feite getracht antwoord te geven op de vraag of er een verschil is in het gebruik van pressie en het zwijgrecht tussen verhoren, verdachten, zaken en politieregio's. Om deze vraag te beantwoorden is onderzoek nodig naar verbanden tussen variabelen op verschillende analyseniveaus (hier verhoren, verdachten en zaken), onderzoek waar in het algemeen naar verwezen wordt als multilevel onderzoek.¹⁷¹

Daar de data op verschillende analyseniveaus gebruikt worden, hebben de data als het ware een 'hiërarchische' of 'geneste' structuur. De verhoren vormen hierbij het laagste niveau (niveau-1). Verdachten worden over het algemeen drie maal verhoord, wat inhoudt dat er per verdachte meerdere verhoren voorkomen. De verhoren zijn dus genest binnen de verdachten op het tweede niveau (niveau-2). Het komt eveneens voor dat in een zaak meerdere verdachten verhoord worden. De verdachten zijn hierdoor op hun beurt weer genest binnen de zaken op het derde niveau (niveau-3). De politieregio is in feite nog een vierde analyseniveau, daar per regio in meerdere zaken van verschillende verdachten verhoren zijn geobserveerd. De zaken zijn dus genest binnen de politieregio's op het vierde niveau. Dit niveau zal niet in de analyses onderscheiden worden. Er zijn maar vier politieregio's en er zijn geen kenmerken van de politieregio's gemeten. Daarbij is uit voorlopige analyses gebleken dat er weinig variatie in het gebruik van pressie op het niveau van politieregio gevonden wordt wat het achterwege laten van politieregio als apart niveau enigszins rechtvaardigt. Figuur F2 geeft een beeld van de geneste structuur van de data.

Wanneer bovengenoemde hiërarchische datastructuur genegeerd zou worden door een OLS regressie model¹⁷² te schatten op het niveau van de verhoren, zou de data op niveau-2 en niveau-3 als het ware gedisaggregeerd worden. De consequentie van disaggregatie is dat relatief weinig waarnemingen van een relatief klein aantal eenheden op niveau-2 en niveau-3 'opgeblazen' worden tot meer waarnemingen voor een groter aantal eenheden op niveau-1. Een OLS regressieanalyse beschouwt al deze waarnemingen als onafhankelijk

171 Hox 2002; Raudenbush & Bryk 2002; Snijders & Bosker 1999.

172 Ordinary Least Squares (OLS) regressieanalyse is een standaard en veel gebruikte analysetechniek in de Sociale Wetenschappen.

op niveau-1. Het resultaat is dat standaardfouten van de coëfficiënten van de kenmerken op niveau-2 en niveau-3 onderschat worden waardoor verbanden onterecht significant bevonden kunnen worden.¹⁷³ In dit onderzoek zouden verbanden tussen het gebruik van pressie (of het gebruik van het zwijgrecht) en kenmerken van verdachten en zaken mogelijk onterecht significant zijn, waardoor verkeerde conclusies getrokken zouden worden. Een ander probleem van disaggregeren is dat de resultaten op conceptueel niveau verkeerd geïnterpreteerd worden; er wordt een denkfout ('fallacy') gemaakt. Bij disaggregeren kan onder andere sprake zijn van 'atomistic fallacy'¹⁷⁴ of 'Simpson's paradox'.¹⁷⁵ Aangezien de verbanden tussen de variabelen alle op niveau-1 geanalyseerd worden, kunnen gevonden relaties onterecht toegekend worden aan kenmerken op niveau-2 of niveau-3. Hierdoor kunnen interpretatiefouten gemaakt worden. Wat zich op het individuele niveau afspeelt hoeft niet per definitie voor het niveau van de groepen te gelden.

Gezien de hierboven beschreven geneste structuur van de data is het noodzakelijk multilevel analyses te gebruiken. Hiermee worden modellen geconstrueerd die inzichtelijk maken hoe de afhankelijke variabelen op niveau-1 (dimensies van pressie en het gebruik van het zwijgrecht) verklaard kunnen worden door onafhankelijke variabelen op niveau-1 (kenmerken van verhoren), niveau-2 (kenmerken van verdachten) en niveau-3 (kenmerken van zaken). Met deze multilevel modellen wordt rekening gehouden dat er op elk niveau sprake kan zijn van onverklaarde variatie in de afhankelijke variabele. Multilevel modellen kunnen op uiteenlopende manieren geconstrueerd worden. In dit onderzoek wordt een eenvoudige variant gebruikt: een 'random' intercept model. Dit is het geschikte model voor de analyse van de data omdat effecten van variabelen op groepsniveau getoetst worden en omdat de omvang van de groepen op niveau-2 en niveau-3 klein is.¹⁷⁶ Met het random intercept (de constante) wordt rekening gehouden met het gegeven dat het gebruik van pressie (of de kans op het gebruik van het zwijgrecht) gemiddeld gezien kan verschillen tussen groepen (hier verdachten of zaken). Het is dus mogelijk dat de politie bij de ene verdachte gemiddeld meer pressie gebruikt dan bij de andere verdachte. Dit wordt duidelijk gemaakt in figuur F1 met de drie verschillende constanten. De regressiecoëfficiënten tussen de afhankelijke en onafhankelijke variabelen zijn daarentegen constant over de groepen ('fixed'). Hiermee wordt aangenomen dat bijvoorbeeld het verband tussen de duur van het verhoor en het gebruik van

173 Dit probleem doet zich in de uiteindelijke analyses voor bij de coëfficiënten van de politieregio's. Zoals eerder beschreven, worden de politieregio's als zaakkenmerk in de analyses meegenomen. Conclusies op basis van significante coëfficiënten zullen dus met enige terughoudendheid getrokken moeten worden.

174 Alker 1969.

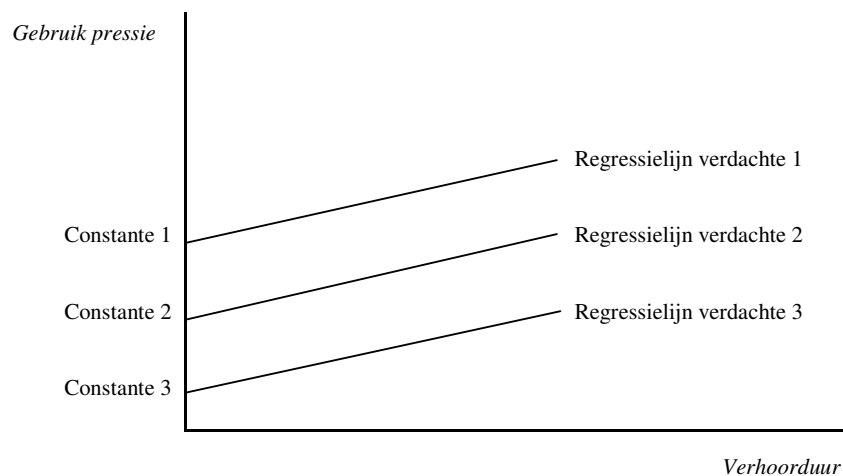
175 Lindley & Novick 1981.

176 Snijders & Bosker 1999, p. 43.

pressie voor elke verdachte gelijk is. Dit wordt duidelijk gemaakt in figuur F1 met de parallelle regressielijnen.

Bij het gebruik van een multilevel regressieanalyse kunnen verschillende methoden gebruikt worden om de regressiecoëfficiënten en variantie-componenten te schatten. In deze studie wordt gebruik gemaakt van de 'Residual (of 'Restricted') Iterative Generalized Least Squares' (RIGLS)¹⁷⁷ omdat de omvang van de groepen op niveau-2 en niveau-3 klein is. RIGLS kan beter omgaan met een kleine groepsomvang dan IGLS.¹⁷⁸

Figuur F1 Verschillende parallelle regressielijnen uit een random intercept model

Als laatste dient opgemerkt te worden dat er twee verschillende soorten multilevel analyses uitgevoerd worden. Dat heeft te maken met het meetniveau van de afhankelijke variabelen. De geconstrueerde schaalvariabelen waarmee de vier dimensies van pressie (*sympathiseren*, *confronteren*, *manipuleren* en *intimideren*) uitgedrukt worden, hebben een interval meetniveau. Dit is het minimale meetniveau dat vereist is om een lineaire multilevel regressieanalyse te kunnen uitvoeren. Het feit of verdachten al dan niet gebruik maken van het zwijgrecht wordt uitgedrukt met een dichotome afhankelijke variabele (geen zwijgrecht heeft code '0' en wel zwijgrecht heeft code '1'). Omdat deze afhankelijke variabele maar twee scores kan aannemen en van nominaal meetniveau is, is een logistische multilevel regressieanalyse vereist.

¹⁷⁷ De multilevel modellen zijn geschat met behulp van het programma MLwiN 2.19.

¹⁷⁸ Snijders & Bosker 1999, p. 56-57.

Beperking multilevel regressieanalyse

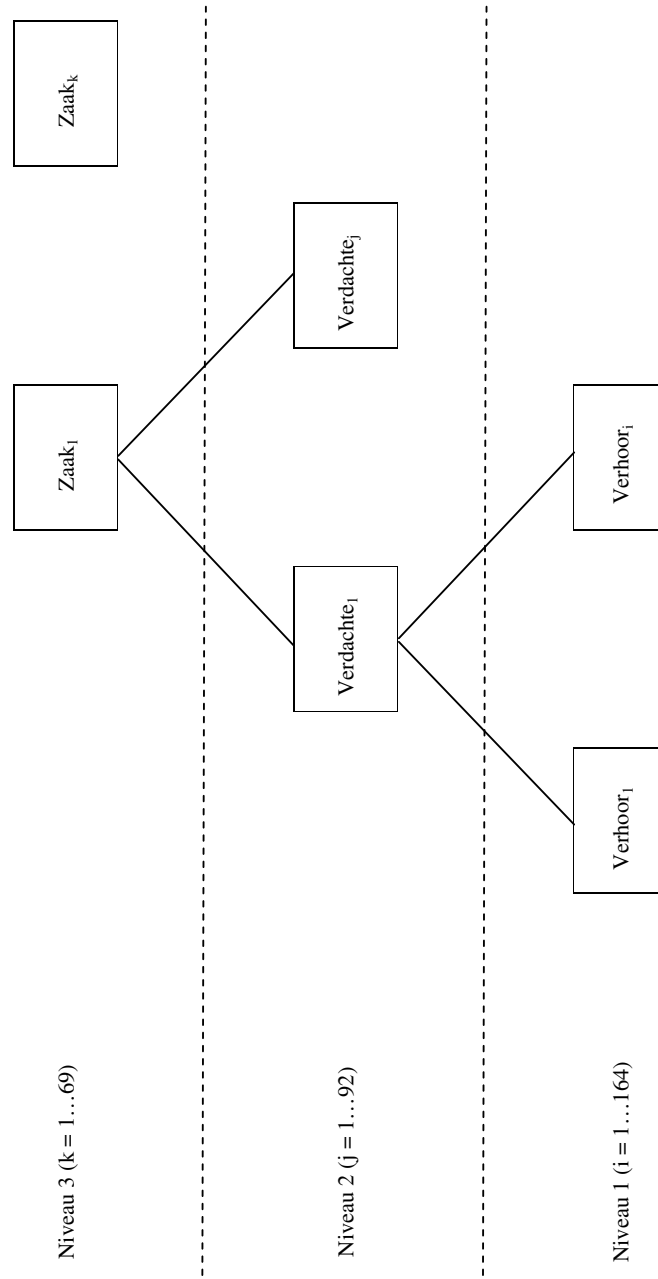
Hoewel in het voorgaande is beargumenteerd dat multilevel analyses noodzakelijk zijn gezien de structuur van de data, dient rekening gehouden te worden met het gegeven dat met het relatief gering aantal verhoren binnen de groepen de analysetechniek tot het uiterste gedreven wordt. Dit volgt uit figuur F2 waaruit blijkt dat de 164 verhoren afgenomen zijn bij 92 personen die in 69 zaken van een levensdelict verdacht worden. Gemiddeld gezien zijn 1.78 verhoren per verdachte geobserveerd met een minimum van 1 en een maximum van 5. Per zaak zijn van gemiddeld 1.33 verdachtenverhoren geobserveerd met een minimum van 1 en een maximum van 5. De groepsomvang op zowel niveau-2 als niveau-3 is dus klein met als resultaat dat de variantiecomponenten op het tweede en derde niveau overschat worden. Dit heeft vooral consequenties voor de random effecten die minder makkelijk significante verschillen tussen groepen laten zien (de toetsingskracht neemt af en de resultaten met betrekking tot de random effecten weergegeven in tabel 4.4 en 5.10 zijn minder betrouwbaar). Hierdoor kan onterecht geconcludeerd worden dat er geen verschillen tussen verdachten of tussen zaken bestaan terwijl die er feitelijk wel zijn. Eerder is beargumenteerd dat met het gebruik van OLS regressieanalyses op geneste data de kans groter is dat er een fout van de eerste orde gemaakt wordt. Dit houdt in dat er onterecht vastgesteld wordt dat er significante effecten zijn tussen de afhankelijke en onafhankelijke variabelen terwijl die eigenlijk toegeschreven dienen te worden aan toeval. Beide analysetechnieken hebben gezien de gebruikte data beperkingen en het is dus van belang een beargumenteerde keuze te maken welke het meest geschikt is voor dit onderzoek.

Hiertoe zijn, ter controle, analyses waarvan de resultaten in tabel 4.4 en tabel 5.10 gepresenteerd worden eveneens uitgevoerd met OLS regressie en binaire logistische regressie. Uit deze controle is naar voren gekomen dat de resultaten op hoofdlijnen overeen komen met de resultaten uit de multilevel analyses. Enkele regressiecoëfficiënten van kenmerken op niveau-2 en niveau-3 zijn in de multilevel regressie net niet significant terwijl die in de OLS regressie en de binaire logistische regressie wel significant zijn. Dit duidt erop dat de standaardfouten van de regressiecoëfficiënten op niveau-2 en niveau-3 in de OLS regressie en de binaire logistische regressie onderschat worden. Dit vergroot het risico onterechte conclusies te trekken. Op basis van deze bevindingen en gegeven de bevindingen uit ander onderzoek dat de fixed effects en standaardfouten in multilevel modellen met kleine groepsomvang betrouwbaar geschat kunnen worden,¹⁷⁹ is in deze studie, ondanks de kleine groepsomvang op niveau-2 en niveau-3, de voorkeur gegeven aan de multilevel

179 Clarke 2008.

analyse. De random effecten uit tabel 4.4 en tabel 5.10 dienen echter als minder betrouwbaar geschat beschouwd te worden. Aanvullend kan nog opgemerkt worden dat we in beginsel vooral geïnteresseerd zijn in de fixed effecten boven random verschillen tussen de groepen. Dit versterkt de voorkeur voor de multilevel analyse.

Figuur F2 Multilevel structuur van de data

Bijlage G

Aanvullende tabellen

Tabel G1 Aantal vervolg verhoren (behorend bij figuur 1.1)

	Frequentie	Percentage
1	81	48.2
2	61	36.3
3	20	11.9
4	4	2.4
5	2	1.2
<i>Totaal</i>	<i>168</i>	<i>100</i>

Tabel G2 Kruistabel van het aantal verhoren verdeeld over aanwezigheid advocaat en voorafgaand overleg tussen advocaat en verdachte

		Geen overleg	Overleg	Totaal
Amsterdam	Niet aanwezig	8	6	14
	Aanwezig	6	49	55
Rotterdam	Niet aanwezig	11	7	18
	Aanwezig	7	55	62
Haaglanden	Niet aanwezig	6	6	12
	Aanwezig	0	1	1
Brabant (M/W)	Niet aanwezig	4	2	6
	Aanwezig	-	-	-
	<i>Totaal</i>	<i>42</i>	<i>126</i>	<i>168</i>

Tabel G3 Codeerschema van de verhoortechnieken

Verhoortechniek	Omschrijving
Vertrouwen opbouwen (P3)	De verhoorders proberen de sfeer gemoedelijk te houden door grappen te maken en op zoek te gaan naar onderwerpen waarover de verdachte wellicht makkelijker praat. 'We proberen het luchtig te houden.' De verhoorders vragen of de verdachte heeft kunnen slapen en roken. 'Ja, ik ken dat. Niet dat ik vromer dan de Paus ben hoor.' De verhoorder heeft vroeger ook nog wel eens op een heftruck gereden: 'Beetje scheuren.' 'Ik wil gewoon even met je praten. Gewoon een gesprekje aanknopen.'
Confronteren met (indirect) bewijs (P4)	Het gaat hierbij om het laten zien van foto's, het laten horen of voorlezen van taps of MSN gesprekken en het bespreken van histo's of bloedsporen op kleding en deurklinken.
Confronteren met verklaringen (P5)	Verhoorders verwijzen hiervoor naar verklaringen van getuigen en eventuele andere verdachten. 'Ze zeggen dat het wapen van jou is.' 'Mensen zeggen dat jij het gedaan hebt.' 'Je begrijpt dat je behoorlijk wordt aangewezen. Je maatjes lappen je erbij hè?!' 'Anderen zeggen dat jij er iets mee te maken hebt. We plukken niets uit de lucht.' 'Jouw eigen vriendin, je bloedeigen vriendin heeft bij de foto's gezegd dat jij dat bent.' 'Je moet nu toch begrijpen dat we veel mensen gesproken hebben die allerlei zaken verklaard hebben.'
Hypothetische situaties voor leggen (P6)	Hiermee schetsen de verhoorders een mogelijk scenario in de hoop dat de verdachte daar op ingaat. 'Stel dat het zo is omdat je iets wilde hebben uit het huis of wilde praten dan krijgen wij informatie over wanneer het mogelijk gebeurd is.' 'Verhoorder stelt dat hij niet wil zeggen dat verdachte het slachtoffer met een schroevendraaier wilde doden maar dat hij hem misschien er mee wilde tegenhouden.' 'Ik weet niet of het bloed van slachtoffers is, maar als het zo is, wordt het moeilijk.' 'Als je betrokken bent dan zou ik inderdaad zwijgen, als je onschuldig bent niet.'
Suggestieve vragen stellen (P7)	De opmerkingen en vragen van de verhoorders wekken de indruk dat de verdachte betrokken is bij het delict of er iets vanaf weet. 'Durf je het niet te vertellen omdat het belastend is?' 'Je mag iemand niet dan is het toch lekker dat het probleem opgelost is?' 'Nu is het meisje dood dus het probleem is opgelost.' 'Als je er niets mee te maken hebt waarom beroep je je dan op het zwijgrecht? Dan kan je toch geen foute antwoorden geven?' 'Zou het slachtoffer om twaalf uur 's nachts een afspraak maken met een onbekende?' 'Door het hele gebeuren, wat je allemaal meegemaakt hebt, wil je ook iemand anders iets aan doen.'
Beloftes doen (P8)	'Als jij met goede informatie komt en heel duidelijk over wie wat gedaan heeft dan kunnen we daar iets mee.' 'Dan gaat er iets gebeuren als jouw informatie klopt.'
Inspelen op geweten (P9)	Verhoorders trachten in te spelen op het geweten of schuldgevoel. In de meeste gevallen gebruiken ze hiervoor de ouders, partner, kinderen of vrienden. 'Het gaat ook om andere mensen. Je stapt er nu wel heel makkelijk omheen. Je moeder, je vriendin, je kind. Wat zal het met hen doen?' 'Als je een goede band met je moeder hebt, gaat je moeder dit niet allemaal zeggen als haar zoon niets gedaan heeft.' 'Je vrouw heeft geen oog dicht gedaan. Daar sta je geen seconde bij stil.' 'Wie leest het kind nu voor?'

Tabel G3 Vervolg

Verhoortechniek	Omschrijving
Sympathie tonen (P10)	De verhoorders spelen in op de emotie van de verdachte. 'Dit is menselijk. Dit zien we graag. Je hoeft je hier niet voor te schamen. Dit is allemaal erg heavy. Je mag hier verdrietig van zijn.' 'Je vindt het lastig he? Je maakt het jezelf alleen maar moeilijker.'
Morele rechtvaardigingen aandragen (P11)	'Ik denk dat het een uit de hand gelopen beroving is geweest. Dit was niet de bedoeling.'
Tegenstellingen identificeren (P12)	Het gaat er hierbij om dat de verdachte zich in hetzelfde verhoor tegenspreekt. De verhoorders gebruiken dit in een poging de verdachte klem te zetten. 'Eerst zeg je dat je dronken was en dat je het daarom niet meer weet en nu zeg je dat je zeker weet dat je bij [...] was.' 'Er stond dus nooit een bed op die kamer? Waarom zeg je dat nou telkens anders?' 'Je spreekt jezelf tegen. Je wilt dat de dader wordt gepakt, maar je wilt daar niet aan meewerken.' 'Ah! Zegt verhoorder. Dat is dus wel medegedeeld!' 'Vanaf het begin ben je aan het liegen. Jij bent niet open en eerlijk. Het wordt hoog tijd dat jij de waarheid gaat vertellen.' 'Je stelt je verhaal steeds bij! Wat moet ik nou geloven?'
Onderbreken verdachte (P13)	Het komt voor de verhoorders en verdachten elkaar in de rede vallen. Daarnaast laat de verhoorder de verdachte niet uitpraten door op de volgende manieren de verdachte te onderbreken: 'Wacht even, dit is belangrijk.' 'Even wat zakelijk vragen...' 'Denk even heel goed na, dit is heel belangrijk.' 'Ja oké, niets bijzonders dus.' 'Duidelijk. Weg gaan nu je verhaal op papier zetten.' '[...], die financiële problemen weten we nu wel. Dat vind ik niet het belangrijkste.'
Ongeduld, frustratie of boosheid tonen (P14)	Dit gaat vaak gepaard met stemverheffing. 'Ik heb toch niet met een klein kind te maken?! Je kan toch wel zeggen waarom niet?!' 'Rond 19:00 uur schreeuwt de verhoorder weer uit...' '...roept dat zij en ook de verdachte niet achterlijk zijn...' 'Je zit hier voor moord! Je bent respectloos en emotioneel! Ongelofelijk!' Ook laten verhoorders hun frustratie blijken door diep te zuchten.
Consequenties zwijgen benadrukken (P15)	Er wordt vaak verwezen naar wat de rechter zal vinden: 'Wat zou de rechter hiervan zeggen?' 'Het is toch raar dat je niets wilt verklaren, niet eens waar je geboren bent. Ik denk dat je je geloofwaardigheid moet behouden. Je raakt die zo wel kwijt.' 'Uit ervaring blijkt dat zwijgen niet in je voordeel werkt.' 'De rechter heeft geen tijd om met je te praten. Je kan het hier vertellen dan kan de rechter dat lezen.' 'Doordat je zwijgt doe je geen enkele inspanning je eigen onschuld aan te tonen en werk je niet mee aan de waarheidsvinding.' 'Realiseer je dat je door te zwijgen je onschuld niet aantoonst? Dat je de waarheidsvinding frustreert?' 'De consequentie is dat ik zal adviseren om je langer vast te laten zitten.' 'Een rechter kan deze beelden ook zien. Wat zal hij hiervan vinden?' 'De RC is ook niet achterlijk. Die zal zich ook afvragen waarom je tot dan niets hebt gezegd.'

Tabel G3 Vervolg

Verhoortechniek	Omschrijving
Fysiek intimideren (P16)	Het gaat hierbij nadrukkelijk op fysieke bewegingen gericht op de verdachte. 'Verhoorder staat op en gaat met het foto boek naast de verdachte staan. Hij slaat het boek open op een pagina met een foto van de verdachte. Hij verheft zijn stem en wijst met veel gebaren op de foto.' 'Tijdens een reconstructie van de situatie door de verhoorder wordt getracht de verdachte over te halen om te vertellen wat er nog meer gebeurd is. Hierbij loopt de verhoorder heen en weer door de verhoorkamer.'

Tabel G4 Gemiddelde pauzeduur tijdens verhoren, uitgesplitst naar aanwezigheid advocaat en politieregio

	Aanwezigheid advocaat	n	Gemiddeld	Verskil in gemiddelde (p-waarde)
Amsterdam	Nee	14	0:12	-0:08 (.413)
	Ja	55	0:20	
Rotterdam	Nee	18	0:05	-0:24* (.003)
	Ja	61	0:29	

Noten:

† P < .10; # P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Tabel G5 Verschillen in gemiddeld gebruik van de vier dimensies van pressie tussen vervolghooren (n = 168)

	Eerste verhoor	Tweede verhoor	Derde verhoor	ANOVA
Sympathiseren	1.32	1.33	.90	F(2) = 1.393
Confronteren	.69	.76	1.00	F(2) = 1.376
Manipuleren ^a	.73	.88	1.23	F(2) = 2.883 [#]
Intimideren	.96	1.12	1.33	F(2) = .922

Noten:

^a Uit post hoc testen is gebleken dat alleen het verschil tussen het gemiddelde van het eerste verhoor en het gemiddelde van het derde verhoor significant is bij een α van 5%.

† P < .10; # P < .05; * P < .01 (tweezijdig).

Tabel G6 Spearman correlatiecoëfficiënten tussen kenmerken van het verhoor, de verdachte en de zaak en politieregio's (n = 164)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1 Sympathiseren																					
2 Confronteren	.014																				
3 Manipuleren	-.070	.426																			
4 Intimideren	.062	.407	.376																		
5 Aanwezigheid advocaat	-.029	-.226	-.130	-.137																	
6 Voorafgaand overleg	.016	-.253	-.157	.030	.477																
7 Gebruik zwijgrecht	-.180	-.043	-.091	.305	.076	.265															
8 Verklaringsbereidheid delict	.055	-.196	-.021	-.353	.006	.051	-.497														
9 Verklaringsbereidheid algemeen	.171	-.007	.033	-.317	-.079	-.290	-.922	.416													
10 Eerste verhoor	.078	-.109	-.139	-.090	.137	.292	-.063	.025	.085												
11 Tweede verhoor	.019	.007	.038	.063	-.040	-.158	.030	-.028	.008	-.732											
12 Overige verhoren	-.133	.142	.143	.041	-.137	.194	.047	.003	-.130	-.409	-.322										
13 Verhoorduur	.328	.143	.232	.097	-.135	-.251	-.441	.237	.413	-.071	.051	.030									
14 Timing	.059	.266	-.037	-.013	-.232	-.266	-.125	.026	.134	-.086	-.022	.150	.144								
15 Leef tijd	.107	-.005	.052	.004	-.040	.086	-.233	.108	.198	-.038	.050	-.014	.148	-.025							
16 Einische achtergrond	-.109	-.022	.036	-.153	-.037	.046	-.123	.148	.153	-.044	.051	-.006	.009	.054	.266						
17 Relatieve sfeer	.163	.148	.076	.086	-.047	.061	-.201	.208	.225	.078	-.066	-.02	.188	-.016	.356	.120					
18 Onderwereld	-.126	.169	.096	.075	-.226	.270	.097	-.331	-.120	-.109	.032	.108	-.090	.215	-.279	-.164	-.543				
19 Overig	-.01	-.329	-.180	-.166	.299	.248	.078	.179	-.075	.050	.026	-.104	-.074	-.227	-.018	.073	-.321	-.620			
20 Amsterdam-Amstelland	-.251	.080	-.011	-.116	.168	.081	-.051	.030	.068	.118	.019	-.190	-.261	-.055	-.077	.006	-.154	.239	-.126		
21 Rotterdam-Rijnmond	.141	-.169	.046	.147	.137	.036	.091	-.001	-.091	-.148	-.023	.236	.181	.063	.051	-.098	.108	-.304	.243	-.822	
22 Haaglanden en Brabant (M/W)	.181	.151	-.058	-.054	-.511	-.196	-.067	-.047	.040	.053	.006	-.082	.130	-.014	.042	.155	.074	.115	-.199	-.280	-.317

Noten: Vetgedrukte coëfficiënten zijn significant bij een α van 5%.

Tabel G7 Beschrijvende statistieken voor de afhankelijke en onafhankelijke variabelen (valid n: 164 verhoren, 92 verdachten en 69 zaken)

	n	Minimum	Maximum	Gemiddelde	Std. Dev.
<i>Verhoor</i>					
Sympathiseren (k = 2)	168	0.00	5.00	1.26	1.17
Confronteren (k = 4)	168	0.00	4.00	0.76	0.87
Manipuleren (k = 3)	168	0.00	4.00	0.86	0.94
Intimideren (k = 2)	168	0.00	5.00	1.08	1.23
Aanwezigheid advocaat	168	0.00	1.00	0.70	-
Gebruik zwijgrecht	168	0.00	1.00	0.35	-
Eerste verhoor	168	0.00	1.00	0.48	-
Tweede verhoor	168	0.00	1.00	0.36	-
Overige verhoren	168	0.00	1.00	0.15	-
Verhoorduur ^a	166	0.12	10.72	2.32	1.70
Timing ^b	168	14.00	589.00	324.28	159.99
<i>Verdachte</i>					
Leeftijd	93	16.00	76.00	33.92	12.80
Etnische achtergrond	94	0.00	1.00	0.32	-
<i>Zaak</i>					
Relationele sfeer	70	0.00	1.00	0.36	-
Onderwereld	70	0.00	1.00	0.36	-
Overig	70	0.00	1.00	0.28	-
<i>Regio</i>					
Amsterdam-Amstelland	70	0.00	1.00	0.43	-
Rotterdam-Rijnmond	70	0.00	1.00	0.41	-
Haaglanden en Brabant (M/W)	70	0.00	1.00	0.16	-

^a Verhoorduur is gemeten in het aantal uren dat het verhoor geduurd heeft in vermindering gebracht met de totale tijd dat aan pauzes besteed is.

^b Het aantal dagen dat verstreken is na de start van het experiment.